।। શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।।
।। શ્રીગોપીજન વલ્લભાય નમઃ ।।
।। શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।।

શ્રીસુબોધિનીજી
શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રથમ સ્કંધ

।। અધ્યાય પહેલો ।।

વન્દે શ્રીકૃષ્ણદેવં મુરનરકભિદં વેદવેદાન્તવેદ્યં ।
લોકે ભક્તિપ્રસિદ્ધ્યૈ યદુકુલજલધૌ પ્રાદુરાસીદપારઃ ।
યસ્યાર્સદ્રૂપમેવ ત્રિભુવનતરણે ભક્તિવચ્ચ સ્વતન્ત્રં
શાસ્ત્રં રૂપં ચ લોકે પ્રકટયતિ મુદા યઃ સ નો ભૂતિહેતુઃ ।।૧।।

મુર અને નરકને હણનાર.[૧] વેદ અને વેદાંતોથી જણાતા[૨] શ્રીકૃષ્ણદેવ. (જે) અનન્ત (ભગવાન) લોકમાં ભક્તિની પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે યદુકુલરૂપી સમુદ્રમાં પ્રકટ થએલા,[૩*] જેમનું (સ્વ)રૂપ જ ત્રણ ભુવનો તરે તેમાં ભક્તિની પેઠે સ્વતંત્ર હતું,[૪*] અને જે શાસ્ત્રને[૫] અને (સ્વ)રૂપને આનંદથી લોકમાં પ્રકટ કરે છે, તે અમારી સંપત્તિ કરનાર થાઓ.[૬] કા.૧

(૧.આ વિશેષણથી સંકર્ષણ વ્યૂહ જણાવ્યો (પ્ર).
૨.આથી વાસુદેવ વ્યૂહ જણાવ્યો (પ્ર).
૩*.આથી જેમાં પ્રકટ થયા તે સ્થાન જણાવેલ હોવાથી પ્રદ્યુમ્ન વ્યૂહ જણાવ્યો (પ્ર).
૪*.આથી અનિરુદ્ધ વ્યૂહ જણાવ્યો. શ્રીભાગવતમાં પંચરાત્રની પેઠે ચારે વ્યૂહનું નિરૂપણ હોવાથી તેનું નિરૂપણ આ કારિકામાં કરેલું છે. તેથી આ ચાર વ્યૂહવાળા ભગવાન ક્રીડા કરે છે, તે ભજન કરવા યોગ્ય છે, એવો શ્રીભાગવતનો અર્થ કહ્યો (પ્ર).
૫.રૂપથી અવતાર લીધા પેઠે નામથી પણ અવતાર લે છે એમ આથી જણાવ્યું (પ્ર).
૬.ભાગવતનું વ્યાખ્યાન કરવા રૂપ સંપત્તિ ભગવાન પ્રાપ્ત કરાવે એવા પ્રયોજનથી આ શ્લોક કહ્યો છે (પ્ર).)
*ભગવાન ભૂતલ ઉપર આ કારિકા લખવાના સમયે વિરાજતા નહીં હોવાથી ભૂતકાલનો પ્રયોગ કરી 'પ્રકટ થએલા' 'હતું' એમ લખેલ છે.

કર્તા જ્ઞઃ સકલસ્ય યો નિગમભૂઃ સર્વસ્વરૂપોઽપિ સન્
સર્વસ્યાપિ વિધારણો વિજયતે નિર્દોષસર્વેષ્ટદઃ ।
યો લીલાભિરનેકધા વિતનુતે રૂપં નિજં કેવલઃ
સોઽયં વાચિ મમાસ્તુ પૂર્ણગુણભૂઃ કૃષ્ણાવતારઃ પતિઃ ।।૨।।

જે સર્વના રચનાર (અને) જાણનાર છે. જેમનામાંથી વેદ નીકળ્યા છે. જે સર્વ

(પદાર્થમાત્ર)નું સ્વરૂપ થએલ હોવા છતાં પણ સર્વને એ ધારણ કરે છે.[૭] (જે) દોષરહિતને સર્વ ઈચ્છેલ આપનાર[૮] હોઈ વિજય પામે છે. જે કેવલ (નુર્ગણ)[૯] હોઈ લીલાઓથી પોતાના સ્વરૂપને અનેક પ્રકારે વિસ્તારે છે. જેમનામાંથી પૂર્ણ ગુણો નીકળેલા છે તે આ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર લીધેલા પતિ મારી વાણીમાં રહો. કા. ૨.

૭.આ વાક્યથી ભગવાન સર્વનું ઉપાદાન કારણ, સર્વના આત્મા અને સેતુ હોવાનું કહેલું છે.(પ્ર)

૮.આથી જેમ જણાવેલ છે કે જો કોઈને ઈચ્છેલા પદાર્થ પ્રાપ્ત ન થાય તો તેનું કારણ તેનો જીવનો ધર્મ છે, પણ ભગવાનનો ધર્મ નથી (પ્ર).

૯.ભાગવતમાં કહેલ આ ભાગથી ભગવાનનું મૂલરૂપ અને અવતારરૂપ કહેલ છે (પ્ર)

શ્રીમદ્વલ્લભવિદ્વદીશવિલસદ્વંશાબ્ધિપૂર્ણેન્દવે
શ્રીગોપીપતિવન્દિને સુમનસિ બ્રહ્મામૃતસ્યન્દિને ।
શ્રીમલ્લક્ષ્મણભટ્ટસૂરિરિતિ યન્નામાખિલાભીષ્ટદં
તસ્મૈ તાતમહાશયાય હરયે કુર્મો નમઃ સિદ્ધયે ।।૩।।

શ્રીમદ્વલ્લભના[૧૦] વિદ્વાનોના ઈશોથી પ્રકાશતા વંશરૂપી સમુદ્રના પૂર્ણચંદ્ર, શ્રીગોપીપતિને વંદન કરનાર, ઉત્તમ મનવાળા (લોક) રૂપ પુષ્પમાં બ્રહ્મરૂપ અમૃત રેડનાર. 'શ્રીમલ્લક્ષ્મણભટ્ટ સૂરિ' એવું જેમનું નામ સર્વ ઈચ્છેલું આપનાર છે તે (વિધ્ન) હરનાર ઉદાર મનવાળા પિતાને (કાર્ય) સિદ્ધ થાય તે માટે નમન કરીએ છીએ[૧૧] કા. ૩.

૧૦.અહીં લક્ષ્મણભટ્ટના પિતા વલ્લભભટ્ટને માટે આ શબ્દ યોજેલો છે, કારણકે તેમના વંશમાં લક્ષ્મણભટ્ટ થયા. શ્રીમદાચાર્યચરણ માટે આ શબ્દ યોજેલ નથી.

૧૧.આ શ્લોકમાં શિષ્ટાચાર પ્રમાણે શ્રીમદાચાર્યચરણ તેમના પિતાને નમસ્કાર કરે છે. અહીં 'શ્રીગોપીપતિને વંદન કરનાર' એમ કહેલ છે, તેથી એમ સૂચવ્યું છે કે તે વિષ્ણુસ્વામિના મત પ્રમાણે વર્તીગોપાલની ઉપાસના કરતા (પ્ર). 'શ્રીગોપીપતિ' એટલે શ્રીકૃષ્ણ. લક્ષ્મણભટ્ટ વિષ્ણુસ્વામિના મતના હતા તેમ જણાય છે, પરંતુ આ શબ્દથી પ્રકાશકાર કહે છે તેવું અનુમાન કરાતું નથી, અને કરવાની જરૂર નથી.

શ્રીમદ્ભાગવતાગમઃ સુરતરુર્લોકે ફલત્વં ગતઃ
ભાષાભેદવિભેદતસ્ત્રયમપિ સ્યાન્નો વિરુદ્ધં મહત્ ।
ભક્ત્યંશે ફલતા પ્રમાણસુબલે વેદત્વમર્થે પુનઃ
સ્કન્ધૈર્દ્વાદશભિર્યુતઃ સુરતરુઃ શાખાદ્વિવહ્નિદ્વયમ્ ।।૪।।

શ્રીમદ્ભાગવત વેદ (છે.) કલ્પવૃક્ષ છે, અને [૧૨]લોકમાં ફલરૂપ છે. (આ) મુખ્ય ત્રણે જુદી જુદી ભાષાના તારતમ્યને લીધે વિરુદ્ધ નથી.[૧૩](૧). ભક્તિના[૧૪] અંશમાં ફલરૂપ છે, (૨) પ્રમાણના ઉત્તમ બલ (ના વિષય)માં વેદરૂપ છે અને વળી (૩) અર્થમાં બાર સ્કંધ (થડ)વાળું કલ્પવૃક્ષ છે (અને તેની) ત્રણસો બત્રીસ શાખાઓ (અધ્યાયો) છે. કા. ૪.

૧૨.'લોકમાં' એટલે દૈવી સૃષ્ટિમાં (પ્ર).

૧૩.એકજ ભાગવત વેદ કલ્પવૃક્ષ અને ફલ કેમ થાય છે તે અહીં કહેલ છે. આમાં લૌકિકી, મતાન્તર અને

સમાધિભાષા એવી ત્રણ ભાષાઓના તારતમ્યને લીધે ભાગવત આ ત્રણ રૂપ થાય તેમાં વિરોધ નથી (પ્ર).

૧૪.આ ભાગવત જૂદા જૂદા અધિકારીઓને તેમના અધિકાર પ્રમાણે જુદું જુદું ફલ આપે છે. ૧.૭ ૭ માં આને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારૂં કહેલું છે. તેથી તેનાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ તરીકે શ્રવણ વિગેરેથી તેનો સ્વાદ લેતાં તે સંપૂર્ણ ફલરૂપ થાય છે. 'આ પહેલાં ભગવાને કહેલું' એ વાક્યમાં ભગવાને પ્રકાશિત કરેલું કહેલ હોવાથી તે વેદરૂપ છે. ૧૨.૧૨.૬૪માં (જૂદા જૂદા પુરુષોને તે જૂદું જૂદું ફલ આપનાર) કહેલ હોવાથી તે સર્વનું કલ્પવૃક્ષ છે (પ્ર.))

અર્થં તસ્ય વિવેચિતું ન હિ વિભુર્વૈશ્વાનરાદ્વાક્પતે-
ર્ન્યસ્તત્ર વિધાય માનુષતનું માં વ્યાસવચ્છ્રીપતિઃ ।
દત્વાઽઽજ્ઞાં ચ કૃપાવલોકનપટુર્યસ્માદતોઽહં મુદા
ગૂઢાર્થં પ્રકટીકરોમિ બહુધા વ્યાસસ્ય વિષ્ણોઃ પ્રિયમ્ ।।૫।।

સુખરહિત (લોક)માં[૧૫] વાણીના પતિ વૈશ્વાનરથી[૧૬] બીજો (કોઈ) તેનો અર્થ પ્રકટ કરવા શક્તિમાન નથી; જેથી તે (વિષય) માં શ્રી લક્ષ્મીપતિએ મનુષ્ય દેહ ધારણ કરી[૧૭] વ્યાસની પેઠે મને આજ્ઞા આપી અને કૃપાની દષ્ટિ કરવામાં ચતુર થયા. તેથી હું આનંદથી વ્યાસ અને વિષ્ણુને પ્રિય ગૂઢ અર્થ ઘણા પ્રકારે પ્રકટ કરૂં છું. કા. ૫.

૧૫.'વિ' જતું રહેલું છે 'વં' સુખ જેમાંથી તેવા લોકમાં શ્રીભાગવતના અર્થનું 'અચિતું' પૂજન કરવા એટલે તેના સાત અર્થો વિરોધ વિનાની પ્રકટ કરવા (પ્ર). 'વિવેચિતુમ્' એટલે 'વિવેચન કરવા' એમ અર્થ લેવાથી આવી ક્લિષ્ટતા રહે નહીં.

૧૬.'વાણીના પતિ' શબ્દથી 'વૈશ્વાનર' એટલે આચાર્યચરણ આનો બરાબર અર્થ કરવા શક્તિવાળા હોવાનું જણાવ્યું, કારણકે જેમ સ્ત્રી પોતાના દેહને પોતાના પતિ પાસે જ પ્રકટ કરે છે, તેમ વાણી કોઈક પાસે જ પોતાનો અર્થ પ્રકટ કરે છે. વાણીના પતિ વૈશ્વાનર (અગ્નિ) જ છે (પ્ર).

૧૭.ભગવાને વ્યાસની પેઠે પોતાના અંશરૂપ મને મનુષ્યના દેહવાળો કરીને તે રચવાની આજ્ઞા કરી (પ્ર). ભગવાને પોતે મનુષ્ય દેહ ધારણ કરી મને વ્યાખ્યા કરવાની આજ્ઞા કરી અને કૃપાવાળી દષ્ટિ કરી, તેથી હું ઘણા પ્રકારે અર્થ કરૂં છું. એવો અર્થ પણ થાય છે અને કૃપાવાળી દષ્ટિ દેહ ધારણ કર્યા વિના થાય નહિ, તેથી એ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

લક્ષણાં નૈવ વક્ષ્યામિ ન ન્યૂનાદન્યપૂરણમ્ ।
આર્થિકં તુ પ્રવક્ષ્યામિ પરોક્ષકથનાદતે ।।૬।।

છુપું કથન હશે તે સિવાયમાં હું લક્ષણા નહીં જ કહું. ન્યૂન હોવાને લીધે બીજું પૂરીશ (ઉમેરીશ) નહિ. પરંતુ અર્થ પ્રમાણેનું જ કહીશ. કા. ૬.[૧૮].

૧૮.આ કારિકાથી (અર્થ) પ્રકટ કરવાનો પ્રકાર કહેલો છે (પ્ર)

અવિરોધેન સપ્તાનામર્થાનામિહ સંગતિઃ ।
ઉત્તરોત્તરદૌર્બલ્યં વાચ્યં સંકોચતઃ પરમ્ ।।૭।।

અહીં (આ ટીકામાં) સાત[૧૯] અર્થોની વિરોધ વિનાની સંગતિ છે, પરંતુ સંકોચને[૨૦]

લીધે પાછળ પાછળના અર્થની દુર્બલતા કહેવી જોઈએ. કા. ૭.

૧૯.શાસ્ત્ર, સ્કંધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાતના અર્થો (પ્ર).

૨૦.વ્યવહારના પ્રયોજનથી (અર્થ જણાવવાની) શક્તિના સંકોચને લીધે (પ્ર)

ભાષાત્રયવિરોધશ્ચ કલ્પભેદાત્સમાહિતઃ ।
ભાષાત્રયવિભેદશ્ચ લક્ષણૈર્જ્ઞાપ્યતે પુનઃ ।।૮।।

ત્રણ ભાષાઓના વિરોધનું કલ્પના ભેદથી સમાધાન કરેલું છે અને વળી ત્રણ ભાષાઓનો ભેદ લક્ષણોથી જણાવાય છે. કા. ૮.

અર્થત્રયં તુ વક્ષ્યામિ નિબન્ધેઽસ્તિ ચતુષ્ટયમ્ ।
અત્ર સન્તઃ સ્વસન્તોષૈરાજ્ઞાં યચ્છન્તુ સિદ્ધયે ।।૯।।

ત્રણ અર્થો તો હું (આ ટીકામાં) કહીશ. ચાર[21] (અર્થો શ્રીભાગવતાર્થ) નિબંધમાં છે. આ (વિષય)માં સત્પુરુષો (કાર્યની) સિદ્ધિ થાય તે માટે પોતાના સંતોષ સાથે આજ્ઞા આપો. કા. ૯.

૨૧.શાસ્ત્ર, સ્કંધ, પ્રકરણ અને અધ્યાયો એ ચારના અર્થો (પ્ર)

ભગવાનની આજ્ઞાથી[22] ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી સંહિતા (ભાગવત)નો આરંભ કરતાં. બોધ થાય તે માટે મંગલ કરતાં, નીચેના શ્લોકથી પ્રથમ બીજની સ્થિતિથી ગાયત્રીનો અર્થ જણાવે છે––

જન્માદ્યસ્ય યતોઽન્વયાદિતરતશ્ચાર્થેષ્વભિજ્ઞઃ સ્વરાટ્
તેને બ્રહ્મ હૃદા ય આદિકવયે મુહ્યન્તિ યત્સૂરયઃ ।
તેજોવારિમૃદાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા
ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધીમહિ ।।૧।।

આ (જગત) નાં જન્મ વિગેરે. સમવાયિ અને બીજું કારણ હોવાથી. જેમનામાંથી (થાય છે). જે અર્થોમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા, અને પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે. જેમાં સૂરિઓ મોહ પામે છે તેવા બ્રહ્મનો જેમણે આદિકવિ માટે હૃદયથી વિસ્તાર કરેલો છે, જેમ તેજ. પાણી અને પૃથ્વીનાં જૂદા રૂપાંતરો (જણાય છે). તેમ ત્રણની સૃષ્ટિ જેમનામાં ખોટી (જણાય છે). તે પોતાનાં તેજથી સદા કપટ (અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર) નો નાશ કરનાર શ્રેષ્ઠ સત્ય (ભગવાન) નું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. ૧.

અહીં[23] (પહેલા) ત્રણ શ્લોકોનો સંબંધ બેસતો નથી, કારણકે ભાગવત કથારૂપ છે. તે તો ચોથા શ્લોકથી કહેવામાં આવે છે એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે કે :- ‘જેમાં ગાયત્રીને મુખ્ય કરીને ધર્મના વિસ્તારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, (અને) જેમાં

વૃત્રાસુરનો વધ (કહેલ) છે તે શ્રીભાગવત ઈચ્છેલું છે.' જેમ વેદમાં વૃત્રને યજ્ઞરૂપ (કહેલ છે), અને તેના વધથી યજ્ઞોની પ્રવૃત્તિ થયાનું કહેલું છે, તેવી રીતે અહીં પણ ભક્તિરૂપ વૃત્ર છે (અને) તેના વધનું નિરૂપણ થવાથી અહીં ભક્તિની પ્રવૃત્તિ થશે. ગાયત્રી[૨૪] વેદની માતા છે અને ત્રણ વેદોના અર્થ જણાવનારી છે ભાગવતમાં તેનો અર્થ પ્રથમ બીજના પ્રકારથી કહેલો છે, કારણકે વેદ અને ભાગવત એક (જ) બીજવાળાં હોવાથી, જેવો વેદ તેવું ભાગવત (છે). તેથી ગાયત્રીનો અર્થ જણાવવાથી ભાગવત વેદથી વિરુદ્ધ નથી અને વેદથી દુર્બલ નથી એમ જણાવ્યું. વળી[૨૫] જેમ વેદમાં યજ્ઞસંબંધી પદાર્થો યોગથી થતા ધર્મથી ફલ અને સાધન સહિત જાણવામાં આવે છે. તેમ અહીં પણ યોગથી થએલ ધર્મથી વ્યાસે (૧)પુરુષ, (૨)માયાથી થતું બંધન (અને ૩)ભક્તિથી થતી મુક્તિ એ ત્રણ ૧.૭. ૪ થી ૬ એ ત્રણ શ્લોકોથી જાણ્યા. આથી[૨૬] સમાધિભાષા છે. તેમાં[૨૭] પુરુષનો પ્રયત્ન ભક્તિ (કરવા) માં જ છે. 'માહાત્મ્યનું જ્ઞાન જેની પહેલાં (થએલું) છે તેવો ઘણો દઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ ભક્તિ એમ કહેવાય છે, તેનાથી મુક્તિ થાય છે, બીજા પ્રકારે (થતી) નથી' એ વૈષ્ણવતંત્રના વચન પ્રમાણે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન જેની પહેલાં (થએલું) છે તેવો ઘણો દઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ ભક્તિ છે. ઘણો[૨૮] દઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ (ભગવાનને) આત્મા તરીકે જાણવામાં આવે ત્યારે થાય. અને (તેમના) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન તો (તેમણે રચેલ) સૃષ્ટિ વિગેરે (જાણવાથી) થાય. ત્યાં (ભગવાન વિષે) (તે) બે પ્રાપ્ત કરાવવા આ ભાગવત સંહિતા (રચી) છે. જેમ[૨૯] (વેદના) બે કાંડોનો અર્થ (૧)યજ્ઞો અને (૨)બ્રહ્મનું આત્મા તરીકે જ્ઞાન એકબીજાના કારણરૂપ છે,[૩૦] તેમ અહીં (માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને સ્નેહ) બંને ભક્તિનાં કારણે[૩૧] છે એમ જણાવવા. ગાયત્રી બીજ, વેદવૃક્ષ અને ભાગવત ફલ છે એમ કહેવામાં આવે[૩૨] છે. તેથી વેદ બંને કાંડના અર્થમાં સંપૂર્ણ હોવા છતાં ફલ વિનાના વૃક્ષ પેઠે વ્યર્થ હોવાથી ભાગવતનો આરંભ (કરવામાં આવે છે). તે અહીં (પહેલા) ત્રણ શ્લોકોથી કહેવામાં આવે છે.

૨૨.'દૂતોને કહેલી' એ ન્યાય પ્રમાણે ભગવાનની આજ્ઞા એટલે નારદના ઉપદેશથી (પ્ર).)

૨૩.બીજની સ્થિતિથી ગાયત્રીનો અર્થ કહે છે 'એમ માનવામાં પ્રમાણ શું ?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય તેથી પ્રસંગને લીધે પહેલા ત્રણ શ્લોકોનો સંબંધ અહીંથી જણાવે છે. (પ્ર).

૨૪.ગાયત્રીથી આરંભ કરી કહેવાનું પ્રયોજન અહીંથી કહે છે. જો બીજ તરીકે ગાયત્રીનો અર્થ કહે નહીં તો ઉપર ગાયત્રીનું લક્ષણ કહ્યું તેમાં 'ગાયત્રીને મુખ્ય કરીને ધર્મના વિસ્તારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે' એમ ન કહેત. તેથી એ લક્ષણવાક્યમાં તે લક્ષણથી ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ અને ભક્તિમાં વિઘ્ન કરાવનારનો નાશ કરવાનું કહેલ છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે પહેલા શ્લોકની સંગતિ આ ભાગથી કહી. (પ્ર).

૨૫.આ ભાગથી બીજા શ્લોકની સંગતિ કહે છે (પ્ર).

૨૬.'આ' એટલે વ્યાસે અનુભવેલી (પ્ર).

૨૭.(બીજા શ્લોકમાં) 'ધર્મ' શબ્દથી ભક્તિ માટે પ્રયત્ન કરેલો છે. 'વેદ્યમ્' વિગેરેથી જ્ઞાન કહેલ હોવાથી જ્ઞાનને (ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો) વ્યાપાર કહેલ છે અને આ જ વેદોનો અર્થ છે તેટલાથી વેદ વૃક્ષરૂપ હોવાનું જણાય છે. (પ્ર).

૨૮.'ઘણો દઢ (સ્નેહ)' શબ્દથી (ત્રીજાથી બારમા સુધીના) દશ સ્કંધોનો અર્થ કહ્યો જાણવો. બારમા સ્કંધમાં 'આશ્રય' કહ્યો તેથી આત્માનું અને બાકીના નવ સ્કંધોથી ત્રણ પ્રકારના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયનું નિરૂપણ કર્યું. તેથી પરિણામે મહાત્મ્યજ્ઞાન જેની પહેલાં થએલું છે તેવા ઘણા દઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહનું નિરૂપણ થયું (પ્ર).

૨૯.આ ભાગથી ત્રીજા શ્લોકની સંગતિ કહી છે (પ્ર).

૩૦.'એક બીજાના કારણરૂપ' એટલે એકબીજાનો ઉપકાર કરનાર.

૩૧.સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી ભક્તિનાં કારણરૂપ (પ્ર).

૩૨.આ ત્રીજા શ્લોકમાં પાન કરવાનું કહેવાયું તેથી એમ કહેવાયું.)

જો કે પ્રણવ (ૐ), અને વ્યાહૃતિઓ (ભૂર્ભુવઃસ્વઃ) પણ તેવાં (વેદના બીજરૂપ) છે. છતાં પણ તેઓના અર્થ સ્પષ્ટ નથી, તેથી ગાયત્રીનો અર્થ (આ શ્લોકમાં) કહેવામાં આવે છે વળી[33] પ્રસૂતિથી તે સવિતાનું વરણ કરવા યોગ્ય (નું ધ્યાન કરીએ છીએ)' એ વાક્ય પ્રમાણે અગ્નિનું પૂજન કરવામાં, અને તેવી રીતે 'ગાયત્રીથી મંત્રેલાં જલને ઊંચે ઉડાડે છે' વિગેરે વાક્યથી સંદેહ[34] વિગેરેને દૂર કરવા પણ ગાયત્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી વિઘ્ન વિના વાણી નીકળ્યા કરે તે માટે (વ્યાસજી) ગાયત્રીથી ભગવાનનું પૂજન કરતાં ગાયત્રીનો અર્થ (આ શ્લોકમાં) કહે છે.

૩૩.આ ભાગથી ગાયત્રી જ ન કહેતાં તેનો અર્થ જ કહેવાનું કારણ કહેલ છે. બે કાર્યમાં ઉપયોગ થતો હોવાથી તેના અર્થમાં સંદેહ થાય, તેથી સંદેહ ન રહે તે માટે ગાયત્રીનો અર્થ જ કહેલ છે. (પ્ર).

૩૪.સંદેહ વિગેરે રાક્ષસો છે. (તેલીવાળાની પ્રકાશમાં ફૂટનોટ).

ત્યાં ગાયત્રીમાં[35] (સવિતુઃ અને દેવસ્ય એ) બે છઠ્ઠી (વિભક્તિના શબ્દો)થી (ભગવાન) જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર હોઈ સર્વના કર્તા, અને દેવ હોઈ સર્વ જાણનાર હોવાનું કહેલ છે. 'વરેણ્યમ્' (વરણ કરવા યોગ્ય) શબ્દથી ભક્તિનું બીજ (જણાવેલું છે). 'ભર્ગઃ' (અવિદ્યાનો નાશ કરનાર) શબ્દથી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર કહેલ હોવાથી સંસાર ફીટાડનાર (જણાવેલા છે). અને તેથી જ 'ધીમહિ' (ધ્યાન ધરીએ છીએ) શબ્દથી 'જે સર્વ (જીવો) ની બુદ્ધિ અને મન સાથે બધીએ ઈંદ્રિયોને સદા પ્રેરણા કરે છે તેમનું ધ્યાન સંપૂર્ણ પ્રકારે હિતકારી છે' એ વાક્ય પ્રમાણે જરૂરી કહેલું છે. તે સર્વ અહીં (આ શ્લોકમાં) પણ 'આ (જગત)નાં જન્મ વિગેરે જેમનામાંથી (થાય છે)' શબ્દથી કહેલ છે. અથવા 'તેથી આ આત્મામાંથી આકાશ થયું' એ શ્રુતિ પ્રમાણે જન્મ 'આદ્યસ્ય' આકાશનો જેમનામાંથી (થાય છે એવો અર્થ છે). કારણકે [36] અર્થમાં માત્ર ઉત્પત્તિ જ કહેલી છે, સ્થિતિ અને પ્રલય (કહેલા) નથી, અને પાછળથી 'વરેણ્ય' અને 'ભર્ગ' શબ્દોથી સૂચવેલાં છે તે અહીં પણ (શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી સૂચવશે. અથવા (ગાયત્રીમાં) સૂચવેલો અર્થ પણ લઈને 'જન્મ વિગેરે' શબ્દથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય[37] 'અથવા જેમનામાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે..' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કહેલા છે. જન્મ છે 'આદિઃ' પ્રથમ જેનો, સ્થિતિ અને ભંગ (પ્રલય) નો, એમ

તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન. બહુવ્રીહિ (સમાસ લેવો); અથવા (જેનો એટલે) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ભંગનો, એમ અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાન (બહુવ્રીહિ) લેવો. (આ શબ્દથી) વેદનો અર્થ જણાવેલ હોવાથી કાંઈ અધિક કહેલ નથી અને કાંઈ ફરીથી કહેલ નથી.

૩૫.ગાયત્રીમાં એ છઠ્ઠી વિભક્તિના શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો તેથી તેમાં સૂર્યની વાત નથી. 'ભર્ગસ્' શબ્દમાં 'સ્' અંતે હોવાથી તેમાં શિવની વાત નથી અને 'ધી' શબ્દના વ્યાખ્યાનમાં અંકુશ રહિત સર્વ ઈંદ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર હોવાનું કહેલ હોવાથી એમ જણાવ્યું કે અહીં બ્રહ્મની જ વાત છે. બીજા કોઈની નથી. (પ્ર)

૩૬.જન્મ, સ્થિતિ અને લયને પડતા મૂકી માત્ર જન્મ જ અહીં કેમ કહેલ છે, એની શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

૩૭.તો પછી પાછા જન્મ વિગેરે ત્રણે કેમ લીધા છે ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી શ્રુતિથી તે સિદ્ધ હોવાથી તે પણ લીધેલ છે. (પ્ર))

'અસ્ય' આ (જગત)નો' એટલે મનથી પણ કળી ન શકાય તેવાં કરોડો બ્રહ્માંડરૂપ (જગત)ના જન્મ વિગેરે જેમનામાંથી થાય છે) એમ (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય (જણાવ્યું).' 'યતઃ' એ અવ્યય, બ્રહ્મ વિકારરહિત છે, સર્વ જગતનું બીજ હોવા છતાં વિકાર વિનાનું છે એમ જણાવવા યોજેલ છે. જેમ કામધેનુ, કલ્પવૃક્ષ. ચિંતામણિ અને મંત્ર વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો જોવામાં આવે છે છતાં તે (કામધેનુ વિગેરે)માં વિકાર થતો નથી (તેમ જગત બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવા છતાં બ્રહ્મમાં વિકાર થતો નથી.) આથી[૩૮] બ્રહ્મસૂત્ર ૨.૧. ૨૬ માં કરેલ પૂર્વ પક્ષમાં (જણાવેલ શંકા) દૂર થાય છે.

૩૮.'આથી' એટલે કામધેનુ વિગેરેની પેઠે વિકારરહિત હોવાનું જણાવનાર 'યતઃ' અવ્યયથી બ્ર.સૂ.૨.૧.૧૬માં દર્શાવેલ શંકા દૂર થાય છે. જો બ્રહ્મ પોતે જ સાધન વિના જગદ્રૂપ થાય તો બ્રહ્મ બધું જગત થાય, અને જો અંશથી જગત થાય, તો તે અવયવરહિત હોવાનું ખોટું ઠરે, એવી શંકા છે.

જો કે 'યત્' જે અને 'તત્' 'તે' શબ્દો નિત્ય સંબંધવાળા હોવાને લીધે પણ શબ્દ ઓછો હોવાનો દોષ દૂર કરવા તે અધ્યાહાર કરી (રાખી) શકાય, છતાં પણ ગાયત્રીમાં રહેલા 'તત્' 'તે' શબ્દના વ્યાખ્યાનરૂપ આ (શ્લોકમાં) શ્રેષ્ઠ (અને) સત્ય એ બે શબ્દો હોવાથી ('તે' શબ્દ) અધ્યાહાર[૩૯] નથી.

૩૯.ગાયત્રીમાં 'તત્' શબ્દ અહીં અધ્યાહાર રાખેલ નથી, કારણકે તેનો અર્થ જણાવનાર 'સત્યં પરમ્' એ બે શબ્દો શ્લોકમાં છે.

તે (કારણ સંબંધ)માં કેટલાક એમ કહે છે કે બ્રહ્મ (જગતનું) સમવાયિ કારણ છે અને પ્રકૃતિ નિમિત્ત કારણ છે. બીજાઓ તેથી ઉલટુ જ[૪૦] (પ્રકૃતિ સમવાયિ કારણ અને બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ હોવાનું) કહે છે. બીજાઓ બ્રહ્મ માત્ર કર્તા હોવાનું કહે છે. તે બધા ખોટા છે એમ જણાવવા 'સમવાયિ અને બીજું કારણ હોવાથી' એમ કહેલું છે, 'અન્વેતિ' સાથે (કહે) તે 'અન્વયઃ'[૪૧] સમવાયિ કારણ. 'બીજું' એટલે નિમિત્ત કારણ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૩૬,

શ્લોક[૪૨] માં[૪૩] કહેલાં અને નહીં કહેલાં (કારણો) નો 'ચ' 'અને' શબ્દથી સમાવેશ કરેલો છે. તેથી એમ કહેવાયું કે જેનાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણો જૂદાં નથી તેવા જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે. સ્થિતિ અને પ્રલય વિગેરેમાં પણ જરૂર પ્રમાણે (અર્થ) લેવાથી[૪૩] (તે બધા) સાથે કહેવામાં દોષ નથી. અથવા નાશ (થવા) ની પ્રક્રિયા સ્વીકારેલી નહીં હોવાથી નાશ (કહે છે તે)માં પણ (પદાર્થની) ન જણાય તેવી સ્થિતિ (રહેતી) હોવાથી, સમવાયિ (કારણ) ની જરૂર રહે છે જ. પ્રત્યક્ષથી જણાય તેવા અન્વય અને વ્યતિરેક અહીં (બ્રહ્મના સંબંધના) હોતા નથી, કારણ કે બ્રહ્મ જગતનું કારણ હોવાનું પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થતું નથી. તે તો શ્રુતિથી સિદ્ધ થએલું છે. વળી કોઈ (પદાર્થ)માં બ્રહ્મનો વ્યતિરેક (અભાવ) હોવાનું સંભવતું નથી. આકાશમાં ઉગેલું ફૂલ પણ તે (બ્રહ્મ) હોવાથી જ અને 'જે છે અને જે નથી' (તે સર્વ બ્રહ્મનું રૂપ છે) એ વાક્યથી જણાય છે. તેથી એમ કહેલું છે કે સર્વ પ્રકારથી[૪૪] પણ બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે.

૪૦.આથી જગતનાં કારણ પરમાણુઓ છે. એવા વાદનો પણ સમાવેશ થયો. (પ્ર)

૪૧.જે તે તે (કાર્ય)ને લક્ષ્યમાં રાખી તેમાં વ્યાપી રહી રહે તે 'અન્વયઃ' આવી રીતે આરોપ કર્યા વિના અને આવી ચડેલ ન હોવાના રૂપથી (તેતે પદાર્થની) સાથે રહેવું તે સમવાય એવું તેનું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું (પ્ર).

૪૨.શ્લોકમાં અખંડબ્રહ્મવાદ કહેલો છે (પ્ર).

૪૩.'તર્કપાદમાં વ્યાસજીએ સમજાવતાં દોષ દર્શાવેલ છે, છતાં બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ હોવાનું કેમ કહો છો ?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ વાક્ય યોજેલું છે. 'જે જરૂર પ્રમાણે' એટલે તે તે (પદાર્થો) ના અનુકૂલ આધાર તરીકે. તેથી વ્યાસજીએ વૈશેષિકો માને છે તેવા સમવાયના જ દોષ જણાવેલ છે, પરંતુ તાદાત્મ્યરૂપ સમવાયમાં દોષ દર્શાવેલ નથી.(પ્ર)

૪૪.'સર્વ પ્રકારથી' એટલે સમવાયિ તરીકે, નિમિત્ત તરીકે, અધિષ્ઠાન તરીકે અને પ્રયોજક તરીકે.(પ્ર)

(બ્રહ્મ) જગતનું કારણ હોવાથી તે (કારણ થવા) માં ઉપયોગી સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થવા છતાં પણ લોકની પેઠે (તેને) ફલનું અજ્ઞાન હોવાનું સંભવે, તે (ફલનું જ્ઞાન) 'અર્થોમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા' શબ્દોથી કહે છે. આ (જ્ઞાન) બહુ પ્રયોજનવાળું[૪૫] નથી એમ જણાવવાં ('અર્થેષુ' શબ્દ) સાતમી વિભક્તિમાં (યોજેલ) છે. એક પ્રયોજનમાં પણ ઘણાં પ્રયોજનો હોય છે એમ જણાવવા (એ શબ્દનું) બહુવચન (કહેલ) છે. વળી જ્ઞાનશક્તિ અને પ્રયોજનો (અભિજ્ઞઃ અને અર્થેષુ) નો સમાસ કરેલ નથી, તેથી (બ્રહ્મને) હર્ષ અને શોક હોતા નથી. 'અર્થ' શબ્દનો અર્થ પ્રયોજન થાય છે.[૪૬] અથવા 'અર્થેષુ' એટલે નિમિત્તોમાં,[૪૭] તેથી ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવવા જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે એવો અર્થ થયો. સર્વ જીવોને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય તે માટે જગત (રચ્યું) એમ કહેવાયું. એકે એક પ્રયોજનમાં પ્રયોજન, કાર્ય અને કારણની પરંપરાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન (ભગવાનને છે) એવો (અભિજ્ઞઃ શબ્દમાંના) 'અભિ' શબ્દ (ઉપસર્ગ)નો અર્થ છે.

૪૫.(બ્રહ્મમાં) વૈરાગ્ય પૂર્ણ હોવાથી કોઈ પણ ચીજ તેમને બહુ ઈચ્છેલી નથી, તેથી કર્મવાચક છઠ્ઠી (વિભક્તિ) ન કહેતાં વિષયસપ્તમી યોજેલી છે. (પ્ર)

૪૬.'અર્થ' શબ્દનો અર્થ ફલનો લાભ જ કેમ થાય ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી તેનો અર્થ કહેલ છે. કોશમાં તેના

અર્થ, શબ્દના અર્થ, ધન, વસ્તુ, પ્રયોજન અને નિવૃત્તિ (દૂર કરવું) એટલા કહેલા છે. (પ્ર)
૪૭.'નિમિત્તથી કર્મયોગ' એ વાક્ય પ્રમાણે ફલના (અર્થ) માં સાતમી વિભક્તિ છે, એટલે 'જીવોના અર્થો (પુરુષાર્થો) ને જાણનાર' એવો અર્થ થયો છે. (પ્ર)

જ્ઞાનમાર્ગમાં કેટલાક એમ કહે છે કે (ભગવાન) સ્વાર્થ માટે જ સર્વ કરે છે. તે ખોટું હોવાનું જણાવવા 'પોતાની મેળે પ્રકાશનાર' એમ કહેલું છે. જો કે જીવો પણ (ભગવાનનું) સ્વરૂપ જ છે, તોપણ (બંનેના સ્વરૂપના) પ્રકારમાં ભેદે[૪૮] હોવાથી (ભગવાન જ પોતાની મેળે પ્રકાશનાર હોવામાં) દોષ નથી. (ભગવાન) પોતાથી જ પ્રકાશે છે, વિષયોમાં રમણ કરતા નથી, એવો અર્થ છે. અથવા વિરાટમાં રહેલા ભગવાન પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે. તે (આવા અર્થ) થી ઉપર જણાવેલ સર્વ જાણનાર હોવાપણું દઢ થાય છે, અથવા કલેશ ન થાય તે માટે (ભગવાન) સ્વરૂપાનંદમાં રમણ કરે છે એવો અર્થ છે. આટલાથી[૪૯] રૂપપ્રપંચ (જૂદાં જૂદાં રૂપો દેખાય છે તે બધાં) નું કારણ (ભગવાન) છે એમ કહ્યું.
૪૮.જીવો ભગવત્સ્વરૂપ હોવા છતાં તેમનામાં ઈશ્વરનો પ્રકાર નથી, તેથી તેઓ માટે ભગવાન સૃષ્ટિ કરે તેથી તેમના સ્વરાટપણાની હાનિ થતી નથી. (પ્ર)
૪૯.'આટલાથી' એકલે શ્લોકના પહેલા ચરણથી. (પ્ર))

હવે શ્લોકના બીજા ચરણથી નામપ્રપંચનું કારણ (પણ ભગવાન છે) એમ કહે છે જો કે (ભગવાન રૂપ અને નામ પ્રપંચ બંનેનું) કારણ સરખી રીતે હોવાનું કહી શકાય, છતાં પણ રૂપપ્રપંચમાં આસક્તિવાળા જીવોને જૂદા પાડવા અહીં જૂદું જૂદું કહેલ છે. બંધ અને મોક્ષના પ્રકાર જૂદા જૂદા જણાવવા વેદ અને જગત (નામ અને રૂપ પ્રપંચ) જૂદા જૂદા કહેલા છે. ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ (જનન. સમાગમ અને પ્રાકટ્ય) વેદની નથી.[૫૦] પરંતુ પ્રલયમાં (તે) સૂક્ષ્મ રૂપથી૫૧ રહે છે. જેમ અનેક ભાષાઓમાં પ્રસરવું તે વર્ણોનો વિસ્તાર છે, તેમ વેદની જૂદી જૂદી શાખાઓ થવી તે શ્રુતિ (વેદ) નો વિસ્તાર છે. 'બ્રહ્મ' એટલે વેદ (તે) વિકાર રહિત છે એ જણાવવા તેવો શબ્દ (બ્રહ્મ) (યોજેલ છે.) 'જે પહેલાં બ્રહ્માને બનાવે છે, અને જે તેમની પાસે વેદોને મોકલે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્માને માટે (ભગવાને) વેદોનો વિસ્તાર (કરેલો છે.) અથવા ભગવાનનું તાત્પર્ય વેદમાં જ છે, લોકમાં નથી. એમ જણાવવા 'હૃદા' 'હૃદયથી' એમ કહેલું છે. 'યઃ' 'જેમણે' શબ્દ ગાયત્રીના ત્રીજા પાદમાં રહેલ છે. તેથી (ભગવાન) સર્વના પ્રેરક હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તેમ (તેવો અર્થ) ન હોય તો (તે શબ્દ) નકામો ઠરે, કારણકે 'યતઃ' 'જેમનામાંથી' શબ્દ જ વિભક્તિનો ફેરફાર કરીને સર્વ વાક્યોમાં જોડી શકાય છે. 'આદિકવયે' 'આદિકવિ માટે' એટલે બ્રહ્મા માટે. વેદમાર્ગ પ્રમાણે બ્રહ્મા એમ (આદિકવિ) કહેવાય છે, એવો અર્થ છે. વેદના અર્થમાં શ્રદ્ધાવાળા બીજાઓની પણ તે પ્રકારથી જ મુક્તિ થાય છે એવો ભાવ છે. (બ્રહ્મા) શબ્દના રસને જાણનાર છે અથવા તેને છૂપાવવા અથવા તેને જૂદા પ્રકારે કહેવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા 'કવિ' શબ્દ (યોજેલ છે.) બીજો કોઈ તેવો નથી

એમ જણાવવા અથવા કવિનો દોષ (તેમનામાં) નથી એમ જણાવવા 'આદિ' શબ્દ (યોજેલ છે.) અથવા (તેમની) જૂદાં જૂદાં પ્રકારની જ સ્તુતિથી પ્રસન્ન થએલા ભગવાને તેમને વેદ જણાવ્યા એમ જણાવવા 'આદિકવિ' શબ્દ યોજેલ છે. બીજાઓને વેદ ઉપયોગી ન હોવાનું કારણ '(જેમાં સૂરિઓ) મોહ પામે છે' શબ્દથી કહેલું છે. જે વેદમાં અથવા વેદના અર્થમાં સૂરિઓ પણ મોહ પામે છે એવો અર્થ છે. 'યજ્ઞો લૌકિક છે, માત્ર ફલના સંબંધમાં વૈદિકપર છે, અને બ્રહ્મ માત્ર જીવોનો આત્મા[૫૩] છે' એમ માનનાર સાંખ્યો અને યોગીઓ વૈદિક નથી. વળી પૌરાણિકો સદ્વાદી (પદાર્થ માત્ર સત્ છે) એમ માનનાર હોવા છતાં પુરુષથી અટકી જાય છે, પરંતુ પુરુષોત્તમને જાણતા નથી, અને બીજાઓ તેમને અનુસરે છે.' ભગવાનને શરણ ન જવું એ (સર્વને) મોહ થવાનું કારણ[૫૪] છે. તેથી માત્ર ભગવાન અથવા તેમને શરણ ગએલા જ વેદના અર્થને જાણે છે. વેદ સર્વ (કરવા) સમર્થ હોવાથી કામનાથી દુઃખી થતા પ્રાણીઓને તેમની કામનાઓ પ્રાપ્ત થાય તે માટે વેદનો પ્રચાર (કરેલો છે); તેવીજ રીતે (તેજ પ્રયોજનથી) શાખાઓ કરેલીપપ છે. તેવીજ રીતે કોઈ સમયે[૫૬] પુરુષના હૃદયમાં (વેદ પ્રકટ થએલા.) અથવા 'પહેલાં વેદ પ્રણવ જ હતા' એ વાક્ય પ્રમાણે માત્ર પ્રણવ (તેના હૃદયમાં પ્રકટ થએલ.) વેદનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્માને જ (થએલ છે.) તેથી જ વેદનું તાત્પર્ય ન જાણતા હોવાથી વેદનો અર્થ ખોટી રીતે કરનારાઓનો આદર કરવો નહીં, પ્રપંચથી બંધ થાય છે, વેદથી મોક્ષ થાય છે. (તે) બંને વડે ભગવાન ક્રીડા કરે છે એવું (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય છે.

૫૦.કારણકે વેદનો તિરોભાવ થતો ન હોવાથી તે નિત્ય છે. (પ્ર)

૫૧.'સૂક્ષ્મરૂપથી' એટલે ધમણ પેઠે સંકોચાઈને. (પ્ર)

૫૨.એમ કહેનાર મીમાંસકો મોહ પામે છે. (પ્ર)

૫૩.આમ કહેનારા વેદાંતૈકદેશીઓ મોહ પામે છે. નૈયાયિક વિગેરેનો તો સત્પુરુષો સ્વીકાર કરતા નથી. તેથી તેઓ સૂરિ ન હોવાથી જ તેમને ગણેલા નથી. (પ્ર)

૫૪.આથી સૂરિઓને પણ મોહ થવાનું કારણ કહેલું છે. (પ્ર)

૫૫.કારણકે મંદબુદ્ધિવાળાઓ માટે વેદના વિભાગ કરેલા છે. પુરૂરવસને કામના થતાંજ ત્રેતાયુગમાં ત્રણ વેદ પ્રકટ થતાં (વિભાગ થયા.) (પ્ર)

૫૬.'કોઈક સમયે' એટલે પુરૂરવસના પહેલાં, કૃત યુગમાં. (પ્ર)

એ રીતે (ભગવાન) પૂર્ણગુણવાળા છે એમ કહીને તે દોષરહિત છે એમ કહેતાં ત્રીજા ચરણથી (ગાયત્રીમાંના) 'ભર્ગઃ' શબ્દનો અર્થ કહે છે. અથવા તેમને માયાનો અથવા તેના કાર્યનો જરાએ સંબંધ નથી એમ જણાવેલ હોવાથી, (તે) વરણ કરવા યોગ્ય હોવાનું કહે છે. (ભગવાન) દોષરહિત છે એ પક્ષમાં તો દોષ બે પ્રકારના હોય છે-(૧)પોતાની અંદર જ દુષ્ટતા કરાવનાર અને (૨)સેવકનો ઉદ્ધાર ન કરવારૂપ. તે પૈકી પહેલો (દોષ ભગવાનમાં) નથી એમ ત્રીજા ચરણથી કહે છે. દેહ ઈંદ્રિય અને અંતઃકરણના ધર્મોનો સંબંધ (આ પહેલા પ્રકારનો) દોષ છે, અને તે દરેક (ગુણના સંબંધથી થાય છે તે)થી અથવા સાત્વિક વિગેરે

(પ્રકાર)ના ભેદથી થતો હોવાથી ઘણાં દષ્ટાંતો કહેલાં છે. પૃથ્વીના, પાણી અને તેજ પૈકી એક હોય તે જેમ બીજું જણાય તે ખોટું જણાય છે, કારણકે (દોષ) જોનારની બુદ્ધિને જ તેવી કરે છે, પરંતુ પદાર્થ તેવો નથી એવો અર્થ છે. મૃગજલ (જોવામાં આવે) તેમાં તેજ, જલ હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. અંધારી રાતે જલ વિગેરે હોય તે પૃથ્વી હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. તેવી રીતે મણિ વિગેરે (પૃથ્વી છે તે)માં અગ્નિ હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. કાચ વિગેરે પૃથ્વીમાં જલ હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. વાદળાં (જલ)માં ચંદ્ર હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. ચંદ્રનાં કિરણો (તેજ)માં વસ્ત્ર (પૃથ્વી) હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. વળી છીપમાં રૂપું હોવાની બુદ્ધિ થાય છે તે એક જ જાતના (પદાર્થો) માંના ભ્રમો છે તે (ભ્રમો) જેમ જીવોની બુદ્ધિથી કલ્પેલા છે, તેમ ભગવાનમાં અવતારો[૫૭] વિગેરેમાં દેહ, ઈંદ્રિય અને અંતઃકરણ ખોટાં (દેખાય) એમ કહે છે 'ત્રણની સૃષ્ટિ જેમનામાં ખોટી (જણાય છે)'. 'જેમનામાં' શબ્દથી (ખોટાં દેખાવાનાં) નિમિત્ત[૫૮] અને સ્થાન[૫૯] કહેલાં છે. તેથી ત્રણ ગુણોનાં કાર્ય દેહ, ઈંદ્રિય, મન, તેમના ધર્મો, તેનું કારણ,[૬૦] તેનાં સ્થાનો[૬૧] અને તેના વિષયો૬૨ અધ્યાસથી (જણાય)[૬૩]છે, એવો અર્થ છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા છે એમ કહેવામાં આવે[૬૪] તો 'જેમનામાં' શબ્દ વ્યર્થ થાય, અને બ્રહ્મ સર્વનો આધાર હોવાથી (સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા ન કહેવાય)[૬૫] તેથી અધ્યાસથી જ (ભગવાનમાં દેહ વિગેરે છે) એમ કહેવું જોઈએ. આ૬ માટે જ દષ્ટાંતો કહેલાં છે. લોકની દષ્ટિથી (ભ્રમ)[૬૭] જણાય છે, કારણકે બીજા (જીવ) ના દેહ ઈંદ્રિય વિગેરે ધર્મો બીજા (બ્રહ્મ)માં જોવામાં આવે તે મિથ્યા છે. પ્રવૃત્તિ, પ્રકાશ અને તેના અભાવથી જુદા પ્રકારના ગુણ સ્પષ્ટ હોવા છતાં જેમ એકમાં બીજાનો અધ્યાસ થાય. (તેમ ભગવાનમાં જીવોના ગુણ જણાય છે)[૬૮]. કેટલાક ભગવાનમાં દેહ, ઈંદ્રિયોની કલ્પના કરીને, તે ચિદાનંદરૂપ હોવાની કલ્પના કરે છે. કેટલાક ચિદાનંદમાં દેહ અને ઈંદ્રિયો હોવાની અને કેટલાક હરતા ફરતા શ્રીકૃષ્ણને જડ અને જીવનો સંબંધ હોવાની કલ્પના કરે છે, અથવા અમુક જડ અને જીવમાં (તેવી) શક્તિ (હોવાની કલ્પના કરે છે.) કેટલાક શરીરમાં માયા અને માયાવાળાના અધ્યાસની, અથવા અમુક પ્રકારની માયાવાળાને પોતાની ઈચ્છાથી જ શરીરનો સંબંધ થવાની કલ્પના કરે છે. સર્વની બુદ્ધિ જ ભ્રાંત છે, બ્રહ્મને શરીર અને ઈંદ્રિયોનો સંબંધ નથી છતાં બ્રહ્મમાં વ્યવહાર કેવી રીતે થાય છે તે આગળ કહેવામાં આવશે. એ રીતે ભગવાનમાં જડ અને જીવોના ધર્મ ખોટા (દેખાય છે) એક કહ્યું. માયા અને તેનાં કાર્યનો જરાએ સંબંધ ન હોવાથી (બ્રહ્મ) વરણ કરવા યોગ્ય 'સુંદર' છે એમ પોતાથી થતો (પોતાની અંદર દુષ્ટતા કરાવનાર પહેલા પ્રકારનો) દોષ તેમાં નથી એમ કહ્યું.

૫૭.અહીં 'વિગેરે' શબ્દથી ફલ પ્રાપ્ત કરેલ ભક્તો સમજવા (પ્ર).

૫૮.જેમના માટે અને

૫૯.જેમનામાં રહેલી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ મિથ્યા છે (પ્ર).

૬૦.કારણ=પ્રકૃતિ (પ્ર).

૬૧.સ્થાનો=ગુણો (પ્ર).

૬૨.વિષયો=રૂપ વિગેરે (પ્ર).
૬૩.'અધ્યાસેન સન્તિ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.
૬૪.માયાવાદીઓ પેઠે દેહ ઈંદ્રિયો વિગેરે સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા હોવાનું કહેવામાં શો દોષ ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહે છે. આકાશના ફૂલનો આધાર હોવાનો કોઈ પદાર્થમાં વ્યવહાર નથી. ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિને તેવી માનવામાં આવે તો તેની પેઠે તેનો આધાર હોવાનો પણ કોઈ પણ પદાર્થમાં વ્યવહાર ન થાય (પ્ર).
૬૫.સંપૂર્ણ પ્રકારે મિથ્યા માનવાથી પ્રાપ્ત થતું બીજું દૂષણ આથી કહેલ છે (પ્ર).
૬૬.'આ માટે જ' એટલે (ભગવાન સિવાય) બીજા (જીવો) માં ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ સત્ય હોવાને લીધે (પ્ર).
૬૭.જીવોમાં એ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ સત્ય છે. ઈશ્વરમાં ખોટી લોકદષ્ટિથી દેખાય છે તેનું કારણ પણ કહેલ છે (પ્ર).
૬૮.બીજા (જીવોમાં) જેમનો સંસર્ગ છે તેમનો બ્રહ્મમાં સંસર્ગ (નથી), મિથ્યા (દેખાય છે) એમ સિધ્ધ કરી, અહીંથી બ્રહ્મમાં સંસર્ગ જણાવનાર છ મતો છે. (પ્ર)

ચોથા ચરણથી બ્રહ્મમાં ભજન કરવા યોગ્ય ગુણો હોવાનું કહેતાં, (તે) સેવકોનો ઉદ્ધાર (કરે છે) એમ કહે છે. સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિથી જ (તે) સર્વની બધી અવિદ્યાનો નાશ કરનાર છે એવો અર્થ છે (તેમનું) સ્વરૂપ જ અવિદ્યાનો નાશ કરનારૂં છે. આ પ્રમેયબલ છે. 'સદા' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કલિકાલ વિગેરે (તેમાં) વિઘ્ન કરનાર નથી. 'કુહકમ્' એટલે કપટ; દેહ ઈંદ્રિય અને અંતઃકરણની સ્થિતિ એવો અર્થ છે. તે દૂર કરવામાં આવે ત્યારે[૬૯] બાકીનું પોતાની મેળે જ થશે. આથી 'સ્' જેને છેડે છે એવા 'ભર્ગઃ' (ભર્ગસ્) શબ્દનું, સર્વ અવિદ્યાનો નાશ કરે છે, એવું વ્યાખ્યાન કર્યું. 'શ્રેષ્ઠ સત્ય' શબ્દોથી (ગાયત્રીમાંના) 'તત્' શબ્દનો અર્થ (તે) છે, ત્રણ કાલમાં જેનો પરાભવ થતો નથી અને જે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે (તે) સત્ય 'પરં' 'શ્રેષ્ઠ' એટલે પુરુષોત્તમરૂપ સર્વ વેદમાં પ્રસિદ્ધ (તેવાં શ્રેષ્ઠ સત્યનું) 'ધીમહિ' ધ્યાન કરીએ છીએ અથવા તેના ઉપર પ્રેમ કરીએ છીએ. આ 'ધીમહિ' શબ્દ વૈદિકપણું જણાવવા માટે (ભાગવત અને ગાયત્રી) બંનેમાં એકજ[૭૦] છે. આથી એમ કહેવાયું કે (આ) પુરાણ વેદની સમાન છે. એ રીતે બીજની સ્થિતિ વર્ણવી. ।।૧।।

૬૯.'બાકીનું' એટલે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે અભય (પ્ર).
૭૦.ગાયત્રીના શબ્દો તથા તેના અર્થવાળા આ શ્લોકના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે–

ગાયત્રીના શબ્દો :	**આ શ્લોકના તે અર્થવાળા શબ્દો**
તત્	સત્યમ્, પરમ્
સવિતુઃ	જન્માદ્યસ્ય યતોઽન્વયાદિતરતશ્ચ
વરેણ્યમ્ ભર્ગઃ	તેજોવારિમૃદાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગો
દેવસ્ય	મૃષા ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકમ્
	અર્થેષ્વભિજ્ઞઃ સ્વરાટ્
ધીમહિ	ધીમહિ
ધિયો યોનઃ પ્રચોદયાત	તેને બ્રહ્મહૃદા ય આદિકવયે મુહ્યન્તિ યત્ સૂરયઃ.

નીચે શ્લોકમાં (શ્રીભાગવતનો) મધ્ય ભાવ (વૃક્ષપણું) જણાવતાં (તે) કલ્પવૃક્ષ હોવાનું કહે છે.

ધર્મઃ પ્રોજ્ઝિતકૈતવોઽત્ર પરમો નિર્મત્સરાણાં સતાં
વેદ્યં વાસ્તવમત્ર વસ્તુ શિવદં તાપત્રયોન્મૂલનમ્ ।
શ્રીમદ્ભાગવતે મહામુનિકૃતે કિં વા પરૈરીશ્વરઃ
સદ્યો હૃદવરુધ્યતેઽત્ર કૃતિભિઃ શુશ્રૂષભિસ્તત્ક્ષણાત્ ।।૨।।

મહામુનિએ રચેલા શ્રીભાગવતમાં અહીં ઈર્ષ્યારહિત સત્પુરુષોના સર્વથા કપટરહિત ઉત્તમ ધર્મ (કહેલો છે.) અહીં ત્રણ તાપને મૂળથી ઉખેડી નાખનાર, જાણવા યોગ્ય, કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર વાસ્તવિક વસ્તુ (જણાવેલ છે.) અથવા બીજાં (ફલ) થી શું ? અહીં શ્રવણ કરવા ઈચ્છનારા કુશલ પુરુષોથી તે જ ક્ષણે ઈશ્વરને (પોતાના) હૃદયમાં તરત જ રખાય છે. ૨

ધર્મ[૭૧] અને જ્ઞાન[૭૨] સાધન છે. ભગવાનનો આવિર્ભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ત્યાર પછી તે (ભગવાન)માં પ્રવેશ (થવો તે) ફલ છે. આ સર્વ ભાગવતથી જ થાય છે, તેથી તે ઉત્તમ[૭૩] કલ્પવૃક્ષ છે.

૭૧.'ધર્મ' એટલે ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ વિગેરે. (પ્ર)
૭૨.'જ્ઞાન' એટલે ભગવાનનું જ્ઞાન. (પ્ર)
૭૩.ઈચ્છેલા કરતાં પણ અધિક ફલદાન કરનારૂં હોવાથી ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ છે. (પ્ર)

(૧)વેદની આજ્ઞાનો સંબંધ (હોવો તે) ધર્મ, એ ધર્મનું લક્ષણ છે. અને વેદ પ્રમાણ છે તે ધર્મ યજ્ઞરૂપ છે. (૨)આચાર પણ પુરાણમાં કહેલો ધર્મ છે. (૩)સત્ય વિગેરે પણ ધર્મો છે, અને (૪)તપ વિગેરે તથા (૫)(ભગવાનના ગુણોનું) શ્રવણ વિગેરે ધર્મો છે તે પૈકી (૧)ઉપર પ્રમાણે[૭૪] તે (ભગવાનના આવિર્ભાવ) માટે કરેલા ન હોય તેવા યજ્ઞોને પણ કહેલાં સ્વરૂપથી[૭૫] ફલનાં સાધન તરીકે કહેલા છે તેથી, અથવા સ્વર્ગ વિગેરે સ્થાન (ફલ હોવા) ની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી, (તેઓમાં) કપટ હોવાનું સંભવે છે. (૨)'એકસરખી વસ્તુઓમાં પણ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે' (ભાગ ૧૧-૨૧-૩) વિગેરે નિયમ પ્રમાણે (આપણી) પ્રવૃત્તિ ઓછી થાય તે માટે ગુણ અને દોષ હેવાનું કહેલ હોવાથી આચારમાં પણ કપટ છે. (૩)વ્યવહારમાં ખીચડો થતો હોવાથી સત્ય વિગેરેમાં પણ કપટ છે. (૪)અને 'પોતાનું અને બીજાનું સુખ શું ? અને પોતાનો અને બીજાનો દ્રોહ કરનાર ધર્મનું પ્રયોજન કેટલું ?' '(પોતાનાં) શરીરમાં રહેલા મહાભૂતોના સમૂહને હેરાન કરનારા મૂઢા' (ભ.ગી.૧૭-૧૧) વિગેરે વાક્યથી તપ વિગેરેમાં પણ કપટ (હોવાનું કહેલ છે). (આ) સર્વ (ધર્મો)માં કરવાની અને ન કરવાની આજ્ઞા હોવાથી કપટ છે. તે જ પ્રમાણે (ભગવાનના ગુણોનાં) શ્રવણ

વિગેરેમાં કાંઈપણ કપટ નથી. (પોજ્ઝિત શબ્દમાંના) 'પ્ર' શબ્દનો અર્થ એવો છે કે તે (શ્રવણ વિગેરે) ધર્મ કરનારાઓમાં પણ કપટ નથી. 'સર્વથા' જતું રહેલ છે તે કપટ જેમાંથી તે શ્રવણ વિગેરે ધર્મ ભાગવતમાં[૭૬] છે. વળી આ (ધર્મ) ઉત્તમ છે, કારણકે તે ભગવાનના સંબંધવાળો ધર્મ છે, અથવા 'પરઃ વશ' રાખનાર (ભગવાન) 'પ્રીયતે' જણાય છે જેનાથી તેનો ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર હોવાથી ઉત્તમ છે. 'ઈર્ષ્યારહિત સત્પુરુષોનો' શબ્દોથી (તે ધર્મને) આચરનારા પણ ઉત્તમ હોવાથી ધર્મનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. બીજાની સરસાઈ સહન ન કરવી તે 'મત્સર' (ઈર્ષ્યા) દોષ છે. કૃપાળુ હોવું[૭૭] વિગેરે ધર્મનો સંબંધ ગુણ છે. આ ધર્મના સંબંધવાળાઓ (આચરનારાઓ) દોષરહિત અને ગુણવાળા છે. તેથી (ધર્મ) ઉત્તમ છે. બીજાઓમાં ઈર્ષ્યા વિગેરે (દોષો) સ્પષ્ટ જ હોય છે.

૭૪.'ઉપર કહેલા ન્યાય પ્રમાણે' એટલે સરિઓનો પણ મોહ કરનાર હોવાથી. (પ્ર)

૭૫.'કહેલાં સ્વરૂપથી' એટલે 'વિધિએ જણાવેલાં સ્વરૂપથી.' (પ્ર)

૭૬.'એવ' 'જ' શબ્દથી ભારતમાં પણ કપટ હોવાનું કહેલું. સૂક્ષ્મ ટીકામાં કહેલું છે કે 'ભારતમાં ભગવદ્ધર્મોનું પણ અતિ ફલ કહેલ હોવાથી કપટ છે, અહીં તો ક્યાંય પણ રુચિ ઉપજાવે તેવું કહેલ નથી. (પ્ર) આચાર્યશ્રીએ ભાગવત ઉપર સૂક્ષ્મ ટીકા લખેલી એમ આથી જણાય છે.

૭૭.અગીઆરમા સ્કંધમાં ભગવાને સત્પુરુષના લક્ષણમાં આ જ ગુણો કહેલા છે. (પ્ર)

જ્ઞાન પણ અહીં (ભાગવતમાં) જ છે એમ શ્લોકના બીજા ચરણથી કહે છે. સર્વ (શાસ્ત્રો) માં યજ્ઞ. બ્રહ્મ, કાલ અને પુરુષ જ જાણવા યોગ્ય કહેલા છે. તેઓના પણ સારરૂપ ભગવાનને અહીં (ભાગવતમાં) જ જાણવા યોગ્ય કહેલા છે, કારણકે તે (ભગવાન) જ સર્વનાં સારરૂપ છે. વળી પોતાની મેળે પ્રકાશનાર (ભગવાન) પણ આ શાસ્ત્રમાં જ જણાય તેવા હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. બીજાં (શાસ્ત્રો)માં જાણવા યોગ્યનું અવાસ્તવિકપણું અને (વાસ્તવિક) વસ્તુનું ન જણાય તેવા હોવાની સ્થિતિ છે. અને તે અવિદ્યાવાળાઓ માટે (લખાએલાં છે.) ભાગવતમાં તો મુક્ત (જીવો) નો અધિકાર છે, (અને) સર્વથી ન જણાય તેવા ભગવાન પણ તેમની ઈચ્છાથી પ્રાકટ્ય થતાં જણાય તેવા થવાનું (કહેલ છે.) બીજાં શાસ્ત્રોમાં જેઓની બુદ્ધિનો અંત આવી જાય છે તેવાઓને જ તેવા (ભગવાન) અવાસ્તવિક જણાય છે. અથવા (ભાગવતમાં) સર્વનું વાસ્તવિકરૂપ જણાય તેવું છે. વળી યજ્ઞ[૭૮] '(વિગેરે કરવામાં આવે અને જાણવામાં આવે ત્યારે શાંત પરમાનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણકે તો (તેમનું) ફલ પરલોકમાં મળે તેવું છે અને અત્યારે તો દુઃખનો અનુભવ થાય છે. આત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે પણ શાંતિ થાય છે, પરંતુ પરમાનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. તે (આત્મા)ને જ પરમાનંદ નથી એમ શાસ્ત્રો કહે છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય અથવા અંતે (તેમનું) સાયુજ્ય થાય ત્યારે શાંત પરમાનંદ (પ્રાપ્ત થાય છે), અને તે જ ક્ષણે ત્રણે તાપ મૂલથી ઉખડી જાય છે. તેથી અહીં (ભાગવતમાં) જ ફલ અને સાધન છે, તેથી જ્ઞાન પણ ઉત્તમ છે શબ્દના રસને જાણનારાઓ માટે પણ આ જ ઉત્તમ છે એમ ('શ્રીમદ્‌ભાગવત' શબ્દથી) કહે છે. શ્રીમતિ લક્ષ્મીવાળા ભાગવતે ભાગવતમાં

એટલે દશ રસવાળા (ભાગવતમાં) એવો અર્થ છે. કાવ્યોમાં પણ આ (રસો) છાયારૂપે છે, છતાં પણ તે રચનારાના દોષથી નિંદાએલ છે. તેવી આ (ભાગવત)માં શંકા પણ નથી એમ 'મહામુનિએ રચેલા[૭૯]' વિશેષણથી કહે છે. વેદવ્યાસે રેચલાં, એવો અર્થ છે. સમાધિમાં અનુભવીને રચેલું હોવાથી. (તે) સમાધિ ભાષા છે એમ જણાવવા 'મહામુનિએ રચેલું' એમ કહેલું છે.

૭૮.અહીંથી 'શિવદં' કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર' શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (પ્ર)

૭૯.ભાગવત વ્યાસે પોતે રચેલું છે એમ ન કહેતાં મહામુનિએ રચેલું હોવાનું કહે છે, કારણકે ભગવાનની પ્રેરણાથી સમાધિમાં જોઈ રચેલ હોવાથી તે રચવામાં પોતાનું સ્વતંત્રપણું નથી એમ જણાવવું છે. (પ્ર)

(હવે ઉપાસના પ્રકરણોથી અસાધારણ સરસાઈ કહે છે. (૧)મંત્રશાસ્ત્ર અને (૨)પંચરાત્ર ઉપાસનાનાં પ્રકરણો છે. તે પૈકી (૧)મંત્રશાસ્ત્રમાં દેવતા પોતાને અધીન થાય છે, પણ તે ઈશ્વરરૂપ નથી, (૨)પંચરાત્રમાં પણ (દેવતા) મંત્રમાં રહેવાના સ્વરૂપથી જ પોતાને અધીન થાય છે. તેવીજ રીતે સ્થાનમાં[૮૦] રહેનારા સ્વરૂપતો તરીકે (પણ દેવતા પોતાને અધીન થાય છે); પરંતુ સાક્ષાત્ પુરાણ સરૂપ તો અહીં (શ્રીભાગવતથી) જ હૃદયમાં રખાય છે. તેથી જ બીજાં ભગવાન સિવાયનાનું પ્રતિપાદન કરનારાં અથવા ભેદથી પ્રતિપાદન કરનારાં (શાસ્ત્રો) થી શું (ફલ) ? કાંઈ પણ નહીં, એવો અર્થ છે. 'વા' 'અથવા' શબ્દ તો અનાદર દર્શાવવા (યોજેલ છે.) અહીં (ભાગવતમાં) તો કર્તુમ્ અદષ્ટ કાલ વિગેરેએ કરેલી વિઘ્નોને દૂર કરી (હરકોઈ કાર્ય) કરવાની, અકર્તુમ્ અદષ્ટ વિગેરેએ કરેલું હોય તેનો નાશ કરવાની, અને અન્યથાકર્તુમ્ અને ભક્તો ભૂલેલા હોય ત્યારે પણ તે ફેરવવાની (તેમની ભૂલ સુધરાવવાની) શક્તિવાળા ઈશ્વર 'સદ્યઃ' 'તરત જ' એટલે માત્ર ભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી વિચાર અને ચિંતન કર્યા વિના જ હૃદયમાં પધારી વિરાજે છે. આ જણાવનારા[૮૧] મોટા પુરુષો હોવાથી તેમનું વાક્ય સમજી શકાય તેવું ન હોવાથી, 'શ્રવણ કરવા ઈચ્છનારા કુશલ' વિશેષણોથી તે જાણવાનો પ્રકાર કહેલો છે. બુદ્ધિની કુશલતા તે કુશલપણું, (તેમણે) કહેલ જાણવામાં ઉપયોગી છે. શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા તો (બોધ કરનાર) કહે તે માટે ઉપયોગી છે, તે બંને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે (ભગવાન) તેજ ક્ષણે (હૃદયમાં) રખાય છે, એવો અર્થ છે.

૮૦.મથુરા વિગેરે સ્થાનમાં તત્વોમાં આવેશ કરેલા સ્વરૂપવાળા ભગવાન જ અધીન થાય છે. (પ્ર)

૮૧.બ્રહ્મા, નારદ વિગેરે. (પ્ર)

અથવા 'બીજાં' (ફલ) થી શું ?' શબ્દોથી ભાગવતની સરસાઈ કહે છે. ભાગવતની સરસાઈનાં બીજાં કારણો કહેવાની જરૂર નથી. 'વા' 'અથવા' શબ્દ (બીજાં કરણોનો) અનાદર દર્શાવે છે. અર્થથી અને શબ્દથી (તેની) સરસાઈ જણાવનારા ઘણા પ્રકારો છે જ, છતાં પણ આ ભારે સરસાઈ છે કે ભગવાન જ તરત હૃદયમાં રખાય છે. કોનાથી? અત્ર આ (ભાગવત) શુશ્રૂષુભિઃ શ્રવણ કરવાની ઈચ્છાવાળાઓથી. તે શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા મોટાં

ભાગ્યથી જ (પ્રાપ્ત થાય છે) એમ 'કૃતિભિઃ' 'કુશલ (પુરુષો)થી' શબ્દથી કહે છે, કારણકે ત્રણ ભાષાઓનાં વિરોધને દૂર કરી, શબ્દો અને વાક્યો ભગવાનનો બોધ કરે છે, એમ જાણવું જોઈએ. તેમ જાણવામાં ન આવે, તો શ્રવણ કરેલું પણ ન શ્રવણ કરેલું જ થાય છે. 'તેજ ક્ષણે' એટલે તે (શ્રવણ કરવાની) જ ક્ષણે ભગવાન (ની પ્રાપ્તિ) માટેનો પ્રયત્ન જોવાથી (ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે.) તેથી ભાગવત સર્વથી ઉત્તમ[૮૨] છે એમ મુખ્ય ગુણ કહ્યો. ૨.

૮૨.મંગલરૂપ. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં (ભાગવત) ફલરૂપ હોવાનું કહે છે :

નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં શુકમુખાદમૃતદ્રવસંયુતમ્ ।
પિબત ભાગવતં રસમાલયં મુહુરહો રસિકા ભુવિ ભાવુકાઃ ।।૩।।

હે ભૂતલ ઉપર ભાવના (કરવા)માં ચતુરરસિક (લોકો) ! નિગમરૂપ કલ્પવૃક્ષના શુકના (મુખમાંથી) ગળેલા. અમૃતને તુચ્છ કરનાર (રસ) સાથે સારી રીતે ભળેલા, મોક્ષથી અધિક ભાગવતરસનું વારંવાર પાન કરો. ૩.

જો કે કાવ્યની પેઠે રૂપક[૧] કહેવામાં આવે તો અર્થ સ્પષ્ટ થાય, તોપણ ભાગવતમાં સર્વ વેદોનો સાર કાઢેલ હોવાથી તેમાં તેમ કહેવું યોગ્ય નથી. રૂપક વિગેરે તો બુદ્ધિથી કલ્પેલા[૨] છે, તેથી શબ્દનો અર્થ થતો હોય તેજ કહેવો જોઈએ. તે તે સંબંધમાં પ્રમેય (જેનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે તે) પ્રસિદ્ધ ન હોવા છતાં, આ વાક્ય બીજા પ્રકાર ઘટતું ન હોવાથી (જેવું અહીં કહેલું છે) તેવું પ્રમેય છે એમ જાણવું જોઈએ. ત્યાં અક્ષરરૂપ[૩] વ્યાપિવૈકુંઠમાં પ્રણવ બીજવાળું વેદવૃક્ષ છે. ત્યાંથી વ્યાસ નામનો ભગવાનનો અવતાર થયો ત્યારે, અથવા આદિનારાયણનો અવતાર થયો ત્યારે બધા માણસોને આનંદ થાય તે માટે મૂર્ત થએલું (આકારવાળું, નક્કર) દેવતારૂપ તેનું ફલ (તેમણે ભૂમિ ઉપર) આણેલું, તે અહીં મધુ (મધ)ની પેઠે (લાવેલું હોવાનું) કહે છે.

૧.રૂપક ન લેવાનું કારણ આથી કહેલું છે. (પ્ર)
૨.અહીંથી પ્રમેય (ભાગવત)નું સ્વરૂપ કહે છે. (પ્ર)
૩.શબ્દ નક્કર રસરૂપ હોઈ ન શકે, એવી શંકા દૂર કરવા વેદરૂપ શબ્દ તેવો હોવાનું આ ભાગથી સિદ્ધ કરે છે. મધુવિદ્યામાં વેદરૂપ તરીકે નિશ્ચિત કરેલો આદિત્ય નક્કર પ્રસિદ્ધ છે તેવું અહીં પણ રસરૂપ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે તેવું અહીં પણ જાણવું. (પ્ર)

જેમ આપણે મધ છે, તેમ ત્યાં સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને 'તે આદિત્ય દેવોનું ખરેખર મધ છે' વાક્ય પ્રમાણે સૂર્ય મધ છે.તેવી[૪] રીતે સ્વર્ગમાં કલ્પવૃક્ષ છે, તેમ માત્ર વેદથી જ જણાય તેવા વૈકુંઠમાં પણ શબ્દરૂપ રસવાળું કલ્પવૃક્ષ છે; પરંતુ (આ) લક્ષણા[૫] નથી.('નિગમ' શબ્દના) અર્થ પ્રમાણે વેદની સરસાઈ છે.'નિતરાં' ઘણી સારી રીતે 'ગમયતિ' બ્રહ્મનું જ્ઞાન

કરાવે તે ઉત્તમ[૬] ઉપનિષદ્ 'નિગમ' છે.સર્વ ફલનું દાન કરવાની શક્તિવાળું તે જ કલ્પવૃક્ષ છે.'કલ્પ:' વિધિ અને તે 'તરુ:' વૃક્ષ, એ કલ્પવૃક્ષ વેદ જ કલ્પવૃક્ષ છે.ઘણું[૭] પાકેલું ફલ હોય, તે ગળે એટલે પોતાની મેળે જ પડે.(વ્યાસના વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી) આવવાના સમયે પડેલું ફલ શકનની પેઠે (તે) લાવ્યા એવો અર્થ છે.વ્યાસના પુત્ર શુક મુક્ત[૮] (જીવ) હોવાથી આ (ફલ) ના અધિકારી છે પિતા ઉત્તમ (પદાર્થ) અને ખાસ કરીને (ઉત્તમ) ફલ; પુત્રના મુખમાં આપે છે.તે[૯] પણ[૧૦] રસરૂપ છે.ઝરણાંઓથી જલ (જેમ સર્વ સાથે સંબંધમાં આવે છે તે) ની પેઠે સર્વ ઈંદ્રિયોની સાથે સંબંધમાં આવી (તે રસરૂપ ફલ) પ્રેમરૂપ ઉત્પન્ન કરે છે.તે (પ્રેમરસ) એકઠો થઈ હૃદયમાં ધરાની પેઠે રહે છે.ત્યાં (હૃદયરૂપ ધરામાં) સારી રીતે ભળેલું ભાગવત ભક્તિરસ સાથે ડોળાઈ મુખમાંથી નીકળે છે, તેથી શુકના મુખમાં આવી 'અમૃતં' મોક્ષનો પણ 'દ્રાવયતિ' તુચ્છ કરે તેવો ભક્તિરસ 'અમૃતદ્રવ:' છે, તેની સાથે સારી રીતે ભળે છે.આથી બીજા રસથી પણ આ રસને અધિક કહેલો છે.જો કે તેવું ફલ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે વૃક્ષની જ સરસાઈ થઈ, છતાં પણ સરસાઈનું કારણ ફલ ઉત્પન્ન કરવાનું હોઈ, ચાલુ વિષય (ફલ ભાગવત) ની જ સરસાઈ થઈ.

૪.અહીંથી હવે કલ્પવૃક્ષ પ્રત્યક્ષ ન હોવા સંબંધી વિરોધ દૂર કરે છે.પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી જ આ શબ્દોથી તેવું વૃક્ષ ન હોવાનું માનીએ તો શાસ્ત્રનો જ ઉચ્છેદ થાય.(પ્ર).

૫.શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ઘટતો ન હોય ત્યારે રૂઢિને લીધે અથવા કોઈક પ્રયોજનને લીધે તેના સંબંધવાળો બીજો અર્થ લેવામાં આવે તે લક્ષણા કહેવાય છે.અહીં મુખ્ય અર્થ જ ઘટ છે એમ કહેવું છે.

૬.આથી બૃહજજાબાલ વિગેરે ઉપનિષદો જેથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું ન હોય તે બાતલ કરેલ છે.(પ્ર)

૭.ફલ પાકેલું ન હોય તેમાં ઉત્તમ રસ હોતો નથી, તેથી અહીં 'ગળેલું' શબ્દનો અર્થ કરે છે.(પ્ર)

૮.અધિકારી ન હોય તેવા વૃકાસુરને, અને દેવના કાર્ય માટે બલિને કહેલાં ભગવાનનાં વાક્યમાં પણ છલ હોવાનું સંભવે, તેવું અહીં નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે.(પ્ર)

૯.'તે' એટલે ભાગવત.(પ્ર)

૧૦.'ચ' શબ્દથી 'અપિ' 'પણ' અર્થવાળો છે, અને પ્રેમનો સમાવેશ કરાવે છે.(પ્ર)

અથવા શબ્દરૂપ વૃક્ષનું શબ્દરૂપ જ ફલ (થાય).સર્વ વેદના અર્થનો વિચાર કરતાં ભગવાનના હૃદયમાં જ (આ) ફલ થયું.(એટલે) ભગવાને નક્કી કરેલો અર્થ જણાવનાર શબ્દોનો (આ) સમૂહ[૧૧] છે.શુદ્ધ અને વળી સુખી બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવીણ (પુરુષો) ભગવાનની સેવા કરવા યોગ્ય છે.બીજા નથી, એવા અર્થથી (તે) ફલરૂપ છે.આ અર્થ છૂપો રાખવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ ભક્તનો વિચાર (કરતાં) પરવશ (થએલા) ભગવાનનાં હૃદયમાંથી નીકળ્યો એ તેનું 'ગળવું' (થયું).બીજા ભગવદ્રૂપ અવતારો અથવા અધિકારીઓ હતા, તેથી ઘણા જ વૈરાગ્યવાળા શુકને (આ) ગ્રંથનો અર્થ સિદ્ધ થયો.તેથી તેમના હૃદયમાં ભક્તિરસ રહ્યો અને ભાગવત રહ્યું.(તેમના) મુખમાંથી નીકળવાના સમયે (ભાગવત) તેની સાથે રહેલ ભક્તિ સાથે નીકળ્યું તેથી તેવું (ભક્તિ કરાવનારૂં) છે, એવો અર્થ છે.હરકોઈ પ્રકારે શ્રવણ થતાં પણ

અધિકારીના હૃદયમાં (તે) ભક્તિ કરાવે છે, એ (તેનું અમૃતદ્રવરસ સાથે) સારી રીતે ભળવું છે.'વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ' એની પેઠે 'પાન કરી' શબ્દથી ઉપદેશ કરેલો છે.બહાર રહેલાં (દ્રવ્ય) ને ઈંદ્રિયદ્વારા (શરીરની) અંદર પ્રવેશ કરાવવો તે પાન.(તેવું પાન) તે પ્રવાહી દ્રવ્યનું થાય, તેથી (તેને) 'રસ' કહેલ છે.'ભાગવત' એ ગ્રંથનું નામ છે, અથવા ભગવાન સાથેના સંબંધવાળો (તે રસ છે એમ 'ભાગવત' શબ્દમાં જણાવ્યું છે) શબ્દના શ્રવણથી અર્થનું જ્ઞાન થાય, તેથી રસનો સ્વાદ જૂદા જેવો છે, કારણકે તેનું પાન સબડકાથી થાય છે.તેવી રીતે ભાગવતનું પાન કરવું, પણ (તેનું) માત્ર શ્રવણ ન કરવું, એવો અર્થ છે.(આ ફલને) છાલ રેસા વિગેરે તો નથી.ઠળીઆ વિનાના દાડમના બીની પેઠે કેટલાંક[૧૨] ફળો રસરૂપ હોય છે.જેમ પૃથ્વી વિગેરે ઉગ્દીથ (સામનું ગાન) સુધીના રસો છે, તેમ ભાગવત રસરૂપ ભગવાનનો રસ છે.તે માત્ર સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ પાન કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે.'આલયમ્' વિશેષણથી આ રસ બ્રહ્મરૂપ હોવાનું કહે છે (તે) સર્વનો આધાર (થએલ) છે, અથવા 'આ' સર્વ તરફથી 'લયઃ' જેમાંથી થાય તેવો એટલે સર્વ પ્રપંચના લયનાં કારણરૂપ છે, અથવા 'આ' અલ્પ છે 'લય' મોક્ષ જેનાથી તેવો છે.તેથી મોક્ષની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરી તેનું પાન કરવું 'મુહુઃ' 'વારંવાર' શબ્દ વ્યાસનું પરવશપણું જણાવે છે.તેમ ન હોય તો રસિકો પોતાની મેળે જ (તેનું) પાન કરવાના હોવાથી (આ) વચન નકામું થાય.અથવા પ્રાકૃત કાનોથી તરત જ તેના રસનો સ્વાદ લેવાય નહીં, તેથી રસ જાણવામાં આવે તે માટે વારંવાર પાન કરવાનું કહેલું છે, અને વળી 'આપના ગુણો કહેવા રૂપ અમૃતથી જેમણે દેહના ધર્મોને દૂર કરેલા છે' એમ કહેશે.

૧૧.શબ્દના સમૂહથી જણાવેલ અર્થ અહીં કહ્યો છે.આ પ્રમાણે અર્થ જાણવામાં ઓછી બુદ્ધિવાળાઓની પણ (શ્રવણાદિમાં) પ્રવૃત્તિ થાય છે.(પ્ર)

૧૨.ફલ રસરૂપ હોવામાં પ્રત્યક્ષનો વિરોધ નથી એમ જણાવવા દાડમનું દષ્ટાંત આપેલું છે.અમુક પ્રકારની દ્રાક્ષ વિગેરે આવા બીજા ફલ પણ છે.(પ્ર)

'હે રસિક (લોકો)' એવું આશ્ચર્યથી સંબોધન એમ (જણાવવા કરેલું) છે કે આપના માટે જ આ રસ (વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી ભૂમિ ઉપર) આણેલો છે.ભૂતલ ઉપરના 'ભાવુકાઃ' ભવિષ્યમાં થનારા, અથવા ભાવના કરવામાં ચતુર (લોકો) રસ ભૂલાય ત્યારે પણ ભાવનાથી રસમાં ચિત્ત પરોવે છે તેથી વારંવાર પાન થવાનું સંભવે, અને ભૂતલ ઉપર ભાગ્યવાનો (રસિક લોકો) માટે બહુવચન યોજેલ છે, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે એક (એકલા) નું રસમાં ચિત્ત ચોટતું નથી.૩

એવી રીતે બીજ, મધ્યભાવ (વૃક્ષરૂપ) અને ફલરૂપ હોવાનું કહીને શ્રવણ કરનારાઓને સાવધાન કરીને નીચેના શ્લોકથી શાસ્ત્રનો આરંભ કરે છેઃ

નૈમિશેઽનિમિષક્ષેત્રે ઋષયઃ શૌનકાદયઃ ।
સત્રં સ્વર્ગાય લોકાય સહસ્રસમમાસત ।।૪।।

વિષ્ણુના ક્ષેત્ર નૈમિશમાં શૌનક વિગેરે ઋષિઓ સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કરવા એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવો સત્ર કરતા હતા.૪

અહીં ભાગવતના પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા સાત અર્થો કથાના અર્થથી જૂદા છે.તેથી બીજી ટીકાઓમાં તે કહેલા નથી 'શાસ્ત્રમાં સ્કંધમાં પ્રકરણમાં અધ્યાયમાં વાક્યમાં, શબ્દમાં અને અક્ષરમાં સાત પ્રકારે એક અર્થ વિરોધ વિનાનો હોવાનું જાણનાર મુક્ત થાય છે' એમ તે નિબંધમાં કહેલા છે.તે પૈકી 'આનંદરૂપ હરિની લીલા' એ શાસ્ત્રાર્થ છે, કારણકે (આ) સંહિતા ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી છે.સૃષ્ટિ વિગેરે (ભગવાનની) લીલાઓ છે એમ જાણવામાં આવે ત્યારે ભક્તિ થાય, કાર્ય છે (એમ જાણવામાં આવે) ત્યારે ન થાય.[૧] કૌતુકવાળા થઈ પ્રયાસ વિના કર્મ કરે તે લીલા.(એમ લીલા કરે) ત્યારે મહાન અને દોષરહિત થાય (જણાય); અને તે દશ પ્રકારની મુખ્ય લીલા 'અહીં સર્ગ અને વિસર્ગ...' એ (૨-૧૦-૧) શ્લોકથી જણાવેલી છે, અને તે ત્રીજાથી આરંભી દશ સ્કંધોથી જણાવવાની છે.પહેલા (સ્કંધ) માં શ્રવણ કરનાર (કથા) કહેનારનું લક્ષણ (કહેવાનું છે.) બીજા (સ્કંધ) માં અંગો કહેલા છે.તેથી (એ) બે ગૌણ લીલાઓ છે.એ પ્રમાણે બાર (લીલાઓ થઈ) તે પૈકી પહેલા સ્કંધમાં હલકા મધ્યમ અને ઉત્તમ (અધિકાર) હોવાને લીધે ભાગવતના અર્થના જ્ઞાનનો પ્રકાર જણાવવા અધિકારલીલા કહેવાય છે, કારણકે બધાને એક પ્રકારનું જ ભાગવતનું જ્ઞાન થતું નથી સૂત અને શૌનકને એક પ્રકારનું જ્ઞાન થયું.તેવી રીતે નારદ અને વ્યાસને બીજા પ્રકારનું (જ્ઞાન થયું).તે પ્રમાણે શુક અને પરીક્ષિતને ઉત્તમ જ્ઞાન થયું.એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનું (જ્ઞાન) જણાવવાથી એવું પરિણામ આવશે કે અધિકાર પ્રમાણે (સર્વને ભાગાવતના) અર્થનું જ્ઞાન થશે.તે પૈકી પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયોથી પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી હલકો અધિકાર કહેલો (જણાવેલો) છે, કારણકે પ્રશ્ન એક પ્રકારનો, અને ઉત્તર બે પ્રકારનો છે.તે પૈકી (ચોથા અને પાંચમાં એ) બે શ્લોકોથી સ્વરૂપ અને સમાગમના[૨] ભેદથી પ્રશ્નની સંગતિ કહે છે.

૧.તેથી જ ઉપનિષદો વિગેરેથી ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થતી નથી, કારણકે તેઓ સૃષ્ટિ વિગેરેને કાર્ય તરીકે જણાવે છે.(પ્ર)

૨.પ્રશ્ન કરનાર ઋષિઓનું સ્વરૂપ અને વક્તા સૂતનો સમાગમ.(પ્ર))

પૈકી આ શ્લોકમાં સ્વરૂપ કહે છે.

પવિત્ર તીર્થમાં પવિત્ર સ્થલમાં યજ્ઞ વિગેરેથી શુદ્ધ થએલા, યજ્ઞરૂપ ભગવાને જેમનામાં આવેશ કરેલ છે તેવા, ભગવાન સંબંધી પ્રશ્ન (કરવા) માં મુખ્ય અધિકારીઓ (એટલે) સ્વરૂપથી અધિકારીઓ છે.નેમિ[૩] ભાંગે તે નેમિશ.નેમિશ જ નૈમિશ.ઋષિઓનું તપ (કરવા) નું સ્થાન જણાવવા માટે પ્રજાપતિએ રચેલા મનોમય ચક્રની 'આની નેમિ જ્યાં ભાંગે'

એ વાક્યથી[૪] (તે સ્થલ) ઘણું પવિત્ર હોવાનું કહેલું છે.'નૈમિશ' એવો પાઠ હોય ત્યારે, જ્યાં માત્ર આંખના પલકારામાં દાનવોનાં બલનો નાશ[૫] થયો તે નૈમિશ સર્વદોષનો નાશ કરનારૂં (જાણવું).તે સ્થલનાં દેવતા વિષ્ણુ છે એમ 'અનિમિષક્ષેત્રે' શબ્દથી કહેલું છે.'અનિમિષઃ' એટલે વિષ્ણુ, તેમના સ્થલમાં, એમ દોષ ન હોવાનું[૬] અને ગુણ હોવાનું કહ્યું.મંત્રના જોનારા ઋષિઓ 'શૌનક વિગેરે' હોવાનું ઋષિઓની પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે.'સહસ્રસમમ્' એવું જેનું નામ છે.તે સત્ર (યજ્ઞ) એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવો છે.જ્યાં બધા યજમાનો ઋત્વિજનું જ કામ કરે છે તે 'સત્ર' (કહેવાય છે).ત્યાં પહેલા હજાર વર્ષ ચાલે તેવો સત્ર થએલો ત્યારે, 'પહેલા વિશ્વરચનારાઓ સત્ર કરતા હતા' વિગેરે (થી કહેલ) તે (સત્ર)માં અલૌકિક ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયાનો અનુભવ થએલો.તેવી રીતે અહીં પણ 'સહસ્રસમ'નો, આરંભ કરવામાં આવશે ત્યારે ભાગવતરૂપ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થશે એમ જાણીને ઋષિઓએ સત્રનો આરંભ (કરેલ) એવો અર્થ છે.'સ્વર્ગાય' સ્વર્ગ ભગવાનના આનંદના અંશરૂપ છે.લોકરૂપ (સ્વર્ગ) તો મોટો ખંડ (દેશ) છે.તે અહીં (આ યજ્ઞનું) ફલ છે, પરંતુ 'સ્વર્ગીયતે તે સ્વર્ગાયઃ' એટલે વિષ્ણુ, અને તે લોક (વિષ્ણુ લોક) એ એનું (આ યજ્ઞનું) ફલ નથી; કારણકે (તેવો અર્થ કરતાં) 'સ્વર્ગલોક[૭] માટે આ હોમાય છે' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે.વળી તે (વિષ્ણુ લોક) ઉત્તમ સુખના શરીરવાળો છે.લોકરૂપ (સ્વર્ગ) અમુક દેવવાળો છે, કારણકે 'દેવો માટે સ્વર્ગલોક સ્થિર થયો' એ વાક્યમાં તેવો નિર્ણય કરેલો છે સત્રમાં સર્વ સ્થળે કૃતિ (યજ્ઞ કરવાનાં કાર્ય) ને 'આસતિ' ('આસત' શબ્દથી જણાવેલ કાર્ય) કહેલ છે.એવી રીતે તે (શૌનક વિગેરે ઋષિ) ઓનાં સ્વરૂપની સરસાઈ કહી.૪.

૩.નેમિ એટલે ચક્રનો પરિઘ.પૈડું.

૪.આ વાયુપુરાણમાં છે.'ભમતા અધર્મચક્રનું જ્યાં પૈડું ભાંગે, તે કર્મથી પ્રસિદ્ધ થએલું મુનિઓએ પૂજેલું તે નૈમિશ છે.(પ્ર)

૫.વારાહ પુરાણમાં ભગવાને ગૌરમુખ મુનિને કહેલું છે ''આંખના પલકારા (નિમિષ) માં આ દાનવોનું બલ આ અરણ્યમાં નાશ પામ્યું છે, તેથી આનું નામ 'નિમિષારણ્ય' થશે.''(પ્ર)

૬.'નૈમિશે અને નિમિષારણ્યે' એ બે શબ્દોથી અનુક્રમે આ કહેલાં છે.

૭.'નૈમિશે અને નિમિષારણ્યે' એ બે શબ્દોથી અનુક્રમે આ કહેલાં છે.

નીચેના શ્લોકમાં (વક્તાનો) સમાગમ કહે છેઃ

ત એકદા તુ મુનયઃ પ્રાતર્હુતહુતાગ્નયઃ ।
સત્કૃતં સૂતમાસીનં પપ્રચ્છુરિદમાદરાત્ ।।૫।।

એક સમય પ્રાતઃકાલે હોમેલા અગ્નિઓમાં હોમ કરેલા તે મુનિઓએ તો સત્કાર કરેલા બેઠેલા સૂતને આ આદરથી પૂછ્યું.૫.

આ યજ્ઞ પૂર્ણ થવાનો કાલ, અથવા ક્રિયા કરવાનો સમય હતો.સદા કરવાના,

અથવા અમુક પ્રસંગે કરવાના સર્વ હોમો કરીને ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવા (ઋષિઓ) નવરા થયા, એમ 'પ્રાતઃકાલે હોમ કરેલો અગ્નિમાં હોમ કરેલા' વિશેષણથી કહેલું છે 'એક સમય' શબ્દથી હરિની કથાનાં ગીત ગાવાનો સમય કહેલો છે તેવા સમયે જ સૂત વિગેરે આવ્યા.'મુનિઓ' શબ્દથી અલૌકિક જ્ઞાન (હોવાનું) કહેલ છે, જે (જ્ઞાન) ને લીધે (તેમણે) સૂતને ઓળખ્યો. તે સમયે બીજાઓએ પ્રશ્ન કરેલ ન હતો એમ જણાવવા 'તે' શબ્દ (યોજેલ છે). પ્રાતઃકાલે જ હોમેલા અગ્નિઓ જ ફરીથી હોમ કરેલા છે જેઓના તે 'પ્રાતઃકાલે હોમેલા અગ્નિઓમાં હોમ કરેલા' (ઋષિઓએ પૂછ્યું).(આમાં) વેદનો વિરોધ હોવાની શંકા ન કરવી.કારણકે 'તુ' 'તો' શબ્દથી બીજા પક્ષ (મત) નો સ્વીકાર કરેલો[1] છે.તેમ કરવાનું કારણ (મુનિઓનું) મનન છે, કારણકે (માનવથી) કાલના ઉત્તમ ગુણોનું (તેમને) જ્ઞાન (થયું).તેથી જ 'ભરોસા વિનાના આ કાર્યમાં' (૧,૧૮,૧૨) એમ આગળ કહેશે.સંભાષણ વિગેરેથી અથવા બ્રહ્માસન આપીને (તેમણે સૂતનો) સત્કાર કર્યો.પુરાણની કથા કહેનાર સૂત 'ઉગ્રશ્રવા[2]' (હતો), કારણકે બ્રાહ્મણોની સભામાં બીજાઓથી બેસાય નહીં.વળી ઉભો થએલ (રહેલ) હોય તે ગભરાય અને તેથી કથામાં અનાદર થાય, તેથી તેવું ન હતું એમ જણાવવા 'બેઠેલા' (વિશેષણ) કહેલું છે.ભગવાનની કથાના રસમાં મન ચોંટેલું હોવાથી 'હું પૂછું હું પૂછું' એમ બધાએ પ્રશ્ન કરેલ હોવાથી '(પપ્રચ્છુઃ) પૂછ્યું' શબ્દ બહુવચનમાં (યોજેલો છે) સૂતને ભગવાનનો આદર હોવાથી, અથવા આદરથી (સૂતને પૂછ્યું).ભગવાનની કથામાં સર્વત્ર અંદરનો ભાવ મુખ્ય છે, પણ માત્ર વાક્ય (મુખ્ય) નથી.૫.

૧.'સૂર્યોદય પછી ૫૫ (ઘડી) નાડિકા જતાં પ્રાતઃ થાય છે.સૂર્યોદય પછી વેદમાં હોમનો નિષેધ કહેલો છે.છતાં વેદનો વિરોધ ન હોવાનું કેમ બને?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે અહીં વૈષ્ણવ વખતનો સ્વીકાર કરેલ છે અને 'પહેલાના કરતાં પાછળનો બલવાન' એ વિનય પ્રમાણે વધારે બલવાન હોવાથી વેદનો વિરોધ થતો નથી.(પ્ર)

૨.ઉગ્ર છે શ્રવઃકીર્તિ જેની, તેવો હોવાથી બ્રાહ્મણની સભામાં બેસવા યોગ્ય છે એવો ભાવ જણાય છે.)

ભગવાન છ ગુણોવાળા હોવાથી અહીં ભગવાનના વિષયમાં છ પ્રશ્નો કરવા જોઈએ.તે કરવા માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોક)થી વક્તાનું અભિનંદન કરે છેઃ

।। ઋષય ઊચુઃ ।।

ત્વયા ખલુ પુરાણાનિ સેતિહાસાનિ ચાનઘ ।
આખ્યાતાન્યપિધીતાનિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ યાન્યુત ।।૬।।

હે દોષરહિત! તેં ખરેખર ઈતિહાસ સહિત પુરાણો અને વળી જે ધર્મશાસ્ત્રો છે તેમનું વ્યાખ્યાન કરેલ છે (અને) વળી અધ્યયન કરેલું છે.૬.

'ખરેખર!' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે આ) પ્રશંસા કરી નથી.'પુરાણો' એટલે

જેમાં (ભગવાનની કથાઓનો) સમૂહ છે[1] તે, અથવા ચાર મૂલ સંહિતાઓ[2], ઈતિહાસ એટલે ભારત.'ચ' 'અને' શબ્દથી (ભગવાન સંબંધી) ગીતો વિગેરે બીજી કથાઓ (કહેલી છે).(સૂત) વિદ્યાથી ગુજરાન કરતો નથી તેથી 'હે દોષરહિત' એમ કહેલું છે.'વ્યાખ્યાન કરેલું છે અને વળી અધ્યયન કરેલું છે' નો એવો અર્થ છે કે–પહેલાં અધ્યયન કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું, અને પછી ફરી અધ્યયન કર્યું (એમ કરવામાં આવે) ત્યારે જ સંદેહ રહેતો નથી વળી ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરેલું છે.'બુદ્ધિવાળા (પુરુષો)ના ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ (એ) ચાર પુરુષાર્થો છે.જીવ અને ઈશ્વરના વિચારથી તે બે પ્રકારે વર્ણવેલા છે' (બાલબોધ–૨).તે પૈકી ઈશ્વરે વિચારેલા ચાર વેદો જ છે.જીવે વિચારેલા તો સ્મૃતિમાં ધર્મ, નીતિશાસ્ત્રમાં અર્થ વાતસ્યાયન વિગેરેમાં કામ અને સાંખ્યાયન વિગેરેમાં મોક્ષ છે તે જ્યાંસુધી સર્વ જાણવામાં ન આવે ત્યાંસુધી ભગવાન સંબંધી શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી.તે (વું જ્ઞાન થયું છે એમ જણાવવા) માટે કહે છે કે ધર્મશાસ્ત્રો 'ઉત' અને વળી 'યાનિ' પ્રસિદ્ધ લૌકિક અર્થશાસ્ત્ર વિગેરે (નું અધ્યયન તે કરેલું છે).૬.

૧.એકસો કરોડ વિસ્તારવાળા.(પ્ર)

૨.સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત અને વૈષ્ણવ સંહિતાઓ હોવાનું ગણાય છે.(પ્ર) સૂત શૂદ્ર હોઈ તેને વેદનો અધિકાર ન હોવાથી આ ચાર સંહિતાઓ કહી જણાય છે.)

સૂતની પરંપરાથી જાણવામાં આવેલાં જ (સૂતે) જાણ્યાં છે, પરંતુ બ્રાહ્મણોએ જાણેલા જાણ્યાં નથી, એવી શંકા દૂર કરવા નીચેના શ્લોક કહે છેઃ

યાનિ વેદવિદાં શ્રેષ્ઠો ભગવાન્ બાદરાયણઃ ।
અન્યે ચ મુનયઃ સૂત પરાવરવિદો વિદુઃ ।।૭।।

જે (શાસ્ત્રો) જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન બાદરાયણ જાણતા અને હે સુત! (જે) પર અને અવરને જાણનારા બીજા મુનિઓ જાણતા (તેનું તમે અધ્યયન કર્યું છે. શ્લોક.૬.) ૭.

ધર્મ અર્થ અને કામ (સંબંધી શાસ્ત્રો) સૂતની પરંપરાથી પણ જણાય; પરંતુ મોક્ષ સંબંધી શાસ્ત્રો તો બ્રાહ્મણો જ જાણે. તે સંબંધી સૂતનું અજ્ઞાન સંભવે સૂતને તે (મોક્ષશાસ્ત્રનું અજ્ઞાન) નથી. એમ જણાવવા (આ શ્લોક કહે છે). 'વિદાં શ્રેષ્ઠઃ' એટલે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ (બાદરાયણ) જે (શાસ્ત્રો) જાણતા શબ્દોથી સર્વમોક્ષસંબંધી શાસ્ત્રોનો સમાવેશ કરેલ છે. 'વ્યાસ તે (શાસ્ત્રો) તે (સૂત)ને કેમ કહે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવન' શબ્દ યોજેલ છે. ભગવાનમાં સર્વ સંભવે 'છતાં પણ અધિકારી ન હોય તેને (તે) કેમ કહે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બાદરાયણ' કહેલા છે. (બાદરાયણે) ઘણું તપ કરેલ હોવાથી તેને અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ (તેમનામાં હોવાનું) કહેલ છે. 'એક ગુરુપાસેથી શિખેલું જ્ઞાન બહુ વધારે હોય નહીં' (૧૧,૧૦,૩૧) એ વાક્ય પ્રમાણે (સૂત) સર્વજ્ઞ નથી. એવી શંકા થાય, તેથી 'અને

બીજા મુનિઓ' એમ કહેલું છે. તેઓ મનન (કરવા)ના સ્વભાવવાળા જ્ઞાનીઓ હતા. (સૂત શૂદ્ર છે તેનું) અજ્ઞાન હોવાથી (તેને મોક્ષશાસ્ત્રોનો) ઉપદેશ (કર્યો હશે), એમ ન માનવું, કારણકે સૂત પ્રસિદ્ધ હતો, એમ જણાવવા ફરી તેનું સંબોધન કરેલું છે, 'ત્યારે (તેને) ઉપદેશ કેમ કર્યો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે [1]'(જે) પર અને અવરને જાણનારા જાણતા' 'પર' એટલે (ઉત્તમ) બ્રહ્મા વિગેરે, 'અવર' એટલે નીચેના આપણે વિગેરે. અથવા પર અને અવર એટલે ભૂત(કાલ) માં થએલા અને ભવિષ્યમાં થનારા તેઓ (બધા) ને (તે મુનિઓ) જાણતા. ઈશ્વર ઈચ્છા જ તેવી (સૂતને મોક્ષશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાની) હતી અને કાલ તેવો હતો, એમ જણાવવા તેનું વચન (કહેલું છે).

૧.'વિત્' '(વિદ જાણનાર)' શબ્દની સંગતિ થતી ન હોવાથી આ બીજો અર્થ કર્યો છે. 'થએલા અને થનારા બધા પદાર્થોને અને કાલને જાણનારા' એવો અર્થ છે.(પ્ર)

નીચેના શ્લોકથી જે પરિણામ થતું તે કહે છે.

વેત્થ ત્વં સૌમ્ય તત્સર્વં તત્વતસ્તદનુગ્રહાત્ ।
બ્રૂયુઃ સ્નિગ્ધસ્ય શિષ્યસ્ય ગુરવો ગુહ્યમપ્યુત ।।૮।।

હે સૌમ્ય! તેઓની કૃપાથી તમે તે સર્વ તત્વથી જાણો છો. વહાલા શિષ્યને ગુરુઓ છૂપું રાખવા યોગ્ય હોય તે પણ કહે જ.૮

'હે સૌમ્ય' સંબોધનથી શિષ્યના ગુણો કહે છે. હે શાંત (શાંતિવાળા)! સેવા વિગેરે (શિષ્યના ગુણો) સાધારણ (બધાના જેવા) હોવા છતાં પણ, શૂદ્ર અસુર હોવાથી (તેનામાં) ક્રૂરતા વિગેરે સંભવે છે. તે જો ન હોય તો, બીજા સારા ગુણો (તેને) પ્રાપ્ત થયા છે, એવો અર્થ છે (ગયા શ્લોકમાં) 'હે સૂત' એવું સંબોધન હોવાથી, ('તે સર્વ' એટલે) વેદ સિવાયનું, એમ જાણવું. ઉપર ચોટીઉં જ્ઞાન નથી એમ જણાવવા 'તત્વથી' શબ્દ યોજેલ છે (ગુરુઓએ) ઉપદેશ કરેલ હોવા છતાં, અધિકારી ન હોય તેને જ્ઞાન કેમ થાય? એવી શંકા થાય, તેથી 'તેઓની કૃપાથી' એમ કહેલું છે. ગુરુની કૃપાથી સર્વ (જ્ઞાન) થાય છે, એવો અર્થ છે. ૮

એવી રીતે (સૂતનું) સર્વ જાણનાર હોવાપણું કહીને, આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી ફલ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છેઃ

તત્ર તત્રાઽઞ્જસાઽઽયુષ્મન્ભવતા યદ્વિનિશ્ચિતમ્ ।
પુંસામેકાન્તતઃ શ્રેયસ્તન્નઃ શંસિતુમર્હસિ ।।૯।।

હે આયુષ્મન્! તે તે (શાસ્ત્રો) માં સરલપણાથી તમે પુરુષોના જે નિયત કલ્યાણનો નિશ્ચય કરેલો છે, તે અમને કહો. ૯

ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે સાધન શોધવામા આવે છે, તેથી શું ફલ છે અને શું ફલ નથી

એવો વિચાર થાય છે આબાદી અથવા મુક્તિ ફલ છે કે બીજું (કાંઈ)? (આ) સર્વમાં દોષો (હોવાનું) આગળ કહેવામાં આવશે. તેથી (ફલ સંબંધી) સંદેહ હોવાથી પ્રશ્ન (કરેલ છે), છતાં પણ પ્રમાણના બલના વિચારથી (તેનો) નિર્ણય (કરવો જોઈએ), તે 'અઞ્જસા' 'ગ્રંથોના સરલાપણાથી' (શબ્દથી) 'કહે આયુષ્માન્!' સંબોધનથી આશીર્વાદ (આપ્યો છે), અથવા ભય ન હોવાનું સુચવેલું છે, ગુરુઓમાં પરસ્પર મતભેદ હોય, છતાં પણ બુદ્ધિનાં નિર્મલપણાને લીધે પોતાની મેળે નિશ્ચય (કરવાનું) સંભવે છે, એમ 'તમે જેનો નિશ્ચય કરેલો છે' શબ્દોથી કહેલું છે. (પુરુષોનું) એટલે સ્વતંત્ર (જીવો) નું 'નિયત કલ્યાણ' (એટલે) કોઈપણ સમયે સર્વ (જીવો) વિષે કલ્યાણપણું ન તજતું હોય તેવું (કલ્યાણ), એવો અર્થ છે. સ્વર્ગમાં રહેનારાઓનું પુત્રો વિગેરેમાં કલ્યાણ નથી. તેવી રીતે મોક્ષ પામેલાઓનું સ્વર્ગમાં કલ્યાણ નથી, (અને) ભક્તોનું મુક્તિમાં કલ્યાણ નથી, તેથી અહીં (સર્વનું) નિયતકલ્યાણ શું છે? એવો અર્થ છે. તે (નિયત કલ્યાણ) અમને કહો. ૯

નીચેના શ્લોકથી આરંભી અઢી શ્લોકોથી બીજો પ્રશ્ન કહે છેઃ

પ્રાયેણાલ્પાયુષઃ સભ્ય કલાવસ્મિન્યુગે જનાઃ ।
મન્દાઃ સુમન્દમતયો મન્દભાગ્યા હ્યુપદ્રુતાઃ ।।૧૦।।

હે સભ્ય! આ કલિયુગમાં ઘણા ભાગે જન્મેલાઓ અલ્પ આયુષ્યવાળા, આળસુ, ઘણી મંદ બુદ્ધિવાળા. મંદ ભાગ્યવાળા અને પીડાએલા હોય છે. ૧૦

આ પ્રશ્ન સાધનના સંબંધમાં છે પોતે ઋષિ હોઈ લાંબા સમય સુધી જીવનારા હોવાથી તેમને બાતલ કરીને આ શ્લોક કહેલો છે આથી એમ સમજાય છે કે ઋષિઓ સિવાયનાઓ માટે આ ઉપાય (પૂછેલો) છે. પહેલો[1] (નવમો શ્લોક) તો તે (ઋષિઓ) સંબંધી હતો, (અથવા શ્લોકમાં) 'પુસાં નઃ' 'અમો પુરુષોનું' (કલ્યાણ કહો) 'એમ (એ બે શબ્દો સાથે લેવા). અલ્પ છે આયુષ્ય જેઓનું તે અલ્પ આયુષ્યવાળા આથી એમ કહેલું છે કે એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવા (યજ્ઞ) વિગેરે તેઓનાં સાધન નથી ચાલતા[2] વિષયમાં તેનો ઉપયોગ નહીં હોવાથી (સૂત) કહેશે નહીં, એવી શંકા કરીને 'હે સભ્ય!' એવું સંબોધન કરેલ છે. (પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપવો હોય તો) સભામાં પ્રવેશ કરવો નહીં, એવો ધર્મ[3] જણાવવા (એ) સંબોધન કરેલું છે. ઘણા જરૂરી લાંબા કાલથી થઈ શકે તેવું સાધન[4] હોય ત્યારે તે કહેવું ન જોઈએ, એવી શંકા થાય, તેથી (કહે છે કે) કલિના દોષથી જ અલ્પ આયુષ્યવાળા થયા છે, સ્વભાવથી (તેવા) નથી; અને વળી કલિના દોષને દૂર કરનારા તેવાં સાધનથી અલ્પ આયુષ્ય પણ વધે છે, એવા અભિપ્રાયથી 'આ કલિયુગમાં' એમ કહેલું 'તે કલિ ઘણા સમય પછી થવાનો હોવાથી હમણાં ઉપાય કરવો ન જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'આ (કલિ)' એમ કહેલું છે. તે (કલિ) માં રહેલા પૂજ્ય[5] છે એમ જણાવવા 'યુગ' શબ્દ યોજેલ છે. (તેઓ) કુદરતથી (સ્વભાવથી)

સંસારી નથી એમ જણાવવા 'જનાઃ' 'જન્મેલા' શબ્દ યોજેલ છે. (કલિયુગમાં ભગવાનનો) પ્રાદુર્ભાવ થવાથી (તેઓનું) ઉત્તમપણું છે.

૧.'પહેલો' એટલે એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવા યજ્ઞરૂપ ઉપર (પ્ર) ઋષિઓ માટે ઉપાય કહેલ જ નથી. પહેલો પ્રશ્ન ઋષિઓએ પોતાના સંબંધી પૂછેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨.(ચાલતા વિષયમાં) એટલે ઋષિઓ પ્રશ્ન કરનારા હોવાથી તેમના સંબંધમાં.

૩.સભામાં પ્રવેશ જેણે કરેલ છે તે પ્રશ્ન થાય તેનો ઉત્તર જાણતો હોવા છતાં ન કહે તો તેને દોષ લાગે છે એવો ધર્મ.(પ્ર)

૪.ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે, તે તેવું સાધન હોય ત્યારે.(પ્ર)

૫.'કલિમાં ખરેખર નારાયણમાં ચિત્તવાળા (લોકો થશે)' એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓ પૂજ્ય છે. (પ્ર) 'યુગ' શબ્દથી તેઓ પૂજ્ય હોવાનું કહેલું છે એમ કહેલ છે. ભગવાન અને જગત્ એ બે હોય ત્યારે યુગ (યુગલ) થાય. યુગનો ધર્મ જાણવા ભગવાને તેવું રૂપ ધારણ કરવું જોઈએ; જેથી લોકોની પ્રતીતિ થાય. 'કલિ' થવાનો ત્યારે ભગવાને કૃષ્ણ સ્વરૂપ ધારણ કરેલું. તેથી કલિમાંના લોકો પૂજ્ય હોવાનું કહેલ જણાય છે. ૧૦-૮-૧૪ ઉપરમાં સુબોધિની જૂઓ.

એ રીતે (અલ્પ આયુષ્યવાળા હોવારુપ) સહજ દોષ કહીને અકસ્માતથી આવેલા દોષ 'આળસુ' વિગેરે ચાર વિશેષણોથી કહે છે (૧)'મન્દાઃ' એટલે આળસુ આળસ એટલે ચિત્તનું જડપડું. (૨)ઘણી મંદ છે બુદ્ધિ જેઓની, એ જ્ઞાનેન્દ્રિયનો દોષ (કહ્યો) (૩)અદષ્ટ કર્મેન્દ્રિયથી થતું હોવાથી 'મંદ ભાગ્યવાળા' વિશેષણથી તેમનો દોષ (કહ્યો) (૪)રોગ વિગેરેથી 'પીડાએલા' વિશેષણથી શરીરનો દોષ કહ્યો. એ પ્રમાણે અકસ્માતથી થએલા દોષો કહ્યા.૧૦

અને બીજા કાર્યમાં રોકાએલા છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

ભૂરીણિ ભૂરિકર્માણિ શ્રોતવ્યાનિ વિભાગશઃ ।।
અતઃ સાધોઽત્ર યત્સારં સમુદ્ધૃત્ય મનીષયા ।।
બ્રૂહિ ભદ્રં હિ ભૂતાનાં યેનાત્મા સુપ્રસીદતિ ।।૧૧।।

વિભાગથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય (શાસ્ત્રો) ઘણાં છે અને તેમાં ઘણાં કર્મો (કરવાનાં) કહેલાં છે તેથી હે સત્પુરુષ! આમાં જે સાર હોય બુદ્ધિથી કાઢી કહો (કે) જેથી ભૂતોનું કલ્યાણ થાય (અને) ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય.૧૧

આ બહારનો દોષ છે. 'કોઈ પણ ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી.' (ભ.ગ.૩.૫) એ વાક્ય પ્રમાણે લૌકિક કર્મમાં રોકાએલા હોય છે. પછી પણ (શાસ્ત્રમાં) કરવાનાં કહેલાં કર્મમાં રોકાએલા હોય છે. તેમાં પ્રમાણનો વિચાર કરતાં પ્રકરણ પ્રમાણે ધર્મના વિગેરે શાસ્ત્રો જાણવા જોઈએ, અને તેઓ ઘણાં કર્મો (કહેલાં) છે જેમાં તેવા ઘણા કર્મવાળા છે વળી માત્ર શ્રવણ કરવાથી કૃતાર્થ થવાતું નથી, પરંતુ તે (શાસ્ત્રો) માં કહેલાં કર્મો પણ કરવાં જોઈએ. તેથી બહારનો મોટો દોષ થાય છે. તેથી ત્રણ દોષથી[1] ઘેરાયેલાઓ માટે ઉપાય કહો

એમ 'તેથી (...કહો)' શબ્દોથી કહેલું છે. પ્રત્યુપકારની (તમારે જરૂર નથી એમ જણાવવા 'હે સત્પુરુષ' એવું સંબોધન (કરેલું) છે. તેનો ભાવ એવો છે કે બીજાઓનું દુઃખ દૂર કરવાનું સત્પુરુષ માટે જરૂરી છે બીજા પ્રયોજનથી કહેલું અથવા પ્રસંગને લીધે પહેલું સાધન દોષ હોય કહેવાનું નથી. એમ જણાવવા 'આમાં' એમ કહેલું છે 'આમાં' એટલે આવા દોષ હોય ત્યારે (કરવાનું સાધન કહો.) 'આ (વા દોષ) માં પણ (કરવાનાં) જો ઘણાં સાધનો હોય તો તેઓનો જે સાર હોય તે કાઢીને કહો. 'યત્' જે અને 'તત્' તે શબ્દો સદાના સંબંધવાળા હોવાથી, ('તત્' શબ્દ) અધ્યાહાર રાખ્યાનો દોષ નથી. અથવા 'યત્' એટલે પ્રસિદ્ધ (સાર કહો) 'સાર' એટલે પરંપરાનો અને ફલના વ્યભિચાર[2] (ભંગ) રૂપ ફોતરાં વગરનો (સાર) (સારશબ્દ) એકવચનમાં યોજીને (તે) અપૂર્વ (અલૌકિક) અને સહેલાઈથી સમજાય તેવો (હોવાનું) કહેલ છે. જોકે 'પ્રકરણથી શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ સંકળાએલી છે.' એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રકરણોમાં સારી રીતે સંકળાએલ છે, છતાં પણ પ્રકરણોમાં તે ધર્મ નથી એમ ન જણાય તે માટે તે તે સ્થળો (પ્રકરણો) માંથી કાઢીને કહો, એમ 'કાઢીને' શબ્દથી કહેલું છે. 'મનીષયા' બુદ્ધિથી જ (સાર) કાઢવો, કાર્યથી નહીં. મનની ઈર્ષા[3] તે મનીષા, એટલે મનનું ચંચલપણું દૂર કરનારી બુદ્ધિ 'બ્રૂહિ' 'કહો' એ આજ્ઞાર્થ (નું રૂપ) પ્રાર્થનાના અર્થમાં, અથવા (કહેવાનો યોગ્ય) સમય હોવાનું જણાવવા યોજેલ છે. 'ભદ્રમ્' 'કલ્યાણ' એટલે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખના નાશપૂર્વક મહાસુખની પ્રાપ્તિ 'તે ભગવાનની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય' એમ (કહેવામાં આવે) તો, તે સંબંધમાં 'જેથી ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય' એમ કહેલું છે. જે (સાર) નાં કારણથી જ 'આત્મા' ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય. એનો અર્થ એવો છે કે (જો તે ભગવાનની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય તેમ હોય) તો તેની રીતે જ કહો 'ભૂતોનું' શબ્દથી જીવો પિશાચોની પેઠે પરિભ્રમણ કરે છે. એમ જણાવી દયા (કરવાનું) સૂચવેલ છે. ૧૧

૧.શ્લોક ૧૦ માં કહેલ (૧)સહજ દોષ (૨)આગન્તુક દોષ અને શ્લોક ૧૧ માં કહેલ બહારના દોષ એ ત્રણ દોષ.

૨.દ્વન્દ્વ સમાસને અંત આવેલો આ શબ્દ તેના બંને અવયવો સાથે સંબંધવાળો છે.(પ્ર)

૩.'ઈષ્' ધાતુ ગતિ, હિંસા અને દિન અર્થવાળો છે (પ્ર) ચંચલપણાનો નાશ (હિંસા) થાય એમ આથી જણાવેલ છે, એવો ભાવ છે.

એ પ્રમાણે ફલ અને સાધન (સંબંધી પ્રશ્ન) કહ્યા તે સંબંધમાં જેમનો આવિર્ભાવ થએલ છે તેવા ભગવાન જ ફલ અને સાધન છે 'એવી શંકા થતા 'ભગવાનનો અવતાર લોકના માટે અથવા (ભગવાનના) પોતાના માટે થાય છે?' એવો સંદેહ (રહેતો) હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનો અવતાર (થવા)નું પ્રયોજન પૂછે છેઃ

સૂત જાનાસિ ભદ્રં તે ભગવાન્સાત્વતાં પતિઃ ।
દેવક્યાં વસુદેવસ્ય જાતો યસ્ય ચિકીર્ષયા ।।૧૨।।

હે સૂત! વસુદેવની દેવકીમાં સાત્વતોના પતિ ભગવાન જે (કાર્ય) કરવાની ઈચ્છાથી

જન્મ્યા તે જાણો છો? તમારૂં કલ્યાણ (થાઓ) ૧૨.

આ તો ઘણું ગૂઢ (કાર્ય) હોવાથી કોણ જાણતું હોય? (સૂત) નથી જાણતો એવા સંદેહથી 'જાણો છો?' એમ પ્રશ્ન કરે છે (તેવા) મુખની પ્રસન્નતા જોઈને '(તે) જાણે છે' એમ જાણીને હર્ષથી 'તમારૂં કલ્યાણ' એમ આશીર્વાદ આપે છે. 'થાઓ' એમ અર્થથી નીકળે છે; કારણકે ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉપદેશ થાય ત્યારે આ દક્ષિણા છે.

(અમે) સાંભળ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન દેવકીમાં જન્મ્યા તે (વિષય)માં સંદેહ થાય છે (કે) ભગવાન છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા બ્રહ્મ (રૂપ)ને કાર્ય કરવા માટે દેહના સંબંધની જરૂર નથી. જીવના ધર્મો[1] તો બ્રહ્મમાં છે જ નહીં; (છતાં) (તેમનો) પ્રાદુર્ભાવ થવાનો પ્રકાર તો જીવોના જેવો (હતો) તેથી સંદેહ (થાય છે) વળી (ભગવાન) 'સાત્વતોના પતિ' છે. માત્ર સત્વ (ગુણ)જ જેમનામાં રહેલો છે તે સાત્વતો એટલે દેવો અથવા મુક્ત (જીવો) તેમને તજી (ભગવાનનો) આવિર્ભાવ સંસારી મનુષ્યોમાં કેમ થયો? (ભગવાન સાત્વતોના) પતિ હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરે તે અયોગ્ય (ગણાય) વળી દેવો અને મુક્ત જીવો[2] (સાત્વતો છે.) તેઓ પણ બ્રહ્માના દેહમાંથી અથવા મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થએલા નથી. તેમાં પણ (ભગવાન) કોઈકની કન્યા દેવકીમાં ઉત્પન્ન થયા. દેવકી-દેવકની કન્યા (હતી;) અને તેથી નારાયણનો અવતાર જલમાં થયો તેમ (પણ) થયો નહીં તેમાં પણ વિશેષ 'વસુદેવની' (દેવકીમાં જન્મેલા) વસુદેવની પત્ની પરાધીન (ગણાય) ભગવાનના અવતારના (સંબંધ)માં પત્ની વિગેરે પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી, પરંતુ માત્ર સંબંધ જ હોય છે. તેથી ('વસુદેવની' એમ) માત્ર છઠ્ઠી વિભક્તિ યોજી છે. તેથી તેવા (ભગવાન)ને તેવો અવતાર (લેવા)નું શું પ્રયોજન (હતું)? 'ત્યારે તેમ (અવતાર લેવાનું) નહીં થયું હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'જન્મ્યા' (એમ) કહેલું છે. કંસ વગેરેના વધ તો બીજાથી પણ થાત (થઈ શકત), એવો અભિપ્રાય છે. તેથી જે કાર્ય (કરવા)ની ઈચ્છાથી જન્મ્યા તે અમને કહો એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાનનો જન્મ લેવાનું) પ્રયોજન કોઈ પ્રસંગને લીધે ઉત્પન્ન થએલું ન હતું, અને (તેમણે કરવાનું કાર્ય) કાલ વિગેરેથી થઈ શકે તેવું ન હતું. ૧૨.

૧.અવિદ્યા, કામ, કર્મ વિગેરે (પ્ર) વિગેરેથી દેહ ઈંદ્રિય વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
૨.'મુક્ત જીવો' સનક વિગેરે (પ્ર).

'(ભગવાનને અવતાર લેવાનું) પ્રયોજન છે જ, કારણકે તેનું કારણ જણાય છે અને (યોગીઓ) યોગથી તે જાણે છે', એવા વિચારથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

તન્નઃ શુશ્રૂષમાણાનામર્હસ્યઙ્ગાઙનુવર્ણિતમ્ ।
યસ્યાવતારો ભૂતાનાં ક્ષેમાય ચ ભવાય ચ ।।૧૩।।

હે અંગ (વહાલા)! તે અમો શ્રવણ કરવા ઈચ્છનારાઓને પછી કહો જે

(ભગવાન)નો અવતાર ભૂતોનાં સુખ માટે આવે વળી મોક્ષ માટે થએલો. ૧૩.

અમો ઘણા (છીએ તેમ)ની શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા કહેવું જોઈએ, કારણ કે શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા યોગથી મટતી નથી, (અને) વળી સર્વ યોગ કરી શક્તા નથી. વળી ભગવાનના વચન વિના યોગથી ભગવાન સંબંધી પદાર્થ જાણી શકાતો નથી. તેથી જ સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી ભગવાનના મુખથી કહેવાએલું ગુરુના મુખથી સાંભળેલું (હોય તે) 'અતુ' (સાંભળ્યા) પછી કહો; કારણ કે મંત્ર વિગેરેના સંબંધમાં પણ ભણેલું પાછળથી કહેવું જરૂરી છે, પણ તે ઉત્તમ અધિકારીને (કહેવું જોઈએ.) શ્રવણ કરવાની ઈચ્છાવાળઓનું તે કહેવું જ જોઈએ. 'હે અંગ!' 'એ કોમલ સંબોધન (સૂત) અંગ તરીકે પોતાને સ્વાધીન હોવાનું (જણાવવા કરેલું છે.) ઉત્તરાર્ધથી આરંભી સાડાત્રણ શ્લોકોથી એમ કહે છે કે (ભગવાનને અવતાર લેવાનું) સાધારણ (પ્રયોજન) તો અમે જાણીએ છીએ, પરંતુ અસાધારણ પ્રયોજન પૂછીએ છીએ તે (સાધારણ પ્રયોજન) પૈકી ઉત્તરાર્ધથી પ્રથમ અવતારદ્વારા આકાર (દેહ) (ધારણ કરવા)નું પ્રયોજન કહે છે. જેમનો સામાન્ય રીતે અવતાર (એટલે દેવ, હલકા જીવો, મનુષ્યો વિગેરેમાં અલૌકિક તેજ મૂકવાનું પણ 'ભૂતોના' (એટલે) સર્વ ઉત્પન્ન થએલા સ્થાવર જંગમોના 'ક્ષેમાય' આ લોકના સુખ માટે (અને) 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી સર્વનાં દુઃખ દૂર કરવા. (અને) 'ભવાય' (સર્વને) મોક્ષ આપવા. (અને બીજો) 'ચ' 'વળી' (હોવાથી) સર્વની અવિદ્યા દૂર કરવા (થાય છે.)

(અથવા) 'ભૂ' (ધાતુ) સત્તાના અર્થવાળો હોવાથી[1] 'ભવાય' એટલે (સર્વ ભૂતોની) માત્ર સત્તા માટે (ભગવાનનો અવતાર થાય છે, અને) 'ચ' શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મસૂત્ર ૪-૪-૬ પ્રમાણે (બ્રહ્મના) ચૈતન્યમાં[2] (જીવનો) પાછળથી માત્ર (ચૈતન્યરૂપે) પ્રવેશ (થાય છે.) ૧૩

૧.'ભવ' શબ્દનો અર્થ 'સંસાર' પ્રસિદ્ધ છે, વળી તેનો અર્થ સંપવિ પણ બીજાઓએ કરેલ છે, છતાં અહીં તેનો અર્થ પ્રકરણને લીધે મોક્ષ થવાની યોગ્યતા અહીં જણાવી છે.

૨.મોક્ષ થાય એટલે અવિદ્યાતો રહેજ નહીં, તેથી બીજો 'ચ' નિરર્થક થાય, તેથી તેમ ન થાય તે માટે આ કહેલ છે, બ્રહ્મના ચૈતન્યમાં પાછળથી થએલ પ્રવેશ, એટલે મોક્ષ.(પ્ર) ૪-૪-૬ સૂત્રમાં ઔડુલોપિનો મત દર્શાવેલ છે. ચિદ્રૂપ બ્રહ્મમાં જીવ ચિદ્રૂપ થઈ પ્રવેશ કરે છે અને તેમની સાથે ચિદ્રૂપથી જ ભોગ ભોગવે છે.

એવી રીતે સર્વના સુખ અને મોક્ષ માટે ભગવાનનો અવતાર (થાય છે.) એમ કહ્યું. (ભવિષ્યમાં) ઉત્પન્ન થનારા (જીવો) ને તો (ભગવાનના) નામથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે (નામ)નું માહાત્મ્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે[1] છેઃ

આપન્નઃ સંસૃતિં ઘોરાં યન્નામ વિવશો ગૃણન્ ।
તતઃ સદ્યો વિમુચ્યેત યદ્બિભેતિ સ્વયં ભયમ્ ।।૧૪।।

ઘોર સંસારને પ્રાપ્ત થએલો પરવશ થઈ જેમનું નામ-જે નામથી ભય પોતે ભય પામે

છે–ઉચ્ચારતાં તેનાથી તરત મુક્ત થાય છે. ૧૪

સર્પ વિગેરેની યોનિરૂપ અથવા મોટા રોગ વિગેરે રૂપ ઘોર સંસારને પ્રાપ્ત થએલા જેમના અવતારનું નામ 'વિવશઃ' પરવશ થઈને, અથવા 'વિ' (એટલે) કાલને વશ થઈને 'ગૃણન્' ઉચ્ચારતાં જ તે સંસારમાંથી તરત મુક્ત થાય છે, કારણ કે મૃત્યુ સમયે કોઈક 'ભય' નામનો કાલનો અધિકારી મૃત્યુના પાશથી બધા એને પકડે છે (બાંધે છે), જે (અધિકારી)નું નિરૂપણ ત્યાં ચોથા સ્કંધમાં 'ભય નામના સૈનિકો' એ (૪-૨૮-૧) શ્લોકમાં કરશે તેના પાશથી (ભગવાનનું નામ લેનાર) તરત જ મુક્ત થાય છે, એવો અર્થ છે.

'(ભગવાનનું) માત્ર નામ લેવાથી તે પાશમાંથી કેમ છોડી દે?' તે વિષયમાં કહે છે કે 'યત્' જે (ભગવાનના) નામથી ભય પોતે ભય પામે છે. (ભય) પોતાના સ્વરૂપનો નાશ થવાથી ભય પામે છે, બહારના પદાર્થનો નાશ થવાથી ભય પામતો નથી, કારણકે ભગવાનના નામનું માહાત્મ્ય એવું છે કે (તે) શ્રવણ કરનારાઓને મુક્ત કરે છે. તેથી (તે નામનું શ્રવણ થતાં) ભય પણ મુક્ત થાય, એવો અર્થ છે. અથવા સ્વરૂપ થએલ ભય (ભયનું સ્વરૂપ) પણ દૂર થાય છે, એવો અર્થ છે. 'બીજાથી ખરેખર ભય થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભય દૂર થાય છે એટલે) દ્વૈતની દષ્ટિ જતી રહે છે તેથી ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાઓની (ભગવાનના) નામથી મુક્તિ થાય છે ૧૪.

'(ભગવાનના) નામનો ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ વિનાનાં વૃક્ષો, પશુઓ વિગેરેની શી દશા,? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

યત્પાદસંશ્રયાઃ સૂત ૠષયઃ પ્રશમાયનાઃ ।
સદ્યઃ પુનન્ત્યુપસ્પૃષ્ટાઃ સ્વર્ધુન્યાપોऽનુસેવયા ।।૧૫।।

હે સૂત! જેમના ચરણનો સારી રીતે આશ્રય કરેલા નજીકમાં સ્પર્શ કરેલા ૠષિઓ અને જ્ઞાનીઓ, નજીકમાં સ્પર્શ કરેલા ગંગાના જલ પેઠે (ભગવાનની) સેવાને લીધે તરત પવિત્ર કરે છે.૧૫

ભક્તનો સ્પર્શ થતાં તેઓ પણ મુક્ત થાય છે, એવો અર્થ છે. જે ભગવાનના બે ચરણો જેમના આશ્રય થએલા છે (તેવા ૠષિઓ અને જ્ઞાનીઓ પવિત્ર કરે છે.) ભગવાનનો સારી રીતનો આશ્રય જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ હોય છે; અને જેમ જ્ઞાનીઓને દેહનો અધ્યાસ ન હોવાથી તેમના સ્પર્શથી મુક્તિ થતી નથી; પરંતુ તેમના ઉપદેશથી મુક્તિ થાય છે, તેથી તેમના સ્પર્શથી મુક્તિ થતી નથી એમ જણાવવા 'ચરણ' પદ યોજેલું છે. ચરણનો સારી રીતનો આશ્રય ભક્તિમાર્ગમાં જ થાય છે. ગુરુપણાંના પ્રકારથી (આશ્રય કરવાનો) નથી. એમ ન જણાવવા 'સમ્' ઉપસર્ગ યોજેલ છે. 'હે સૂત!' એવું સંબોધન (તેને) પવિત્રપણાંનો અનુભવ

જણાવવા કરેલું છે; જેમ તે સૂત (શૂદ્ર) હોવા છતાં મોટા પુરુષની કૃપાથી બ્રાહ્મણો સાથે યજ્ઞ વિગેરેમાં પણ સારી રીતે વ્યવહાર કરે છે. 'ઋષિઓ' એટલે મંત્ર જોનારાઓ. 'પ્રશમાયનાઃ' (એટલે) 'પ્રકૃષ્ટઃ' ઉત્તમ 'શમઃ' શાંતિ છે 'અયનં' માર્ગ છે જેમનો તેવા જ્ઞાનીઓ. તે બંને પણ જેમના ચરણનો સારી રીતે આશ્રય કરેલા પવિત્ર કરે છે એવી (વાક્યની) યોજના છે. અથવા (ભગવાનના) ચરણનો આશ્રય કરેલા ઋષિઓ, જ્ઞાનીઓ પણ થઈને; જ્ઞાન અને કર્મ પ્રાપ્ત કરી. (ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ) ત્રણ પ્રાપ્ત કરેલા થઈ સર્વને પવિત્ર કરનારા થાય છે, કારણ કે પોતે શુદ્ધ થઈને બીજાઓને પવિત્ર કરે છે. તેથી (તેઓની) પોતાની શુદ્ધિ (થવા) માં જ્ઞાન અને કર્મનો ઉપયોગ છે, પરંતુ તે બેનો (બીજાઓને) પવિત્ર કરવામાં સાક્ષાત્ (સીધો) સંબંધ નથી.

'નજીકમાં સ્પર્શ કરેલા' નો એવો અર્થ છે કે સમીપમાં (રહી) માત્ર દેહ સંબંધથી જ પવિત્ર કરે છે; કારણકે 'ત્રણ વાર સ્વાધ્યાય વેદનું, અથવા ત્રણ રાત્રિ સાવિત્રીનું અધ્યયન કરવું. (તે) એક વર્ષમાં જ પોતાને પવિત્ર કરે છે' વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે કાલના ઢાંકણથી (કાલ જવાથી) જ સર્વ સ્થળે પવિત્ર (થવાનો) અનુભવ થાય છે. 'મુનયઃ' એવો પાઠ હોય ત્યારે પણ મનન અથવા કર્મનો સંબંધ (હોવાનું જરૂરી છે) ક્રૂરતા વિગેરેથી (કરેલો) સ્પર્શ પવિત્ર કરતો નથી, એમ જણાવવા 'ઉપ' (નજીકમાં) ઉપસર્ગ યોજેલો છે, અથવા ('ઉપસ્પૃષ્ટઃ'નો) સંબંધ પછીના (શબ્દ ગંગાજલ) સાથે લેવો, કારણકે તેઓર (ઋષિઓ વિગેરે) તો દૃષ્ટિ વિગેરેથી પવિત્ર કરે તેવું સંભવે છે. 'સ્વર્ધુન્યાપઃ' ગંગાના જલો 'અનુસેવયા પુનન્તિ' ભગવાનના સેવકોને જ પવિત્ર કરે છે, એવો અર્થ 'વારંવાર કરેલાં પ્રાયશ્ચિતો (ભગવાનથી વિમુખ હોય તેને પવિત્ર કરતા નથી)' (૬-૧-૧૮) એ વાક્ય પ્રમાણે (લેવો.) 'ગંગાજલ તરત પવિત્ર કરે છે' એ વાક્યથી પણ નારાયણને સન્મુખ કરીને પવિત્ર કરે છે (એમ કહેલું છે.) અથવા 'નજીકમાં સ્પર્શ કરેલાં ગંગાના જલો તરત પવિત્ર કરે છે' એ દૃષ્ટાંત (જાણવું.) ('ઽનુ' માં અવગ્રહ ન લેતાં રહેલ) 'નુ' શબ્દ માન્યતાના અર્થમાં (યોજેલ છે.) ભગવાનના ભક્તો અને ગંગા પવિત્ર કરે છે, છતાં પણ ભગવાનની સેવા પવિત્ર કરે છે. બીજી રીતે કરતા નથી એવી માન્યતા છે. ઉપર ઉપરનું પવિત્રપણું અહીં (કહેવા) ઈચ્છેલું નથી. ઉત્તમ પવિત્રતા તો માયાનો સ્પર્શ ન રહેવાથી (થાય.) ૧૫

એવી રીતે અઢી શ્લોકથી ભગવાનનાં સ્વરૂપ અને નામના સંબંધવાળાઓનાં માહાત્મ્ય કહ્યાં (ત્યારે) શંકા થાય છે કે ભગવાનનું શાસ્ત્ર (જાણ્યા) વિના આ કેવી રીતે જાણ્યું? વળી જો શાસ્ત્ર જાણ્યું હોય, તો પ્રશ્ન (કરવો) અયોગ્ય છે. તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

કો વા ભગવતસ્તસ્ય પુણ્યશ્લોકેડ્યકર્મણઃ ।
શુદ્ધિકામો ન શ્રૃણુયાદ્યશઃ કલિમલાપહમ્ ।।૧૬।।

પવિત્ર કીર્તિવાળાઓ જેમનાં કર્મની પ્રશંસા કરે છે તે ભગવાનના કલિના પાપનો નાશ કરનાર યશને શુદ્ધિની કામનાવાળો કોણ જ ન શ્રવણ કરે? ૧૬.

ભગવાનના યશને શ્રવણ કરવાથી અમારા હૃદયમાં પોતાની મેળે જણાયું. તેથી સામાન્ય રીતે (જણાયું.) વધારે જણાય તે માટે પ્રશ્ન (કરેલ છે.) જો કે ભક્તિ ન હોવાને લીધે ભગવાનના યશનું શ્રવણ સ્વતઃ પુરુષાર્થ તરીકે થતું નથી. છતાં પણ સત્પુરુષોના માર્ગમાં રહેનારાઓને શુદ્ધિની જરૂર હોવાથી, તે (શુદ્ધિ) માટે શ્રવણ (કરે છે.) ખાસ કરીને કલિમાં (શ્રવણ કરે છે), કારણકે (કલિ) દેશ કાલ દ્રવ્ય કર્તા મંત્ર અને કર્મને[1] અશુદ્ધ કરે છે. (શ્રવણ કરવામાં) સ્વાતંત્ર્ય[2] નથી, એમ જણાવવા 'કોણ' 'એમ કહેલું છે.' 'વા' 'જ' શબ્દ તિરસ્કારના અર્થવાળો છે, કે શ્રવણ ન કરનારા દૈત્યના અંશવાળાઓને ગણેલા જ નથી. પોતાથી ઉત્તમ બ્રહ્મથી જ જીવોની શુદ્ધિ થાય છે, (એમ) 'ભગવાનનાં' શબ્દથી કહેલ છે. 'તે' શબ્દથી અવતાર લીધેલા, સહેલાઈથી મળી શકે તેવા હોવાથી (જણાવેલા) છે. લૌકિક શેઠની પ્રશંસા પેઠે અન્ન આપવાની પ્રશંસા કરી નથી એમ જણાવવા 'પવિત્ર કીર્તિવાળાઓ જેમનાં કર્મની પ્રશંસા કરે છે' એમ (કહેલું છે.) 'પુણ્યા' પવિત્ર છે 'શ્લોકા' કીર્તિ જેઓની (તેવાઓ પણ પ્રશંસા કરે છે.) જ્યારે કીર્તન કરનારાઓની કીર્તિ પણ સર્વને પવિત્ર કરે છે, ત્યારે કીર્તન સર્વને પવિત્ર કરે તેમાં કહેવું જ શું? અથવા તે (પવિત્ર કીર્તિવાળા)ઓને પણ પવિત્ર કરે છે, અથવા તેઓને પવિત્રપણાની (પવિત્ર થવાની) જરૂર નથી.[3] આથી એમ જણાવ્યું છે કે કીર્તિ પવિત્ર (પુરુષો) માં જ રહેલી છે. (ભગવાનનું) સાધારણ કર્મ કહેલું હોવાથી, સરસાઈ કરાવે તેવાં કર્મો સિવાયના કર્મો પણ પવિત્ર કરનારાં છે એમ કહેલ છે પવિત્ર કીર્તિવાળા 'કહ્યા, તેથી એમ જણાય છે કે 'ઘણું' કરીને કીર્તિવાળાઓ સાથે સર્વને સંબંધ થાય છે, અને તેઓ ભગવાનનું જ કીર્તન કરે છે, અને તેથી ભગવાનની કીર્તિનું શ્રવણ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. જ્યારે શ્રવણથી તરત જ શુદ્ધિ થાય છે, ત્યારે શુદ્ધિની કામનાવાળો કેમ શ્રવણ ન કરે? આધાર (જેમાં કીર્તિ રહેલી છે તે) ની સરસાઈ કરાવનાર. સર્વલોકોને આનંદ કરાવનાર પ્રસરી રહેતો ગુણ (તે) કીર્તિ એટલે[4] યશ. જેમનાં પાપનો નાશ થએલ છે તેવા સર્વ (પુરુષો) કલિમાં હોતા નથી, તેથી તેઓથી કલિના દોષ દૂર થતા નથી. ભગવાન તો કાલથી[5] પણ પર (ઉત્તમ) હોવાથી, તેમની કીર્તિ પણ તે (કાલ) થી પર છે, અને તેથી તે (કીર્તિ) કલિના દોષને દૂર કરનારી છે. ૧૬

૧.આ છ યજ્ઞમાં જરૂરી છે. તે શુદ્ધ હોય તોજ યજ્ઞ થઈ શકે.

૨.સ્વભાવથી જ શ્રવણ ન કરનારાઓને ભાતલ કરનાર આ કહેલ છે.(પ્ર) અહીં વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાદ લીધો છે.

૩.જેઓની કીર્તિ પવિત્ર હોવાથી જેઓને પવિત્ર થવાની જરૂર નથી, તેઓને પણ પવિત્ર કરે છે, એવો ભાવ જણાય છે.

૪.આ યશનું લક્ષણ કર્યું. (માત્ર) પ્રતાપ નથી એમ જણાવવા 'સર્વ લોકને આનંદકરાવનાર' કહેલ છે, સર્વને

આનંદ કરાવનાર ચંદ્રના કિરણો નથી એમ જણાવવા 'ગુણ' કહેલ છે. 'પ્રસરી રહેતો' શબ્દથી યશનો સ્વભાવ જણાવેલ છે.(પ્ર)
૫.કાલથી પર હોઈ, કલિથી પણ પર છે, તેથી તેના દોષ દૂર કરનાર છે.

એ પ્રમાણે (ભગવાનના અવતારનાં) પ્રયોજનનો પ્રશ્ન કહીને, નીચેના શ્લોકથી કર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કહે છે (કરે છે):

તસ્ય કર્માણ્યુદારાણિ પરિગીતાનિ સૂરિભિઃ ।
બ્રૂહિ નઃ શ્રદ્દધાનાનાં લીલયા દધતઃ કલાઃ ।।૧૭।।

લીલાથી કલાઓ ધારણ કરનાર તે (ભગવાન) નાં ઉદાર કર્મો સૂરિઓએ સર્વ તરફથી ગાન કરેલાં (છે તે) શ્રદ્ધાવાળાઓને અમને કહો.૧૭.

શ્રવણ કરેલું તેવું પ્રયોજન હૃદયમાં રહે તે માટે આ શ્લોકમાં કર્મોનો જ પ્રશ્ન કરે છે. કર્મોનું શ્રવણ કરવાથી જે ફલ (થાય) તે ભગવાને દેવાનું છે એવું પણ નથી, અને પાત્ર અને અપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જ, કર્મ જ બીજાં ફલો નજીવા (પુરુષો)ને પણ ઘણાં આપે છે તેથી તેને 'ઉદાર' કહેલ છે. ઉદાર વિગેરે વિશેષણો બીજા કેટલાક કર્મ ઉદાર નથી એમ જણાવવા કહેલાં નથી, પરંતુ કર્મને લક્ષમાં રાખીને ઉદારપણું વિગેરે કહેલ છે. [1]કારણ કે વિશેષ્ય (કર્મો) શ્લોકમાં પહેલાં જ કહેલાં છે (અને ઉદાર વિગેરે વિશેષણો પછી કહેલાં છે.) વચલાં ફલ[2] (કર્મથી) પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેવાં હોવાનું જણાવવા તેમને) 'ઉદાર' કહેલાં છે. મુખ્ય ફલ ભગવાનથી જ (પ્રાપ્ત થાય.) તેમ (શૌનક વિગેરે)ને (આવું) અજ્ઞાન નથી, એમ જણાવવા 'સૂરિઓએ સર્વ તરફથી ગાન કરેલાં' એમ કહેલું છે. સર્વ તરફથી ગાન કરેલા હોવાથી સર્વ સ્થલોથી દૂરથી શ્રવણ થવાનું સંભવ છે. 'સૂરિઓએ' શબ્દથી તે ખોટાં કહેલાં નથી એમ જણાવ્યું છે. 'ત્યારે શૌનક વિગેરેને પણ (તે) સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય (સંભળાય) તેમ હોવાથી (સૂતે) કહેવાનાં નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રદ્ધાવાળાઓને' એમ કહેલું છે. કારણ કે શ્રદ્ધાથી ફરી ફરીને શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા કહેલી છે. (તે કર્મોનું શ્રવણ કરવામાં) કોઈ પણ સમયે રુચિ ન હોય તેવું નથી, એવા અભિપ્રાયથી 'લીલાથી કલાઓ ધારણ કરનારના' એમ કહેલું. 'લીલા' એટલે પ્રયાસ વિના હર્ષથી કરવામાં આવતી ક્રિયા તે (લીલા) થી દરેક ક્ષણે નવી જ કલાઓ જેમ ભગવાન ધારણ કરે છે. તેમ તેમના કર્મોને પણ ચંદ્રની પેઠે નવી કલાઓનો સંબંધ થતો હોવાથી (તેમનું) શ્રવણ (કરવામાં) કોઈ પણ સમયે અરુચિ થતી નથી. આ વિશેષણ પહેલા[3] કહેલાનું સમર્થન કરનારૂં છે.૧૭.

૧.ભગવાનનાં બધાંએ કર્મો ઉદાર અને સૂરિઓએ ગાન કરેલાં છે, એવો ભાવ છે.
૨.'વચલું ફલ' એટલે શુદ્ધિરૂપ ફલ. વિચાર કર્યા વિનાજ બધાને શુદ્ધિનું દાન કરતા હોવાથી, ભગવાનના કર્મો ઉદાર છે એમ કહેલ છે.(પ્ર)
૩.'પહેલાં કહેલું' એટલે આ વિશેષણ પહેલાં કહેલ 'શ્રદ્ધાવાળાઓને' શબ્દના અર્થનું સમર્થન કરે છે. જૂદી

જૂદી કલાઓ ક્ષણે ક્ષણે ધારણ કરે છે, તેથી શ્રવણ કરવામાં શ્રદ્ધા રહે છે.

એવી રીતે એક આરંભથી (ભગવાનના અવતાર) નાં પ્રયોજન અને કર્મના પ્રશ્ન કર્યા. હવે જૂદા આરંભથી નીચેના શ્લોકથી અવતારની કથા સંબંધી પ્રશ્ન કરે છેઃ-

અથાખ્યાહિ હરેર્ધીમન્નવતારકથાઃ શુભાઃ ।
લીલા વિદધતઃ સ્વૈરમીશ્વરસ્યાત્મમાયયા ।।૧૮।।

હવે હે બુદ્ધિશાળી! પોતાની માયાથી સ્વચ્છંદપણે લીલા કરતા ઈશ્વર હરિના અવાતરોની શુભ કથાઓ કહો.૧૮

જો કે કેટલાક અવતારો જૂદા જૂદા ઉપાખ્યાનોમાં અમે શ્રવણ કરેલા છે, છતાં પણ એક આરંભમાં બધા અવતારો (તેમના) ખાસ ગુણો સાથે જાણવા છે, તેથી ઉત્કંઠાથી જૂદો પ્રશ્ન (કરેલ છે.) 'અથ' 'હવે' શબ્દ જૂદા આરંભના અર્થમાં (યોજાએલ છે.) 'હરિના' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે સામાન્ય રીતે અવતાર (લેવા)નું કારણ બીજાના દુઃખો દૂર કરવાનું છે. અવતારનું સ્વરૂપ જાણવું કઠણ હોવાથી તેનું જ્ઞાન સર્વને હોતું નથી, તેથી 'હે બુદ્ધિશાળી!' એવું ખાસ સંબોધન કરેલું છે. 'અવતારોની કથાઓ' (એટલે) કેવી રીતે અવતાર (થયો)? કોનો અવતાર (થયો)? ક્યાં અવતાર (થયો)? શા પ્રયોજનથી અવતાર થયો? એવી ચાર પ્રકારની કથાઓ કહેનારને શ્રવણ કરનારને અને (કહેવાની) પ્રવૃત્તિ કરાવનારને શુભ ફલ આપનારી છે. વાસ્તવિક રીતે પણ લોકમાં પુત્રનો જન્મ થયાની કથાની પેઠે (તે કથાઓ) શુભ છે. તેઓમાં પણ જે અવતારોમાં (ભગવાને) પોતાની ઈચ્છાથી લીલારૂપ ક્રીડાઓ (કરી હોય) તે (અવતારો) કહો એમ 'લીલા કરતા' શબ્દોથી કહેલું છે. 'સ્વૈરમ્' 'સ્વચ્છંદપણે' એટલે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ (ક્રીડા કરી હોય તે કહો.) તે (કરવા) નું કારણ 'ઈશ્વર' (શબ્દથી કહેલું છે.) (ભગવાનને) સર્વ થવાની શક્તિ માયાને વિપરીત કાર્યનો નભાવ કરવામાં અને (તેથી તેમને) દોષ ન લાગવામાં કારણરૂપ કહેલી છે. (તે માયા ભગવાનની) પોતાની હોવાથી બીજાઓથી તે જાણી શકાતી નથી અને ઉલ્લંઘન કરી શકાતી નથી. ૧૮

'એવી રીતે ઉત્તમ પ્રકારે સર્વ અર્થ જાણનારાઓની ફરી શ્રવણ (કરવા) થી શું લાભ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

વયં તુ ન તૃપ્યામ ઉત્તમશ્લોકવિક્રમે ।
યચ્છૃણ્વતાં રસજ્ઞાનાં સ્વાદુ સ્વાદુ પદે પદે ।।૧૯।।

ઉત્તમ શ્લોકનાં વિક્રમ (નું શ્રવણ), જે શ્રવણ કરનાર રસ જાણનારાઓને પદે પદે સ્વાદ આપનાર અને સ્વાદ આપનાર (થાય છે), તેનાથી અમને તો તૃપ્તિ થતી નથી.૧૯

વળી જેઓ ભગવાનની કથાના સ્વરૂપને જાણતા ન હોય, તેઓ કેટલાક સમય સુધી (તેનું) શ્રવણ કરી અટકી જાય છે, કારણ કે આ (વિષય) ના રસને જાણનારો અટકતો નથી. તેથી જેઓ (કથાથી) તૃપ્ત થઈ અટકે છે, તેઓ ભલે અટકે. અમે તો વળી તૃપ્ત થતા જ નથી. (તેથી) કેમ અટકીએ? (કથાના શ્રવણથી) અટકવાનું ત્રણ પ્રકારે થાય (૧)આથી પણ ઉત્તમ બીજો રસ હોવાનું સંભવતું હોય ત્યારે, અથવા (૨)આ (રસ) પણ (મળતો) ન હોય ત્યારે, અથવા (૩)રસનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારે, તે પૈકીનાં પહેલાં બે (અટકવાનાં કારણો) ન હોવાનું 'ઉત્તમશ્લોકનાં વિક્રમ' શબ્દથી કહે છે. (૧)ઉત્તમ બ્રહ્માનંદના અનુભવવાળા મુક્ત (જીવો) પણ ભગવાનનાં કીર્તિનું ગાન કરે છે તે જેમ (છે). તે 'આવા ગુણવાળા હરિ છે' (૧,૭,૧૦) શ્લોકમાં કહેશે. તેથી ભગવાનની કથાના રસથી અધિક રસ કોઈ પણ નથી, કારણ કે બ્રહ્માનંદનો રસ પણ (તેથી) હલકો છે. (૨)આ (શબ્દ)થી જ તે (ભગવાનની કથાનો રસ) દુર્લભ નથી (એમ કહેલું છે). તે (ભગવાન)નો 'વિશેષણ' ઉત્તમ પ્રકારે 'ક્રમ' ચરણ મૂકવાનું જ્યાં થાય તે (તેમનું) પરાક્રમ એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ અને તે સર્વ સ્થળે પૂરે પૂરો છે. તેથી (તેમની કથાનો રસ) ન મળી શકે તેવો નથી, (૩)ઉત્તરાર્ધથી ત્રીજો (પ્રકાર) ન હોવાનું કહે છે. (કથાના) રસનું જ્ઞાન (તે) શ્રવણ કરવાથી જ થાય છે. જેમ લોકમાં રસોઈઆની વિદ્યાઓ હોય ત્યારે (જમવાની) ઈચ્છા મટતી નથી, પરંતુ (ખોરાક) મૂર્ત (ઘન) હોવાથી પેટ ભરાતાં (તે) મટી જાય છે, તેવું શ્રવણમાં પણ (છે). ભેદ પણ કહેલો છે, કારણ કે શ્રવણમાં જે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે મૂર્ત નથી. વળી રસને જાણનાર કોઈ પ્રકારે તે (શ્રવણ કરવા)થી અટકતા નથી, કારણકે રસ અટકાવનારો નથી અને આ રસ ઉત્તમથી પણ ઉત્તમ છે. વળી (તે) 'પદે પદે સ્વાદ આપનાર અને સ્વાદ આપનાર (થાય છે)' કારણકે અધિકાર પ્રમાણે (આ વિષય)માં રસનો આવિર્ભાવ થાય છે. કેમકે જેમ તાવ ઉતરે ત્યારે અન્નનો (સ્વાદ આવે છે), તેમ જેમ જેમ અજ્ઞાન દૂર થતું જાય છે, તેમ તેમ ભગવાન (ની કથા)માં રસનો સ્વાદ આવે છે. પહેલી વાર પ્રયોગ (કથાશ્રવણ) થાય, ત્યારે અવિદ્યા ભરપૂર હોવાથી થોડો રસનો સ્વાદ આવે છે. પછી જો પહેલાં શ્રવણ સમય થોડી અવિદ્યા દૂર થઈ, તો બીજા (શ્રવણ) માં અધિક રસ (આવે.) એ પ્રમાણે આગળ પણ (થયે જાય.) સંપૂર્ણ રીતે (અવિદ્યાથી) મુક્ત હોય તેમને ઉત્તમ રસ (પ્રાપ્ત થાય છે). વળી પહેલાં વાક્યના સમૂહમાં ભગવાન જાણેલા (હોય છે), પછી દરેક વાક્યમાં, પછી પદમાં પણ (જણાય છે.) 'પદ્યતે' જણાય છે આનાથી તે પદ[૧], એટલ પ્રકૃતિ (મૂળ શબ્દ) અને પ્રત્યય તેથી અક્ષરના અર્થ તરીકે જાણેલા ભગવાન ઘણો રસ આપનારા છે, એવો અર્થ છે.૧૯

૧.'પદ' શબ્દનો અર્થ અક્ષર થાય છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે.(પ્ર)

વળી વિશેષ આકાર (પ્રકારથી) શ્રીકૃષ્ણના અવતારની કથાનું શ્રવણ કરવું છે, એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોક કહે છેઃ

કૃતવાન્ કિલ વીર્યાણિ રામેણ સહ કેશવઃ ।

અતિમર્ત્યાનિ ભગવાન્ગૂઢઃ કપટમાનુષઃ ।।૨૦।।

કપટથી મનુષ્યના દેહવાળા થએલા છૂપા રહેલા ભગવાન કેશવે ખરેખર બલરામ સાથે મરણને ફીટાડનાર પરાક્રમો કરેલા (છે). ૨૦

'ખરેખર!' શબ્દ પ્રસિદ્ધ જણાવે છે, અહીં આશ્ચર્યથી પ્રસિદ્ધિ (થયાનું) કહેલ છે, કારણ કે (ભગવાને પરાક્રમો કરવાની) અવસ્થા અને સાધન ન હોવા છતાં પરાક્રમો કરેલાં છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણના અવતારનાં પરાક્રમો ખરેખર અલૌકિક છે. વળી એક (જ) સ્થળે એક (જ) સમયે આવેશથી[1] અને અવતારથી[2] પરાક્રમો કરાએલાં નથી (હોતાં), અહીં તો 'બલરામની સાથે' એમ ઉભય સ્વરૂપથી (પરાક્રમો) કર્યાનું કહેલું છે. વળી બધા અવતારોમાં (ભગવાને) બ્રહ્મા અને શંકરને સુખ આપેલું નથી, કારણ કે તેઓ (બ્રહ્મા અને શંકર) પણ ગુણના અધિષ્ઠાતા હોવાથી (અવતાર સાથે) હરિફાઈ વિગેરે કરવાનું સંભવે, કારણ કે (અવતાર) તે બે માટે હિતકારિ (કૃત્ય) ન કરે અને તેમના ભક્તોનો વધ (પણ) કરે. તે (વું)' અહીં કાંઈ પણ નથી એમ 'કેશવ' શબ્દથી કહેલું છે 'કઃ' બ્રહ્મા અને 'ઈશઃ' શંકર (તે) 'કેશી, કેશયોઃ' બ્રહ્મા અને શંકરનું 'વમ્' અમૃત (આનંદ) છે જેમનાથી તે (કેશવ), તે બેને પણ આનંદ આપનારા છે.

૧.આવેશરૂપ બલરામ, અને અવતારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ.
૨.આવેશરૂપ બલરામ, અને અવતારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ.

'મરણને ફીટાડનાર' વિશેષણથી પરાક્રમોનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. ફીટાડાએલ છે મરણ પામે તેવું શરીર આમનાથી, તે 'અતિમર્ત્યાનિ' મરણને ફીટાડનારાં, (આનો) એવો અર્થ છે કે, પરાક્રમોનું શ્રવણ થતાં પછી મરણ પામે તેવાં શરીરનો સંબંધ રહેતો નથી. અથવા 'મર્ત્યે' મૃત્યુલોકનું 'અતિક્રાન્તાનિ' ઉલ્લંઘન કરેલાં (પરાક્રમો છે), કારણ કે (ભગવાન) માત્ર આનંદના જ કર ચરણ મુખ ઉદર વિગેરે વાળા છે. તેનું કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી (કહેલું છે). (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાનનો અવતાર નથી (પણ ભગવાન જ છે), એવો અર્થ છે. 'ત્યારે (તેમનું) શરીર કેમ દેખાતું? 'એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં કહે છે કે 'કપટથી મનુષ્યના દેહવાળા' (થએલા) છે; કારણકે આ લોકમાં છૂપા રહી (પોતાનું) સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકટ કરતા નથી; તેના કારણરૂપ 'કપટથી મનુષ્ય દેહવાળા થએલા' વિશેષણ છે. કપટથી એટલે લોકોની બુદ્ધિને મોહ કરવાના પ્રકારથી મનુષ્યના દેહવાળા થએલા છે, એવો અર્થ છે કે તે (સચ્ચિદાનંદ) સ્વરૂપને જ મનુષ્યના દેહ પેઠે દેખાડે છે. તેથી (તેમના પરાક્રમો) તમારે કહેવાં જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું.૨૦

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકથી પોતાનો શ્રવણ કરવાનો અધિકાર કહે છેઃ

કલિમાગતમાજ્ઞાય ક્ષેત્રેઽસ્મિન્ વૈષ્ણવે વયમ્ ।

આસીના દીર્ઘસત્રેણ કથાયાં સક્ષણા હરેઃ ।।૨૧।।

લાંબા (સમય સુધી ચાલે તેવો) સત્ર કરવા આ વૈષ્ણવ સ્થલમાં બેઠેલા અમે કલિને આવેલો જાણીને હરિની કથા (ના શ્રવણ) માં ક્ષણ (અવકાશ)વાળા છીએ. ૨૧

કલિમાં તો બધાએ ધર્મો અટકી પડે છે, તેથી સૂતકમાં અવકાશવાળા થઈએ તેમ કલિમાં અવકાશવાળા થયા છીએ; કારણ કે ધર્મ (કરવા) નો અધિકાર હોય ત્યારે ધર્મના ત્યાગના ભયથી ખેદ થવાનું અથવા ધર્મ કરવાનું સંભવે, વળી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો ઘણું પાપ થવાથી ભગવાનની કથામાં રુચિ થવાનું જ મટી જાય. તેથી (આવા) સર્વ દોષ દૂર કરનારો[1] કલિ હોવાથી. તે આવતાં અમે (હરિની) કથા (ના શ્રવણ)માં અવકાશવાળા (થયા છીએ). 'વૈષ્ણવ સ્થલમાં' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ગમે તેવા સ્થલમાં કથાનું શ્રવણ કરવામાં આવે, તો દૈત્યો બુદ્ધિનો નાશ કરે તેવું સંભવે છે. (તેમ થાય) ત્યારે સર્વનાશ થઈ જાય. તેવું નથી થવાનું એમ જણાવવા 'આ (વૈષ્ણવ) સ્થલમાં' એમ કહેલું છે. વળી આ સત્ર (કરવા)ની વેદી પણ છે, તેથી પણ દૈત્યનો સંબંધ (અહીં થાય તેમ નથી) એમ (જણાવવા) 'આ' શબ્દથી દેશ (સ્થલ) કહેલ છે. 'કલિકાલ વિગેરે સ્માર્ત હોવાથી વૈદિક વિચારથી (કર્મ કરવાનો) અધિકાર ન હોવાનું કેમ (બને)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લાંબા (સમય સુધી ચાલે તેવો) સત્ર કરવા બેઠેલા' એમ કહેલું છે; અને તેવી રીતે દીક્ષા લઈ (સત્ર કરવા બેઠેલા હોય) તેમને વેદ પ્રમાણે બીજું કર્મ કરવાનું હોતું નથી. વળી તે (સત્ર) પૂરો થાય ત્યારે કર્મનો સંબંધ (બીજું કર્મ કરવાનું) થાય, તેથી લાંબા (સમય સુધી ચાલે તેવા) સત્રનો આરંભ (કરેલો છે). તેથી અમે સંપૂર્ણ રીતે અવકાશવાળા છીએ, એમ 'કથા (ના શ્રવણ)માં અવકાશવાળા' શબ્દોથી કહેલું છે. જો કથાનો આરંભ થાય, તો એક હજાર વર્ષ જેટલો કાલ ક્ષણ થઈ જાય એમ (જણાવવા) 'ક્ષણ' શબ્દ યોજેલ છે. અમે સર્વ (વિષય) માટે અવકાશવાળા નથી, પણ હરિની કથા માટે જ અવકાશવાળા છીએ. ૨૧

૧. વૈદિક કર્મ કરવારૂપ હરિની કથામાં અટકાવ કરનારા દોષ દૂર કરનારો. (પ્ર)

તે (કથાના શ્રવણ)માં એક સામગ્રી ઓછી હતી, તે ભગવાને પ્રાપ્ત કરાવી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

ત્વં નઃ સન્દર્શિતો ધાત્રા નિસ્તિતીર્ષતામ્ ।
કલિં સત્વહરં પુંસાં કર્ણધાર ઈવાડણવમ્ ।।૨૨।।

જેમ સમુદ્ર (તરવા ઈચ્છનાર) ને સુકાનીની પેઠે, દુઃખથી તરી શકાય તેવા સત્વ હરનારા કલિને તરવા ઈચ્છનારા અમને ભગવાને તમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા. ૨૨

'ધાત્રા' સર્વ કરનાર ભગવાને અથવા કથાના રસને જાણનાર બ્રહ્માએ (તમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા); અને તમે 'નઃ' અમારા, અમને સ્વાધીન (થયા). કથા ન (શ્રવણ કરવાની) હોય તો

કલિ 'દુસ્તર' 'દુઃખેન' દુઃખથી 'તરઃ' તરવાનું થાય જેનું તેવો છે.

'કથા (ના શ્રવણ) વિનાના હોવા છતાં પણ ઋષિઓ કલિને તરવાના છે. તમારે (તેમનાથી) શું ભેદ છે?' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી 'સત્વને હરનારા' એમ કહેલું છે. (કલિ) વિવેક, ધૈર્ય અને જ્ઞાનને હરનારો છે. સત્વગુણ જાય ત્યારે રજોગુણ અને તમોગુણથી લય[1] અને વિક્ષેપ જ થાય. તેથી તેઓનાં સર્વસ્વનો નાશ થતાં, કલિને તરવાનું બનશે નહીં એવો ભાવ છે. સમુદ્રમાં સુકાની વિના ઈચ્છેલા સમયે ઈચ્છેલા પ્રદેશનો સંબંધ થતો નથી, તેમ કથા કહેનાર ન હોય ત્યારે કલિમાં (તે તરી ન શકાય અને ભગવત્પ્રાપ્તિ ન થાય).૨૨

૧.'લય' એટલે નાશ. 'વિક્ષેપ' એટલે મુંઝવણ, ભય.

વળી પહેલાં અમે ધર્મ સાથે રહેલા. (હવે) કથા (ના શ્રવણ) નો નિશ્ચય કરેલા અમે તો અહીં ભેગા થયા છીએ. ધર્મના શા સમાચાર છે એવો છઠ્ઠો પ્રશ્ન નીચેના શ્લોકથી કરે છેઃ-

બ્રૂહિ યોગેશ્વરે કૃષ્ણે બ્રહ્મણ્યે ધર્મવર્મણિ ।
સ્વાં કાષ્ઠામધુનોપેતે ધર્મઃ કં શરણં ગતઃ ।।૨૩।।

બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર, ધર્મના કવચ, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ હમણાં પોતાનાં સ્થાનમાં પધાર્યા ત્યારે ધર્મ કોને શરણ ગયો (તે) કહો.૨૩

અને આ કહો, કારણકે ધર્મની ગ્લાનિ થાય ત્યારે 'જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય' (ભ.ગી.૪-૧૧) એ વાક્ય પ્રમાણે તેનું રક્ષણ કરવા તે ભગવાન અવતાર લે છે. યોગ પણ '(યોગથી આત્માનું દર્શન કરવું) આ ઉત્તમ ધર્મ છે 'એ વાક્ય પ્રમાણે ધર્મનું રક્ષણ કરનારો છે. શ્રીકૃષ્ણ તે (યોગ) ના પણ ઈશ્વર છે. બ્રાહ્મણો પણ ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. તે યોગાવતાર બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્થાન વૈકુંઠમાં પધાર્યા, ત્યારે ધર્મનું શરણ (કોઈ) હોવાનો સંભવ ન હોવાથી, (અને) ધર્મનાં કાર્યરૂપ ભગવાનના સંબંધવાળી બુદ્ધિ રહેલી હોવાથી 'ધર્મ છે' એવું જણાય છે; તેથી ધર્મ કોને શરણ ગયો છે? એવો પ્રશ્ન છે.૨૩

ઈતિ લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવત સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો પહેલો અધ્યાય (સંપૂર્ણ).

।। અધ્યાય બીજો ।।

કથાશ્રવણભાવેન મનોરથમહાર્ણવે ।

નિમગ્નાન્ સૂતદાનેન હ્યુજ્જહાર ૠષીન્ હરિઃ ।।૧।।

કથાના શ્રવણ કરવાના પ્રેમથી મનોરથરૂપ મોટા સમુદ્રમાં ડૂબેલા ૠષિઓને સૂતનું દાન કરી હરિએ (તેમનો) ઉદ્ધાર કર્યો કા.૧

ફલસાધનરૂપાણાં નિર્ણયઃ કર્મણામપિ ।
ત્રયાણાં વક્ષ્યતેઽધ્યાયે દ્વિતીયેઽન્યત્ર શેષિણામ્ ।।૨।।

(૧)ફલ અને (૨)સાધનના પ્રકારો અને (૩)વળી કર્મો (એ) ત્રણનો નિર્ણય બીજા અધ્યાયમાં કહેશે. બાકીના[1] (પ્રશ્નો) નો નિર્ણય બીજે (ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેશે.) કા.૨.

૧.'બાકીના' એટલે અવતાર લેવાનું પ્રયોજન, અવતારની કથા અને ધર્મ કોને શરણ ગયો તે (પ્ર). પ્રશ્નના ૧.૨.૪ નો ઉત્તર બીજા અધ્યાયમાં, અને ૩.૫.૬ નો ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેશે એવો અર્થ છે.

ઉત્તર કરેવા માટે સૂત પ્રથમ દેવતા અને ગુરુને નમસ્કાર મંગલ અને (પ્રશ્નનું) અભિનંદન કરે છે, એમ વ્યાસ કહે છેઃ

વ્યાસ કહે છે

ઈતિ સમ્પ્રશ્નસમ્પૃષ્ટઃ સ વિપ્રૈ રૌમહર્ષણિઃ ।
પ્રતિપૂજ્ય વચસ્તેષાં પ્રવક્તુમપચક્રમે ।।૧।।

એમ વિપ્રોથી સારા પ્રશ્નો સારી રીતે પૂછાએલા તે રૌમહર્ષણિઓ તેઓનાં વચનનું પ્રતિપૂજન કરી (ઉત્તર) કહેવાનો આરંભ કર્યો.૧

એમ પુરુષાર્થમાં પરિણમે તેવા, સારા પ્રશ્નો એટલે સારી રીતે બ્રહ્મના સંબંધવાળા પ્રશ્નો, સારી રીતે આદરપૂર્વક (રૌમહર્ષણિને) પૂછાયા. 'વિપ્રોથી' (પ્રશ્નો પૂછાએલા) 'વિશેષણ' ઉત્તમ પ્રકારે વક્તાને અને પોતાને ભક્તિથી 'પૂરયન્તિ' ભરી દે તે વિપ્રો, એટલે તેમનાં વચનનો ઉત્તર અવશ્ય આપવો જોઈએ. રોમહર્ષણનો પુત્ર તે રૌમહર્ષણિ. 'રોમસુ' રૂંવાડાઓમાં સદા 'હર્ષણં' હર્ષ છે જેને તે (રોમહર્ષણ) ને સદા ભક્તિ ઘણી હોય, તેવો જ આ (રૌમહર્ષણિ) એમ (એ નામથી) જણાવે છે. 'પ્રતિપૂજન' એટલે અભિનંદન. અનુક્રમ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે તે ગ્રંથની બહાર હોય છે એમ જાણવું. આગળ[1] અભિનંદન (કરશે તે) તો સામાન્ય ઉત્તર તરીકે જાણવું. 'કહેવાનો' એટલે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિર્ણય કરેલો અર્થ અને ભાગવત કહેવાનો, આરંભ કર્યો.૧

૧.શ્લોક પાંચમામાં.

અને (સૂતે) દેવતા અને ગુરુને નમસ્કાર કર્યા તે પૈકી આરંભમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનથી ગુરુને નમસ્કાર (કર્યાનું) કહે છે. તે પૈકી પ્રથમ (ગુરુનો) વૈરાગ્ય કહે છેઃ

યં પ્રવ્રજન્તમનુપેતમપેતકૃત્યં દ્વૈપાયનો વિરહકાતર આજુહાવ ।

પુત્રેતિ તન્મયતયા તરવોઽભિનેદુસ્તં સર્વભૂતહૃદયં મુનિમાનતોઽસ્મિ ।।૨।।

જનોઈ લીધા વિનાના, જેમને કાંઈ (કાર્ય કરવાનું) રહેલ નથી તેવા જતા રહેતા જેમને વિરહને લીધે લાચાર થએલા દ્વૈપાયને 'પુત્ર' એમ કહી બોલાવ્યા. ત્યારે તન્મય હોવાને લીધે વૃક્ષોએ અભિનંદન કર્યું, તે સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયને પ્રેરનાર મુનિને હું સર્વ તરફથી નમસ્કાર કરું છું. ૨

જેમ જેમ વૈરાગ્યવાળો થાય, તેમ તેમ અહીં (ભાગવતમાં) અધિકારી થાય છે, તે વિષયમાં શુક પહેલાના જન્મમાં જ જ્ઞાનવાળા હોવાથી યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેણે) વિષ્ણુ વ્યાસ પાસેથી દેહ પ્રાપ્ત કર્યો. અને બંને[1] પ્રાપ્ત થતાં પહેલાનો સંસ્કાર દઢ હોવાથી સંગથી જ્ઞાનનો નાશ થવાના ભયથી આ સમયે જનોઈ લીધા વિના જ જતો રહે છે (રહેતો હતો). વ્યાસ અધિકારી હોવાથી તેમને દેહ વિગેરેના ધર્મો હતા. આ (શુકનું) જતા રહેવાનું (સંન્યાસ) આશ્રમરૂપ નથી, પરંતુ માત્ર સંગના ભયથી જ જતા રહેતા હતા. તે (મ જવાનું) અયોગ્ય જેવું માનીને (તેમને) પાછા વાળવા વ્યાસ ગયા, ભગવાનના ધર્મો હૃદયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે ભય દૂર થાય છે, અને સર્વથી બલવાનને ભય હોતો નથી,[2] કારણકે બલ ભગવાનનું જ છે. કોપ વિગેરેથી (શુક) જતા રહેતા ન હતા એમ ('પ્રવ્રજન્તમ્' માંના) 'પ્ર' ઉપસર્ગથી કહેલું છે. (શુકને) પાછા વળવાનું કારણ 'જનોઈ લીધા વિનાના' વિશેષણથી (કહેલું છે). (તેમને) જવાનું કારણ 'જેમને' કાંઈ કાર્ય (કરવાનું) રહેલ નથી, વિશેષણથી (કહેલું છે), કારણકે કાર્ય (કરવાનું) હોય ત્યારે જનોઈ (લેવાની હોય). વિષ્ણુ પાસેથી પ્રાપ્ત થએલા દેહને ફરી સંસ્કાર થવાની જરૂર નથી (વ્યાસને) મોહ થવાનું કારણ 'દ્વૈપાયન' નામથી કહેલું છે. બે તરફ ગએલા છે જલ જ્યાં તે 'દ્વીપ' છે 'અયનં' જન્મનું સ્થાન જેમનું (તે દ્વૈપાયન), કારણકે તે યમુનાના જલમાં તેવી રીતે ઉત્પન્ન થએલા પરાશરે ધ્યાન ધરેલા ભગવાનનો (તે) અવતાર હોવાથી બધું ભવ્ય છે, નારદે કરેલા પહેલાં (વ્યાસને) ભગવાનનું વિસ્મરણ થવાથી (તે) વિરહને લીધે લાચાર થએલા. વિરહને લીધે 'કાતરઃ' લાચાર થઈ (તેમણે) 'હે પુત્ર!' એમ (શુકને) બોલાવ્યા. પ્રેમને લીધે કંઠ ક્ષીણ થવાથી દીર્ઘ સ્વર થઈ ન શક્યો. પછી સંધિ[3] થઈ.

'તે સર્વ થયા' વાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્મનું જ્ઞાન હોય ત્યારે ફલ થવાનું કહેલ હોવાથી (શુકને) સર્વભાવ (પોતે સર્વ હોવાની સ્થિતિ) સ્ફુરે છે. યોગથી પણ (તેમનો સર્વમાં) પ્રવેશ થવાનું પણ સંભવ છે,[4] કર્તા મુખ્ય હોવા છતાં પણ 'યમ્' 'જેમને' શબ્દ કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી, 'તન્મયમાંના' 'તત્' શબ્દથી પણ કર્મ સાથેનો જ સંબંધ કહેલો છે. (તેથી) 'તન્મય' હોવાને લીધે એટલે શુકમય હોવાને લીધે વૃક્ષો[5] (વિષ્ણુથી ઉત્પન્ન થએલા છે). 'વનસ્પતિઓ ખરેખર વૈષ્ણવો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તેમનું અને શુકનું) ઉપાદાન (કારણ) એક હોવાથી (વૃક્ષો) તન્મય (શુકમય) છે. 'અભિનંદન' પડઘારૂપ છે. અથવા[6] યજ્ઞ માટે રહેલી વાણી ખરેખર દેવોમાંથી નીકળી. તેણે વનસ્પતિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે આ વાણી

વનસ્પતિઓમાં બોલે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વૃક્ષોમાંથી જ શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ. 'સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયને પ્રેરનાર' શબ્દથી તે (વૃક્ષો) ને કહેવાનું કારણ કહેતા[૭] શુકનો બ્રહ્મભાવ કહેલો છે. સર્વ પ્રાણીઓના 'હૃત્' હૃદયને 'અયતે' પ્રેરણા કરે છે અથવા (સર્વના હૃદયમાં) પ્રેરણા કરવા જાય છે એવો (તેનો અર્થ છે). અથવા સર્વ પ્રાણીઓમાં હૃદય છે જેમનું એમ પ્રેરણા કરવાની શક્તિ (કહેલી છે). જતા રહેલા (રહેતા) શુકની શાંત સ્થિતિ ન હતી એમ 'મુનિ' શબ્દથી કહેલું છે. તે બ્રહ્માત્મભાવનું ચિંતન કરતા હતા. 'આ' સર્વ તરફથી તેમને 'નતોઽસ્મિ' નમસ્કાર કરૂં છું, કારણકે તે સર્વ સ્થલે રહેલા છે.૨

૧.'બંને' એટલે જ્ઞાન અને દેહ.

૨.વ્યાસને દેહના ધર્મો હોવાથી ભય, શુકના હૃદયમાં ભગવાનના ધર્મોનો પ્રવેશ હોવાથી તેમને ભય ન હતો એવો અર્થ જણાય છે.

૩.'પુત્ર' અને 'ઇતિ' શબ્દોની સંધિ થઈ.

૪.'તન્મય' એટલે વ્યાસમય કે વૃક્ષમય? બંનેમાં જ્ઞાન અને યોગ હોવાથી એની શંકા થાય તેવો આ કહેલ છે.(પ્ર)

૫.ઉપર કહેલ અર્થના સમર્થન માટે આ કહેલ છે.(પ્ર)

૬.ઉપર ૨...૨ ભાગથી કરેલ અર્થ પ્રમાણે શુકે જ વૃક્ષરૂપથી ઉત્તર આપ્યો ગણાય. એમ હોય તો શ્લોકમાં વૃક્ષોએ અભિનંદન કર્યાનું કહેલ તેવો વિરોધ થાય. તેથી આ કહેલ છે.(પ્ર)

૭.ઉપર ૩...૩ ભાગથી કહેલ અર્થ લેતાં વૃક્ષોએ અભિનંદન કર્યાનું કહેલ છે, તેવું તેમને કરવાનું કારણ રહેતું નથી. તેથી આ કહેલ છે. 'સૂર્યભૂતહૃદયમ્' શબ્દથી તેઓએ અભિનંદન કરવાનું કારણ સિદ્ધ થાય છે.(પ્ર)

એ પ્રમાણે પ્રથમ શુકનાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કહ્યાં. પછી ભક્તિથી ભગવાનનું જ્ઞાન થયું ત્યારે ઉત્તમપણું[૧] (પ્રાપ્ત થવાનું) નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

યઃ સ્વાનુભાવમખિલશ્રુતિસારમેકમધ્યાત્મદીપમતિતિતીર્ષતાં તમોઽન્ધમ્ ।
સંસારિણાં કરુણયાહ પુરાણગુહ્યં તં વ્યાસસૂનુમુપયામિ ગુરું મુનીનામ્ ।।૩।।

જેમણે (૧)પોતાના પ્રભાવવાળું (૨)અખિલ શ્રુતિઓના સારરૂપ (૩)ઉત્તમ (૪)ગાઢ તમઃ તરવા ઈચ્છનારાઓને આત્મા સંબંધી પ્રકાશ કરનારા દીપરૂપ, પુરાણોમાં છૂપાએલ (ભાગવત) સંસારીઓ ઉપરની દયાથી કહ્યું તે મુનિઓના ગુરુ. વ્યાસના પુત્રને હું શરણ જાઉં છું.૩

(શુકને જતા રહેવાથી) સંગનો ભય દૂર થયો. આથી લાંબા સમય સુધી ભગવાનનો (તેમનામાં) આવેશ થયો ત્યારે (તે) વ્યાસ પાસે આવ્યા, અને ભાગવત ભણ્યા એમ અર્થથી જણાય છે. ત્યાર પછી ભાગવત રસમાં પરોવાએલ ચિત્તવાળા (તે) સર્વ સ્થળે મુનિઓને ઉપદેશ કરતા હતા એમ 'મુનિઓના ગુરુ' શબ્દોથી કહેલ છે. ભાગવતનાં સ્વરૂપની સરસાઈ દર્શાવવા (કહેલાં) ચાર વિશેષણો અનુક્રમે તેનું (૧)પ્રમેય રૂપપણું (૨)પ્રમાણ રૂપપણું (૩)ઉત્તમપણું અને (૪)ઉત્તમ સાધન રૂપપણું જણાવે છે. તે પૈકી (૧)'પોતાના પ્રભાવવાળુ' (વિશેષણથી એમ જણાવેલ છે કે) ભાગવત ભગવદ્રૂપ હોવાથી જેવો ભગવાનનો

'સ્વઃ' પોતાનો ઉત્તમ 'અનુભાવઃ' પ્રભાવ સર્વ ભક્તો ઉપર છે, તેવો ભાગવતનો પણ તેનું ચિંતન કરનારા ઉપર છે વળી (૨) (તે) અખિલ 'શ્રુતિઓના સારરૂપ' છે. કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ વિગેરેમાં પણ જે કહેલું છે તે ભક્તિના અંગ તરીકે કહેલું હોવાથી, અને (ભાગવતમાં) સર્વ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય જેમના વિષે છે તેવા ભગવાનનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, (તે) સર્વ શ્રુતિઓના સારરૂપ છે અને દેવ દૈત્ય વિગેરેના વિષે યોજાએલી શ્રુતિનો (ભાગવતમાં) તે તે (દેવ દૈત્ય) ના અભિપ્રાયથી અર્થ કહેવામાં આવે તો ખામીવાળું થાય તેવું થતું નથી એમ અખિલ શબ્દથી (જણાવેલ છે). સમૂહમાં રહેલા સર્વ વેદોના અર્થના રસરૂપ (ભાગવત છે) એવો અર્થ છે. (૩)'એકમ્' 'ઉત્તમ' એટલે અસાધારણ. તેવું ન હોય તો આને[૨] પણ (ભાગવતમાં) બીજા રસ હોવાનું સંભવે, કારણકે ઘણાં (પુરાણો) તેવા (બીજા રસવાળા) હોવાનો નિર્ણય (તેવો) થએલ છે. (૪)'આત્મા સંબંધી પ્રકાશ કરનારા દીપરૂપ'નો એવો અર્થ છે કે બહાર દીવાઓ અને જ્ઞાન આપનારા પુરુષો છે, પરંતુ આત્મા ભગવાન સંબંધી વાણીથી બોધ કરનાર કોઈક જ હોય છે. ભાગવત સિવાય બીજો કોઈ એવો ઉપાય નથી કે જેથી ગુરુના ઉપદેશ તપ તથા સાધનના વિચાર વિના બધાને આત્મા (ભગવાન)નો સાક્ષાત્કાર થાય. જેમ ઘરમાં દીવો મૂકવામાં આવે ત્યારે ઘડો વિગેરે (જોવા)માં ગુરુની જરૂર હોતી નથી, તેમ ભાગવત હોય ત્યારે કોઈની પણ જરૂર રહેતી નથી. 'ગાઢ તમ્[૩]' તરવા ઈચ્છનારાઓને આત્મા સંબંધી પ્રકાશ કરનાર દીપરૂપ (ભાગવત છે). એવી (વાક્યની) યોજના છે, આત્માને અધીત્ય, એટલે આત્મા સંબંધી સર્વ પદાર્થોને (પ્રકાશ કરનારો દીપક છે). (શુકે) માત્ર મુનિઓને જ (ભાગવત) કહ્યું એમ નથી, દયાથી સંસારીઓને પણ કહ્યું છે. પરીક્ષિતની સભા વિગેરેમાં પણ (કહ્યું છે) એવો અર્થ છે. જેમ મેલ કાઢી નાખવામાં આવે ત્યારે વસ્ત્ર વિગેરેમાંથી મેલ દૂર થાય છે, અને તેમની શુદ્ધિ થાય છે, (અને) શુદ્ધ હોય તેઓ તો કર્મ કરવા યોગ્ય જ છે, તેવો સંસારીઓ અને મુનિઓમાં ભેદ છે એવો અર્થ છે. શુક માયાવી ન હતા એમ જણાવવા 'વ્યાસના પુત્ર' કહેલ છે. 'ઉપયામિ' એટલે શરણ જાઉ છું, હમણાં જ (તેમની) સમીપ જઈ, તેમનાં વાક્યનું સ્મરણ કરીને (તમને) કહીશ, એવો 'ઉપ' (સમીપ) શબ્દનો અર્થ છે.૩

૧.બીજાઓને પણ જ્ઞાન આપનાર તરીકે ગુરુપણારૂપ ઉત્તમપણું કહે છે.(પ્ર)
૨.'આને' એટલે સૂતને.(પ્ર)
૩.'તમઃ' એટલે (૧)અંધકાર (૨)અજ્ઞાન.

અસાધારણ મંગલ કરીને, બધાએ કરવાનું સાધારણ મંગલ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।
દેવીં સરસ્વતીં વ્યાસં તતો જયમુદરયેત્ ।।૪।।

નારાયણને અને વળી નરોત્તમ નરને સરસ્વતી દેવીને (અને) વ્યાસને નમસ્કાર કરીને પછી પુરાણ વિગેરે કહેવું.૪

જયો નામ પુરાણાદિઃ કૃષ્ણદ્વૈપાયનેરિતઃ ।
અષ્ટાદશ પુરાણાનિ ભારતં તત્પ્રકીર્તિતમ્ ।।

જય એટલે કૃષ્ણ દ્વૈપાયને (વ્યાસે) કહેલ પુરાણ વિગેરે. અઢાર પુરાણો અને ભારત તેમણે કહેલ છે. કા.૩

નારાયણી વ્યાસ ઇતિ વાચ્યવક્તૃસ્વરૂપકઃ ।
એક એવ પરો હ્યાત્મા આદાવન્તે નિવેશિતઃ ।।

નારાયણ વ્યાસ (થએલ) હોવાથી, જેમનું નિરૂપણ કરવાનું છે અને નિરૂપણ કરનારના સ્વરૂપવાળા એક જ પર આત્મા (પરમાત્મા) ને (શ્લોકના) આરંભમાં અને અંતે મૂકેલા (કહેલા) છે. કા.૪

ઉપસાધકા નરશ્ચોક્તશ્ચકારાદ્ગુરુતાऽપિ ચ ।
અવશ્યમેવકારેણ સૂત્રાત્મા ચ નરોત્તમઃ ।।

અને સમીપમાં સિદ્ધ કરાવનાર નર કહેલ છે. (અને) 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી (તેમનામાં) ગુરુપણું પણ છે; અને 'ઈવ' 'જ' શબ્દથી આત્મારૂપ નરોત્તમ અવશ્ય કહેલ છે. કા.૫

દેવી ભાગ્યાત્મિકા નૃણાં વાક્યરૂપા સરસ્વતી ।
સર્વે તે ભગવદ્રૂપાસ્તસ્માન્નમ્યા હિ તે સદા ।।

મનુષ્યોના ભાગ્યરૂપ દેવી સરસ્વતી વાક્યરૂપ છે. તે બધા ભગવદ્રૂપરૂપ છે. તેથી તેઓ સદા નમન કરવા યોગ્ય છે. કા.૬

વ્યાસ (આ શ્લોકથી) નમસ્કાર કરતા હોય ત્યારે 'વ્યાસ' શબ્દનો ઉપયોગ (કરાતો) નથી. સરસ્વતી પાસે 'ચ' 'અને' શબ્દ[1] તે (સરસ્વતી-વાક્ય) ના કહેનારને જણાવે છે. તેથી લોકમાં બંને પાઠો વ્યવસ્થાથી જાણવા.૪

૧.વ્યાસ નમસ્કાર કરતા હોય ત્યારે 'વ્યાસં' ને બદલે 'ચૈવ' પાઠ લેવો. તેમાંનો 'ચ' સરસ્વતી (વાક્ય) ને કહેનારને જણાવે છે.

નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્નોનું અભિનંદન કરતાં, (તેમનો) નિર્ણય કરેલો અર્થ કહે છેઃ-

સૂત કહે છે

મુનયઃ સાધુ પૃષ્ટોऽહં ભવદ્ભિર્લોકમઙ્ગલમ્ ।
યત્કૃતઃ કૃષ્ણસમ્પ્રશ્નો યેનાત્મા સુપ્રસીદતિ ।।૫।।

હે મુનિઓ! લોકના મંગલરૂપ તમે મને સારો પ્રશ્ન કર્યો, કારણકે (તમે) શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો જે (પ્રશ્નથી) ભગવાન ઘણા પ્રસન્ન થાય છે. ૫

શ્રીકૃષ્ણ જ ફલ છે. સર્વ પ્રાણીઓને આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ આપનાર પણ તે

જ છે. ભુક્તિ,[1] મુક્તિ, અને લીલાઓ અને અવતારો, અને ધર્મનું રક્ષણ કરનાર પણ તે જ છે. તેથી છ પ્રશ્નોનો અર્થ પણ તે જ છે. બીજા પ્રશ્નમાં બીજું ફલ (કહ્યું તે) પણ આમનાથી[2] જ (પ્રાપ્ત) થાય છે. હે મુનિઓ! (એટલે) અર્થનો નિશ્ચય કરેલાઓ! જો કે જે પૂછવામાં આવે તેનો જ ઉત્તર દેવો યોગ્ય છે, છતાં પ્રશ્ન જ સારો કર્યો છે, કારણકે જે શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો અને જેનાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય છે તે જ લોકોના મંગલરૂપ છે. ભગવાનનો અથવા તેમના ધર્મોને આવેશ થાય ત્યારે અંતઃકરણ[3] પણ પ્રસન્ન થાય છે, આ સામાન્ય ઉત્તર (કહ્યો) બીજાં શાસ્ત્રમાં શ્રવણ (કર્યા) પછી મનન અને નિદિધ્યાસન (કરવા)થી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, અહીં (ભાગવતમાં) તો તે પ્રશ્નોથી જ થાય છે, તેથી પ્રશ્નથી જ શાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય છે.૫

૧.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં 'ભુક્તિ' (ભોગ) પાઠ છે. તે વધારે સારો લાગે છે, કારણકે ઉપર આ લોકનું ફલ (ભુક્તિ) આપનાર પણ શ્રીકૃષ્ણ હોવાનું કહેલ છે.

૨.બીજા પ્રશ્નમાં (અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૧ માં) જેનાથી આત્મા પ્રસન્ન થાય એમ કહેલું છે તે બીજું અંતઃકરણની પ્રસન્નતારૂપ 'એભ્યઃ' આ મુનિઓ માટે જ થાય છે.(પ્ર) આમનાથી જ એટલે આ પ્રશ્નોથી જ થાય છે એવો અર્થ જણાય છે, કારણકે બીજો પ્રશ્ન તો સામાન્ય લોકો માટે કરેલો છે, અને અહીં પણ પ્રશ્નોનું જ મહત્વ જણાવે છે.

૩.આત્માનો આ બીજો અર્થ કરેલ છે. 'આત્મા' એટલે (૧)ભગવાન,(૨)અંતઃકરણ.

હવે ફલ અને સાધન (ના પ્રશ્નો) ને ભેગા કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સત્તર શ્લોકોથી (પોત) પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શાસ્ત્રનો અર્થ કહે છે.[1] ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર ફલ છે. સાધનની પરંપરામાં પહેલાં ધર્મ છે, છેલ્લી ભગવાનની પ્રસન્નતા છે, અને તે (પ્રસન્નતા) થોડી થોડી સર્વ સાધનોમાં (હોવાનું) કહેવું જોઈએ. તેમ (દરેક સાધનમાં થોડી થોડી પ્રસન્નતા) થતાં પરંપરાના અંતે (ભગવાનની) ઘણી પ્રસન્નતા થાય, ત્યારે ભગવાન પોતા (ના સ્વરૂપ) ને પ્રકટ કરે છે. તે (સાધનો) પૈકી ભક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે, અને જ્ઞાન પણ ત્રણ પ્રકારનું છે, (૧)રૂચિ, (૨)શ્રવણ વિગેરે અને (૩)પ્રેમ એવા ત્રણ પ્રકારની ભક્તિ છે. (૧)આત્માનું જ્ઞાન (૨)તત્વોનું જ્ઞાન અને ભગવાનનું જ્ઞાન એવા ત્રણ પ્રકારનું (જ્ઞાન) છે. ધર્મ અને વૈરાગ્ય સાધન છે. તેમની[2] પરંપરામાં (તેમને) યોગ્ય પ્રકારે મૂકવામાં (જણાવવામાં) આવશે. તે પૈકી પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી એક સાંકળ (પરંપરા) કહે છે[3].

૧.ગયા શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે કહેલ તે હવે વિગતથી કહે છે.(પ્ર)

૨.સાધનની પરંપરામાં ધર્મ અને વૈરાગ્યથી યોગ્ય પ્રકારે મૂકવામાં આવે છે.(પ્ર)

૩.બે (૬,૭) શ્લોકોથી કહે છે.(પ્ર)

સ વૈ પુંસાં પરો ધર્મો યતો ભક્તિરધોક્ષજે ।
અહૈતુક્યપ્રતિહતા યયાઽઽત્મા સુપ્રસીદતિ ।।૬।।

ઈંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેમનામાં જેનાથી (ફલનાં) પ્રયોજન વિનાની અને અટકે નહીં તેવી ભક્તિ––જે (ભક્તિ) થી ભગવાન સારી રીતે પ્રસન્ન થાય–તેવી (ભક્તિ) થાય, તે ખરેખર પુરુષોનો ઉત્તમ ધર્મ છે.૬

ધર્મ સાધન છે. ભક્તિ (તેનુ) ફલ છે. તે (ધર્મો) પૈકી ધર્મરૂપ શાસ્ત્રમાં કહેલાં શ્રવણ વિગેરે જાણી શકાય તેવા પ્રકારથી જ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. સ્નાન વિગેરે (ધર્મો) ન જાણી શકાય તેવા પ્રકારે (ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે). તેઓ (સ્નાન વિગેરે) નો બીજાં સાધનમાં પાછળથી પ્રવેશ થતાં (તેઓથી) વ્યભિચાર (ભક્તિ ન થવાનો) પણ સંભવે છે. તેથી પ્રથમ સ્નાન વિગેરે ધર્મ નિર્ધાર કરવામાં આવે છે. (બંને પ્રકારના ધર્મોમાં) પ્રમાણ સરખું હોવા છતાં ફલના બલથી ભેદ (થાય છે).

તેથી 'વૈ' ('ખરેખર') નિશ્ચયપૂર્વક પુરુષોનો ઉત્તમ ધર્મ તે છે કે જેનાથી શ્રદ્ધારૂપ ભક્તિ થાય છે. સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર (ધર્મ) માં તો ધર્મ હોવાનો અથવા (તે) ઉત્તમ હેવાનો સંદેહ છે, અને તેનો આગળ ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે. વળી ધર્મમાં સ્વતંત્રપણું સાહાય્ય કરનારૂં છે એમ 'પુંસામ્' 'પુરુષોના' એ (ધર્મ) કરનારના વિશેષણથી કહેલું છે, અને 'ઉત્તમ' (ધર્મ કરવાનું) કહેલું છે. 'ઉત્તમ' (વિશેષણ જેનાથી ભગવાનમાં ભક્તિ ન થાય તેવા ધર્મોને) બાતલ કરનારૂં છે એમ કેટલાક કહે છે, 'અધઃ' હલકું (નકામું) 'અક્ષજં' ઈંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન જેમનાથી (તે 'અધોક્ષજઃ' એટલે) 'ઈંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા.' (ભગવાન છે). કારણકે ઈંદ્રિયોના વિષયોમાં કામ વિગેરેથી જ રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, (ત્યાં) ધર્મનું શું (ફલ)? કારણકે ધર્મ બલવાન પુરુષાર્થ છે, અને તે (ફલપ્રાપ્તિને) અટકાવનારા (કારણો) ને દૂર કરી, જરૂરના સાધનો ભેગાં કરી પરિણમતા ફલને ઉત્પન્ન કરે છે. તે પૈકી એ ભગવાનમાં સાધન[૧] તરીકે રૂચિ (થતી) હોય, તો પણ તે ધર્મ નથી. અથવા દૂ:સંગ વિગેરેથી (ભગવાન માની રૂચિનો) નાશ થાય, તો પણ તે ધર્મ નથી. તે અર્થ ('ફલનાં') પ્રયોજન વિનાની, (અને) અટકે નહીં તેવી, વિશેષણોથી કહેલો છે. ફલ ધ્યાનમાં રાખવું તે પ્રયોજન (ન હોવું જોઈએ). રોગ વિગેરેથી (ભગવાનમાં રૂચિનો) નાશ થાય તે (વી ભક્તિ) નું પણ ફલ કહે છે (કે) 'આત્મા' અંતઃકરણના સાક્ષી પ્રસન્ન થાય છે, (તેવી ભક્તિ ભગવાનની) પોતાની અંદર પરિણમતી હોવાથી (ભગવાન) તેનાથી 'સારી રીતે' (પ્રસન્ન થાય છે).૬

૧.'તેવો' એટલે સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધનનો.(પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ભક્તિનો વિષય અને (તેનું) પ્રયોજન કહે છેઃ

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।
જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનગ્ચ યદહૈતુકમ્ ।।૭।।

ભગવાન વાસુદેવમાં યોજેલો ઉત્તમ ભક્તિયોગ તરત વૈરાગ્ય અને હેતુ રહિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.૭

'(વસુદેવ નામનું) શુદ્ધ સત્વ' એ વાક્ય પ્રમાણે શુદ્ધ સત્વરૂપ અંતઃકરણમાં વાસુદેવ પ્રકટ થાય છે, અને તે બીજા દેવના સંબંધવાળા ધ્યાન વિગેરે ભેદથી બીજા[1] પણ થાય છે. તેવું ન થવું જોઈએ એમ જણાવવા 'ભગવાન' એમ કહેલું છે પરંપરા સિદ્ધ થાય તે માટે માત્ર રૂચિ રાખવાની નથી (એમ જણાવવા) 'યોગ' શબ્દ યોજેલો છે. ભક્તિ (એ) જ યોગ છે. (તેનું) ઉત્તમપણું એટલે લાંબા સમય સુધી તેમાં પ્રેમ ચાલુ રાખવો તે. તેનું ઉત્તમ ફલ ભગવાનની પ્રસન્નતા (હોવાનો) સર્વત્ર સંબંધ છે. બીજું પણ (ફલ) ઉતરાર્ધથી કહેલ છે. (તે) 'આશુ' તરત જ વિષયોમાં વૈરાગ્ય અને ભગવાનનું જ્ઞાન (ઉત્પન્ન કરે છે). અને તે (જ્ઞાન) હેતુરહિત એટલે અનુમાનથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નહીં, પરંતુ સાક્ષાત્કારરૂપ (હોય છે).૭

૧.'સાધન તરીકે' એટલે 'ફલ' આપનાર સાધન તરીકે.(પ્ર)

એવી રીતે ધર્મથી આરંભી જ્ઞાન સુધીની એક પરંપરા કહી. તેનો પણ નિશ્ચય કરાવનારી બીજી પરંપરા કહેવા[1] માટે, ધર્મ તે ઉત્પન્ન ન કરે તો અડચણરૂપ થાય છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

ધર્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિષ્વક્સેનકથાસુ યઃ ।
નોત્પાદયેદ્યદિ રતિં શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ।।૮।।

પુરુષોનો સારી રીતે આચરેલો જે ધર્મ વિશ્વક્સેનની કથાઓમાં જો પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરે તો તે માત્ર શ્રમ જ છે.૮

ધર્મ સાધન છે. કથામાં પ્રેમ (તેથી) પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તે પૈકી સ્વરૂપમાં ઉપકાર કરે તેવો ધર્મ આગળ કહેવાનો છે. ન જણાય તેવા પ્રકારે ઉપકાર કરનારા (ધર્મો) માં વ્યભિચાર થવાના સંભવથી તેની (આ શ્લોકમાં) નિંદા કરે છે. સારી રીતે આચરેલો પણ સ્નાન વિગેરે ધર્મ વિશ્વક્ સર્વ તરફ સેના અથવા આજ્ઞા જેમની છે. (તેમનામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરે તો શ્રમ જ છે). આથી (કથામાં) પ્રેમ ન હોય તો સર્વ ઉંધું (નકામું) થાય છે એ (વિષય) નું કારણ કહ્યું. પ્રસંગને લીધે (કથામાં પ્રેમ કરાવે તેવું) ન હોવું જોઈએ, એમ જણાવવા ('કથામાં' એમ) સાતમી વિભક્તિ (યોજેલી છે). અને સામાન્ય (કથાઓમાં પ્રેમ ઉપજાવે તેવું) જણાવવા બહુવચન (યોજેલ છે). વીર્ય વિગેરે ન હોય (તેવી કથાઓમાં પણ પ્રેમ ઉપજાવે તેવું જોઈએ) એમ જણાવવા 'કથા' શબ્દ યોજેલ છે. 'જે' એ (ધર્મના) વિશેષણથી ધર્મનું ઉપર (શ્લોક.૭માં) કહેલું બલ સૂચવેલું છે. 'રતિ' એટલે પ્રેમ. (કથામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરે) ત્યારે તે ધર્મનું સ્વરૂપ 'માત્ર શ્રમ જ' શબ્દોથી કહેલું છે, જેમ મલ્લો (શરીરના) અવયવોને હલાવવા વિગેરે ક્રિયા સદા કર્યા કરે છે, તેવી જ સ્નાન વિગેરે ક્રિયાઓ પણ (જાણવી), (આવા ધર્મ શ્રમ વિના) બીજું[2] કાંઈ નથી એમ જણાવવા 'એવ' 'જ' શબ્દ યોજેલ છે, તેનો અર્થ એવો છે કે

તેમનાથી[3] અદષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી. 'હિ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે આવા ધર્મથી) ફલ પ્રાપ્તિ થતી ન હોવાથી આ અર્થ યોગ્ય જ છે. 'શ્રમ કરવામાં આવે ત્યારે મલ્લો વિગેરેમાં બલ વધેલું હોવાનું જણાય છે, તેમ આ (વિષય) માં પણ કાંઈક લૌકિક (ફલ પ્રાપ્ત) થતું 'હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'કેવલમ્' 'માત્ર' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે બીજું કાંઈ ફલ દેખાતું નથી. સારા પુરુષો તે (વા ધર્મો કરનારા) ઓની પ્રતિષ્ઠા (હોવાનું) પણ કહેતા નથી. સ્વર્ગ વિગેરે તો ફલ નથી એમ આગળ કહેવાશે, એવી રીતે સાધારણ[4] ધર્મ નકામો હોવાનું કહ્યું.

[5]પુત્ર વિગેરેની ઈચ્છાથી કરવામાં આવતો ધર્મ, ધર્મ જ નથી, કારણ કે (તેનું) ફલ અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી દુઃખીરૂપ છે, પરંતુ તે ભીત ચણવા વિગેરે રૂપ (તે) ફલ નિમિત્તથી જ થએલ હોય છે. તેમા 'યજતિ' 'પૂજા કરે છે' વિગેરે અનુવાદ છે. ચિત્તથી શુદ્ધિ ન હોવાથી (પૂજા કરવાનો) અધિકાર નથી, તેથી ખોટી રીતે કરવાથી દેવતા (તે ક્રિયામાં) આવતી ન હોવાથી (તે ક્રિયા) લૌકિક છે. સામાન્ય રીતે ફલ અને સાધન પહેલાં જ જણાએલ હોય છે, અને તેથી ઓસડની પેઠે ત્રીજી (વિભક્તિ) થી માત્ર (તે) સાધન હોવાનું જણાવેલ છે. પૂજા તો વ્યર્થ છે. તેથી તે ધર્મ નથી.૮

૧.નવમાથી બારમા સુધીના ચાર શ્લોકોથી કહેવા માટે.(પ્ર)

૨.'બીજું કાંઈ નથી' એટલે ધર્મ નથી, સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરનારા ધર્મ નથી એમ જે પહેલાં કહ્યું તે આથી સિદ્ધ કર્યું.(પ્ર)

૩.કર્મ કર્યું એટલે તે પૂરૂં થયું. તેથી તેનું ફલ કોણ આપે ? ફલ આપવા માટે કર્મથી તેનું અદષ્ટ બંધાય છે. આવા ધર્મ ફલ આપતા ન હોવાથી તેમનાથી અદષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી.

૪.'સાધારણ ધર્મ' એટલે બધાને અવશ્ય નિત્ય કરવાનો ધર્મ.(પ્ર)

૫.શાસ્ત્રમાં કરવાનાં કહેલાં કામ્ય કર્મો પણ ધર્મ નથી એમ આ ભાગથી કહે છે.(પ્ર) સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમથી 'યજ્ઞ કરવો' એમ બીજી વિભક્તિ સાધન કહેલ છે.

ઈચ્છેલું ફલ પુરુષાર્થ છે તે પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મ કેમ ન ગણાય?[1] એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છેઃ

ધર્મસ્ય હ્યાપવર્ગસ્ય નાર્થોઽર્થાયોપકલ્પતે ।
નાર્થસ્ય ધર્મૈકાન્તસ્ય કામો લાભાય હિ સ્મૃતઃ ।।૯।।
કામસ્ય નેન્દ્રિયપ્રીતિર્લાભો જીવેત યાવતા ।
જીવસ્ય તત્વજિજ્ઞાસા નાર્થો યશ્ચેહ કર્મભિઃ ।।૧૦।।

મોક્ષ સુધી કરતા ધર્મનું પ્રયોજન અર્થ (પ્રાપ્તિ) વિચારાતું નથી. કામ ધર્મ જેનું એક કાર્ય છે તેના લાભ માટે (તરીકે) વિચારેલો નથી. કામનો લાભ ઈંદ્રિઓની પ્રીતિ નથી (પણ) જેટલાથી જીવાય તે (લાભ) છે. જીવનો (લાભ) તત્વોનું શોધન છે, અને અહીં કર્મથી જે પ્રાપ્ત થાય તે અર્થ નથી. ૯-૧૦

'અર્થ' કહેવાનું હોય તેમાં, ધનમાં, વસ્તુમાં, પ્રયોજનમાં અને દૂર કરવામાં (યોજાય છે) એ કોશ પ્રમાણે 'અર્થ' શબ્દના પાંચ અર્થ છે. (આ) શબ્દોનું પ્રકરણ[2] ન હોવાથી તે પૈકીનો 'કહેવાનું હોય તે' અર્થ નથી. તેથી પહેલાં કોઈ શબ્દ જોડેલા[3] નહીં હોવાથી તેનો અર્થ 'દૂર કરવાનું' પણ નથી. તેથી ધન, વસ્તુ અને પ્રયોજન બાકી રહ્યા. તે પૈકી ધન પશુઓ પુત્રો વિગેરે 'રે' ધનરૂપ છે, તેઓ ધર્મનાં કાર્ય નથી, કારણકે ધર્મ પ્રેરણા કરવાના લક્ષણવાળો છે. તે (ધન વિગેરે) લૌકિક હોવાથી વેદની આજ્ઞાનો (તેમને) સ્પર્શ (સંબંધ) ન હોવાથી (તે) ધર્મ નથી. તેમ ન હોય[4] (તે ધર્મ હોય) તો ઓસડ પીવું વિગેરે પણ, ધર્મ થાય. તેવી રીતે (તે ધન વિગેરે) સ્વીકારવામાં (પ્રાપ્ત કરવામાં) અદષ્ટનો[5] અંશ તો નથી જ વળી આ વાસ્તવિક રીતે અંતઃકરણનો નાશ કરનાર હોવાથી અનર્થો છે[6], અને તેથી જેમ શ્યેન[7] વિગેરે ધર્મો નથી તેમ ધન અર્થ (પશુપુત્ર) વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારા (સાધનો) પણ ધર્મ નથી, વળી જે ધર્મો છે તે ધન વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારા નથી એવો અર્થ છે[8], અને[9] તેવી રીતે પરમાર્થ(વસ્તુ)રૂપ નથી; અને પ્રયોજનરૂપ[10] નથી.

૧.'વેદથી પ્રયોજનને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવેલો અર્થ ધર્મ છે' એમ કહેલું હોવાથી ઈચ્છેલું ફલ આપનાર ધર્મ કેમ ન ગણાય? એવો અર્થ છે.(પ્ર)

૨.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'શબ્દપ્રકરણાભાવાત્' પાઠ યોગ્ય લાગવાથી લીધો છે.

૩.'દૂર કરવાનો' એ શબ્દનો અર્થ હોય ત્યારે જેને કરવાનું હોય તે 'અર્થ' શબ્દ પહેલાં મૂકાય. જેમકે 'મશકાર્થો ધૂમઃ' મચ્છરને દૂર કરવા કરેલો ધૂમાડો. અહીં તેવો શબ્દ ન હોવાથી આ અર્થ 'અર્થ' શબ્દનો નથી.

૪.'(શાસ્ત્રના) વાક્યોનં જૂદા જૂદા ફલને લક્ષમાં રાખી જૂદા જૂદા યજ્ઞો કરવાનું કહેલ છે તેથી ધન વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાનાં વાક્યોને વેદની આજ્ઞાનો સંબંધ કેમ ન ગણાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે જો લૌકિક ફલ માટે પણ વેદની આજ્ઞા હોવાનું માનો તો 'ઓસડ પીવું' પણ ધર્મ ગણાય.(પ્ર)

૫.'તે ક્રિયાઓથી અદષ્ટ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તે કેમ ધર્મ ન ગણાય?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. આરોગ્ય, ધન વિગેરે જણાય તેવા ફલનો લાભ થતો હોવાથી ન જણાય તેવું અદષ્ટની કલ્પના કરવી જરૂરી નથી. તેથી અદષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી.(પ્ર)

૬.'યજ્ઞ કર્યા પછી કેટલાક કાલે ફલ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, તે ક્રિયાથી વચલા સમયમાં અદષ્ટ ઉત્પન્ન થયાનું અવશ્ય માનવું જોઈએ. તેમ ન માનીએ તો ક્રિયા કરી કે તરતજ ફલ થવું જોઈએ, અથવા ન જ થવું જોઈએ. તરત થતું ન હોવાનું પ્રત્યક્ષથી જણાય છે ન જ થતું હોય તો વેદ ખોટો ઠરે. તેથી અદષ્ટ થાય છે જ. તેથી તે ધર્મ કેમ નહીં? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે.

૭.કોઈને મારી નાખવા વિગેરે માટે શ્યેન (બાજ) નો યજ્ઞ કરે છે તે.

૮.અહીં સુધીના ભાગથી ધનરૂપ અર્થ ધર્મનું કાર્ય નથી એમ સિદ્ધ કર્યું.(પ્ર)

૯.આ હલકી ક્રિયાઓ હોવાથી પરમાર્થરૂપ (વસ્તુ) નથી.(પ્ર) (ત્રીજો અર્થ ઘટતો નથી,)

૧૦.'પ્રકર્ષેણ યુજ્યતે' ઉત્તમ પ્રકારે ઉપયોગમાં લેવાય તે, અથવા 'યુજ્યતેઽનેન' આ (જે)નાથી ઉપયોગ થાય તે પ્રયોજન. આવી ક્રિયાઓમાં તે બેમાનું એકે સ્વરૂપ નહીં હોવાથી તે પ્રયોજન પણ નથી (પ્ર) (ચોથો અર્થ ઘટતો નથી).

વળી તે અમુક પ્રકારનો ધર્મ ભલે[11] હોય. 'જેનો અર્થ પુરુષાર્થ બંધ થએલો છે. તેવો

મોક્ષ ઈચ્છનાર ધર્મ કરે, તેનો ધર્મ અર્થ માટે (કરાતો) કેમ હોઈ શકે?' એમ 'આપવર્ગ્યસ્ય' 'મોક્ષ સુધી કરાતા (ધર્મનું)' શબ્દથી કહે છે. મોક્ષના સંબંધવાળા અથવા મોક્ષ સુધી કરતા (એવો તેનો અર્થ છે).

'ધર્મ[12] અર્થ કામ અને મોક્ષ ચાર પુરુષાર્થો (છે, તેમાં) પહેલા પહેલાનું (પછી નાનાં) સાધનરૂપ છે.[13] અને તેથી ધર્મ અર્થ માટે (કરાતો) કેમ ન હોય?' તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ઉત્તરાર્ધ કહે છે. જણાય તેવું (કારણ) ન જણાય તેવાથી (વધારે) બલવાળું છે.[14] અર્થથી ધર્મ (થયાનું) જોવામાં આવે છે.[15] પણ ધર્મથી અર્થ (થયાનું) જોવામાં આવતું નથી. ધર્મ જ એક 'અન્તઃ' પરિણમેલું કાર્ય છે જેનું તેવો (અર્થ છે), અને તેથી હરકોઈ ઉપાયથી પણ અર્થ (ધન) પ્રાપ્ત કરીને ધર્મ કરવો, પણ ધર્મથી અર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી.

૧૧.''એમ હોય તો કામ્ય કર્મો વેદમાં કહેલ છે તે ધર્મ ન ગણાય, અને તેથી 'સર્વ વેદ ધર્મનું મૂલ છે' વાક્યમાંના 'સર્વ' પદનો વિરોધ થાય.'' એની શંકા થાય, તેથી તેને ગૌણ ધર્મ સ્વીકારી આ કહે છે. તેથી એવી વ્યવસ્થા થઈ શકે કે લૌકિક ફલની આસક્તિથી વેદ તેનું ફલ આપનાર હોવાનો નિશ્ચય કરી કામ્ય કર્મો કરે તો તે શ્યેન વિગેરે પેઠે અનર્થરૂપ હોઈ ધર્મ નથી, અને જો ભગવાનની કૃપા વિગેરેને લીધે તે ઓસડની પેઠે રૂચે તેવા અને ઘણાં બહિર્મુખપણું કરાવનારા જાણી લોકસંગ્રહ માટે કરે, તો તે ગૌણ ધર્મ થાય. તેથી બંને પ્રકારે પુત્ર વિગેરે ધર્મનાં ફલ નથી. એ રીતે ધર્મ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર ન હોવાનું સિદ્ધ કર્યું.(પ્ર)

૧૨.અહીંથી આરંભી અર્થ કામ પ્રાપ્ત કરાવનાર નથી, અને ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ સિદ્ધ કરશે.(પ્ર)

૧૩.ધર્મથી અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે, કામ ધર્મ અને અર્થનું ફલ છે, કામ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે, (એવો આ પૂર્વપક્ષ છે).(પ્ર)

૧૪.આ વાક્યથી નોટ ૧૦ માં જણાવેલ પૂર્વપક્ષનું દૂષણ કહે છે.

૧૫.હોમ, દાન વિગેરેમાં જોવામાં આવે છે. તેથી ધર્મ અદષ્ટદ્વારા અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે એવો મત મોક્ષની ઈચ્છાવાળાઓને માન્ય નથી, કારણકે જે જોવામાં આવે છે તેથી તે વિરુદ્ધ છે.(પ્ર)

'ત્યારે અર્થ સર્વ (પુરુષાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનારો ભલે હો, કારણકે તેનાં કાર્ય તરીકે કામ પણ જોવામાં આવે છે,[16] તે સંબંધમાં કહે છે કે કામ[17] (તેના) લાભ (માટે વિચારેલો નથી). 'કામ' એટલે વિષય સુખ[18] તે ઈંદ્રિયોના વિષયને અધીન છે. ત્યાં[19] વિષયના અંશમાં પણ અર્થનો ઉપયોગ થતો નથી, કારણકે રૂપ વિગેરે જ વિષયો છે. વળી (અર્થ) રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારો નથી[20] (અર્થથી) પ્રાપ્ત થએલાં રૂપ બીજાનાં હોય છે,' એમ કહો તો ઉંધું થયું, કારણકે અર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે રૂપ વિગેરે જાય છે, અને અર્થ જાય ત્યારે રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.' (અર્થ[21] અને રૂપ વિગેરેની) અદલાબદલી થાય ત્યારે પણ પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેને તે (કામ) ને પ્રાપ્ત કરવાનું છે. તે (કામ) પ્રાપ્ત કરાવવાનું સાધનપણું (અર્થ) માં હોય, એમ કહો, તો પણ[22] તેમાં પણ ઉલટાપણું કહેલું છે, અને તેથી[23] વસ્તુઓના અદલાબદલા પેઠે અર્થથી અર્થ (પ્રાપ્ત થાય તે) ની પેઠે કામ (પ્રાપ્ત થતો) નથી; અને એમ પણ ન કહેવાય કે વિષયો જ

અર્થરૂપ[૨૪] હોવાથી કામ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, કારણકે લોકમાં તેવી પ્રસિદ્ધિ નથી[૨૫] અને (તેમ માનીએ તો) અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા સાધનો પણ ધર્મ થાય[૨૬] (ગણાય). લોકમાં માત્ર સાથે હોવાપણું હોવાથી જ સાધન હોવાનું જણાય છે.[૨૭] વળી કંજુસ અર્થ (ધન) વાળો હોય તો પણ (તેને) કામ હોતો નથી.[૨૮] અને અર્થ વિનાના પશુઓ વિગેરેમાં પણ કામ જોવામાં આવે છે તેવી રીતે અર્થ (વિનાના) સંન્યાસીઓને અને આત્મજ્ઞાનીને 'જેમને કામ પ્રાપ્ત થયેલા છે' 'જેને કામ પ્રાપ્ત થએલ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે (કામ પ્રાપ્ત થએલા હોય છે); અને તેથી કોઈક સ્થળે સાથે હોવાપણું જોવાથી પ્રાપ્ત કરવાનું અને પ્રાપ્ત કરાવનારનો ભાવ (જણાય છે) [૨૯]એવો 'હિ' શબ્દનો અર્થ છે.

૧૬.અને ધર્મમાં કાર્ય અને કારણનો ભાવ ભલે ન હોય પણ કામ અને અર્થમાં તેવો ભાવ હોવાનું ધનવાનોમા જોવામાં આવે છે (પ્ર) એવો પૂર્વપક્ષ છે.

૧૭.અહીંથી નોટ ૧૩ માં જણાવેલ પૂર્વપક્ષનું દૂષણ જણાવે છે.(પ્ર)

૧૮.'ઈંદ્રિયોની પોતપોતાના વિષયોમાં અનુકૂલતાથી પ્રવૃત્તિ તે કામ' એમ કામસૂત્રમાં 'અનુકૂલતાથી' શબ્દથી સુખ જણાવેલ હોવાથી, તે જ કામ છે. તેથી આ (આ કામ અને અર્થનો) કાર્યકારણભાવ પણ પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે.(પ્ર)

૧૯.'અર્થને વિષય કોટિમાં મૂકેલ હોવાથી અને તે વિષયનું કારણ હોવાનું સ્વીકારેલ હોવાથી તે (અર્થથી કામ પ્રાપ્ત થવામાં) પ્રત્યક્ષનો વિરોધ નથી.' એમ કહે, તેથી આ કહેલ છે. માલા ચંદન સ્ત્રી ધન વિગેરે રૂપ અર્થનો વિષયના અંશમાં પણ ઉપયોગ નથી, તો પછી તેમનું કારણ તો કેમ જ હોઈ શકે? (પ્ર)

૨૦.'અર્થ કામનું સાક્ષાત્ કારણ ભલે ન હોય, પરંતુ માલા ચંદન વસ્ત્રો વિગેરેથી રૂપ ઉત્તમ થાય, તેથી તેની ઉત્તમતા કરાવનાર તરીકે તે કામનું કારણ થાય છે' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'રૂપ બીજાનું હોય છે.' અર્થ (૧)પોતામાં રહેલ રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવી કામ ઉત્પન્ન કરે છે કે (૨)અર્થથી જુદા કોઈમાં રહેલાં રૂપ પ્રાપ્ત કરાવી કામ ઉત્પન્ન કરે છે? (૧)પહેલું તો પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે. કારણકે માલા વિગેરે (અર્થ) પોતાના ગુણને ઉત્તમ કરતા નથી. (૨)બીજામાં રહેલાં રૂપ વિગેરેને પ્રાપ્ત કરાવતો હોય, તો ભોગ કરનારમાં રહેલાં રૂપ વિગેરેને પ્રાપ્ત કરાવતો હોય, તો ભોગ કરનારમાં રહેલાં રૂપને પ્રાપ્ત કરાવે છે કે જેનો ભોગ થાય છે તેનામાં રહેલાંને? ભોગ કરાવનારમાં રહેલાને કહો, તો અર્થ પ્રાપ્ત થતાં રૂપ વિગેરે જતાં રહે છે, કારણકે યુદ્ધ દાન વિગેરેથી અર્થની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તેવું જોવામાં આવે છે. અર્થ વિષયનો નાશ કરનાર હોવાથી કામનો નાશ કરે છે. જેનો ભોગ થાય છે તેનામાં રહેલાંને કહો, તો પોતાનો અર્થ જેનો ભોગ થાય થે તેને અધીન થાય છે, એટલે અર્થ જાય ત્યારે રૂપ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી, અર્થનો નાશ કરીને વિષયો જ કામ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ વિષયોમાં ઉત્તમપણું કરાવી અર્થ કામને ઉત્પન્ન કરતો નથી. તેથી બંને પ્રકારે બધું થાય છે.(પ્ર)

૨૧.'પોતાનો અર્થ જેનો ભોગ કરવાનો છે તેને અધીન થાય, ત્યારે પણ તે (જેનો ભોગ થવાનો છે તે) સ્ત્રી વિગેરે અર્થ પોતાને આધીન થાય છે, અને તેથી સ્ત્રી વિગેરેથી ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અર્થથી કામ પ્રાપ્ત થવાનું સાબિત થાય છે' એવી શંકા કરેલી છે.(પ્ર)

૨૨.નોટ ૪ વાળી શંકાનો આથી ઉત્તર આપે છે. સર્વ બીજા અર્થ પ્રાપ્ત કરાવી કામ ઉત્પન્ન કરે છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ સ્ત્રીથી પુત્રરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સ્ત્રીના રૂપનો નાશ થતો જોવામાં આવતો હોવાથી વિષયના નાશ દ્વારા કામનો નાશ થયાનું ઉપર કહ્યું તે જ ઉલટાપણું થયું.(પ્ર)

૨૩.આ ભાગથી જે સિદ્ધ થયું તે કહેલું છે.(પ્ર)

૨૪.'અર્થ્યતે' ઈચ્છવામાં આવે તે અર્થ; તેવા અર્થરૂપ એમ વ્યુત્પત્તિથી અર્થ થયો.(પ્ર)
૨૫.રૂઢિ યોગને હટાવે છે, એ નિયમ પ્રમાણે વિષયો અર્થરૂપ નથી.(પ્ર)
૨૬.એવી રીતે અર્થ પ્રયોજક હોવાથી કામ ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનીએ તો અર્થ ધર્મ ઉત્પન્ન કરનારો જોવામાં આવતો હોવાથી ધન પ્રાપ્ત કરાવનારા કર, દંડ, ચોરી વિગેરે પણ ધર્મ ગણાય.(પ્ર)
૨૭.'ત્યારે લોકમાં અર્થ કામનું સાધન છે એમ કેમ જણાય છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલું છે.(પ્ર). લોકમાં ભ્રાંતિથી આમ જણાય છે.
૨૮.'લોકમાં સર્વને એમ જણાતું હોવાથી તે ભ્રાંતિથી જણાતું હોવાનું કેમ કહેવાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી એમ કહેલ છે.(પ્ર)
૨૯.ઉપરનાં દષ્ટાંતોથી અન્વય અને વ્યતિરેકમાં ખામી હોવાથી, લોકમાં જે જણાય છે, તે દેહને આત્મા જણાય છે તેના જેવી ભ્રાંતિથી જણાય છે.(પ્ર)

વળી[૩૦]દુર્જનને સંતોષ થાઓ 'એ ધોરણે અર્થથી કામ ભલે સિદ્ધ થાઓ. તે કેટલો અને કેવો (સિદ્ધ થાય)?' માત્ર જીંદગીમાં પરિણમતો (સિદ્ધ થાય છે)[૩૧] એમ કહો તો તે બ્રહ્મના ખડના તરખલાં સુધીના (સર્વ પ્રાણીઓને) પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થએલા[૩૨] છે, અર્થથી પ્રાપ્ત કરવાનો હોતો નથી. જો તે ઈંદ્રિયોની પ્રીતિરૂપ હોય તો 'કામ કામના (ઉપભોગથી) કોઈ સમયે (પૂર્ણ થતો) નથી' (૯.૧૯.૧૪) વાક્ય પ્રમાણે અગ્નિની પેઠે, અને (તેવા) અનુભવ પ્રમાણે તે પૂર્ણ થતો નથી. (કોને પૂર્ણ કરવાની) પ્રવૃત્તિ તો ભ્રાંતિથી (થાય છે), અને તે પ્રમાણે કામ એટલે વિષયોનો ભોગ ઈંદ્રિયોની પ્રીતિ કરાવનારો નથી હોતો. 'લાભ' શબ્દનો ઉંબરામાં મૂકેલા દીવા પેઠે બંનેમાં[૩૩] સંબંધ છે. તેથી સાધનોની પરંપરા ક્રમ (નીચે પ્રમાણે છે) કામથી અર્થરૂપ જીવન (થાય છે), જીવન હોય ત્યારે ધર્મ અને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય છે, અને તેથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત થાય છે), એવા અભિપ્રાયથી 'જીવનનો (લાભ) તત્વોનું શોધન છે' એમ કહેલું છે, 'જીવસ્ય' એટલે જીવનનું 'તત્વોનું શોધન' એટલે ઈચ્છાને પૂર્ણ કરાવે તેવું તત્વોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર તત્વો સંબંધી વિચાર, જીવનનો લાભ તત્વોનું શોધન છે, એવો પહેલાંના (વાક્ય) સાથે સંબંધ છે. કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય તેવો જે કામ અથવા અર્થ[૩૪] (જીવનનો લાભ નથી). ધર્મ તો માત્ર કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી, પરંતુ શ્રુતિએ જણાવેલાં કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય તેવો છે. તેમાં પણ આ લોકમાં કર્મોથી જે (ધર્મ) પ્રાપ્ત થાય તે, અને દૈવની ગતિથી સંસારના સંબંધવાળો છે (ધર્મ) પ્રાપ્ત થયો હોય તે પણ પુરુષાર્થ નથી.૯-૧૦.

૩૦.અહીંથીહવે 'કામનો લાભ ઈંદ્રિયોની પ્રીતિથી' એનું વ્યાખ્યાન કરે છે.(પ્ર)
૩૧.'શરીરની સ્થિતિના કારણરૂપ હોવાથી કામો આહારના જેવા ગુણવાળા છે' એ વાત્સ્યાયનના સૂત્ર પ્રમાણે કામ જીવનમાં પરિણમતો છે, કારણકે ખોરાકના લેવાથી રોગ વિગેરે થતા જોવામાં આવે છે, તેમને દૂર કરી તે માત્ર જીવનમાં પરિણમે છે.(પ્ર)
૩૨.'પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલો' એટલે ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલો બીજા પ્રમાણે અદષ્ટથી મુકરર થએલો.(પ્ર)
૩૩.'બંનેમાં' એટલે (દશમા શ્લોકના) પૂર્વાર્ધમાં અને ઉત્તરાર્ધમાં.(પ્ર)

૩૪.(તે) 'જીવનનું પ્રયોજન નથી' એટલું અધ્યાહાર છે.(પ્ર)

'તત્વનું શોધન' એમાં એવો સંદેહ છે, કે તત્વોનું શોધન અથવા તત્વનું? 'તત્વ' શબ્દના સંબંધમાં પણ સંદેહ છે. 'તેની ભાવના' એ તત્વ, કે (બીજાનો) આરોપ કર્યા વિનાનું સ્વરૂપ (તત્વ)? 'તેની ભાવના' એ મત પ્રમાણે, (તેની) પહેલાં કાંઈ કહેલ ન હોવાથી, કાંઈ પણ તત્વ ન થાય. 'બધાના સમૂહ (ની ભાવના)' એ મત[1] પ્રમાણે ભ્રાંતિ વિનાના (પુરુષ)ને સર્વનું જ્ઞાન હોવાથી બધુએ તત્વ જ થાય. 'તત્વોનું શોધન' એવા (અર્થ) પ્રમાણે તો સાંખ્યમાં કલ્પેલા (તત્વો) માંથી એક (તત્વ) નું શોધન પણ કઠણ છે. 'તત્વનું શોધન' એમ (લઈએ), તો બધાનું તત્વ એક નથી. કારણ કે શાસ્ત્રો પરસ્પર વિરોધવાળાં છે. તેથી તત્વનું શોધન કેમ થાય? એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

૧.'તત્ત્વોનો ભાવ (તે) તત્વ' એ મત પ્રમાણે.(પ્ર)

વદન્તિ તત્ તત્વવિદસ્તત્વં યજ્જ્ઞાનમદ્વયમ્ ।
બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દ્યતે ।।૧૧।।

તત્વ જાણનારાઓ તેને તત્વ કહે છે કે જેનું જ્ઞાન દ્વૈતવિનાનું છે (અને જે) 'બ્રહ્મ' 'પરમાત્મા' 'ભગવાન' એમ બોલાય છે.૧૧

જો કે બધા પોતપોતાનાં શાસ્ત્રમાં તત્વ જાણનારા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. છતાં પણ પ્રમાણમાં બલના વિચારથી વેદ સર્વને નભાવનાર હોવાથી, વેદને જાણનારાઓ તત્વને જાણનારા છે એમ માનવું જોઈએ. બધા ઋષિઓ હોવાથી બધા વેદના અર્થને જાણનારા છે એ સાચું, છતાં પણ (તેમનામાં) પરસ્પર વિરોધ હોવાથી થોડાક જ તત્વ જાણનારા છે એમ કહેવું જોઈએ. તે સંબંધમાં એમ માનવું જોઈએ કે જેઓ (ના મત) માં (એક) અક્ષર માત્રમાં પણ વેદનો વિરોધ નથી તેઓ તત્વ જાણનારા છે, અને તેઓ (તેવા ઋષિઓ) નથી એમ પણ ન માનવું જોઈએ, કારણકે વેદ પ્રમાણ હયાત છે. 'તેઓ શું કહે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી કહે છે કે 'જે તેવા સંબંધી જ્ઞાન[2]' એવું દ્વૈતને ફીટાડનાર જ્ઞાન તત્વ, એવો અર્થ છે, તત્વજ્ઞાન મોક્ષ હોવાનું સર્વમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં તેવું જુદું જુદું નામ અનુક્રમે 'બ્રહ્મ' 'પરમાત્મા' 'ભગવાન' બોલાય છે એમ કહે છે, (આમાં) માત્ર શબ્દ જ જુદા જુદા છે, પરંતુ અર્થમાં ભેદ નથી, એવો અર્થ છે.૧૧

૨.'યત્તદ્વિષયકં જ્ઞાનં' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

એ પ્રમાણે તે પદાર્થોનું સ્વરૂપ અને અનુક્રમ, કહીને, જે પરિણામ થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ

તચ્છ્રદ્દધાના મુનયો જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તયા ।
પશ્યન્ત્યાત્મનિ ચાત્માનં ભક્ત્યા શ્રુતિગૃહીતયા ।।૧૨।।

અને તેમાં શ્રદ્ધા રાખનારા મુનિઓ શ્રુતિથી પ્રાપ્ત કરેલી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથેની ભક્તિથી આત્મામાં આત્માનાં દર્શન કરે છે.૧૨

'તત્' 'તે હેતુથી' અથવા તે (બ્રહ્મ) માં (શ્રદ્ધા રાખનારાઓ દર્શન કરે છે). તેમાં અનુક્રમ એવો (નીચેની) રીતનો છે. જીવનનું ફલ તત્વનું શોધન કહ્યું, અને તે (ભગવાનના) સાક્ષાત્કારમાં પરિણમ્યું તે (વિષય) માં, જો કે વિચાર સાથેના પ્રમાણથી સંદેહ વિનાનું શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે, છતાં પણ અંતઃકરણના દોષને લીધે (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર થતો નથી. તે (સાક્ષાત્કાર થવા) માટે પ્રથમ ધર્મ (કરવો), તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતાં, વેદ વિગેરે ઉત્તમ પ્રમાણમાં શ્રદ્ધા (થાય છે). પછી તે (પ્રમાણ) ના અર્થનું મનન (કરવું), પછી નિદિધ્યાસન (અર્થના નિર્ણય) થી સાક્ષાત્કાર જેવું જ્ઞાન (થાય). પછી વિષયોમાં વૈરાગ્ય (થાય). પછી શ્રવણ વિગેરે સાધન ભક્તિ (થાય). પછી ઉત્તમ (ફલરૂપ) ભક્તિ થાય તેનાથી સર્વ સ્થલે હૃદયમાં અને બહાર પણ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય. એવો અર્થ છે 'આત્માનાં' એટલે આત્મરૂપ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે. તેમાં સઘળાં સાધન થાય ત્યારે સાધ્ય (સાક્ષાત્કાર) ની સ્થિતિ (થાય છે). તે (સાધનો) માં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય (ભક્તિની) સાથે રહેવાના કહેલાં હોવાથી ભક્તિ મુખ્ય છે. તેની સ્થિરતાનું કારણ 'શ્રુતિથી પ્રાપ્ત કરેલી' વિશેષણથી કહેલું છે. તે શ્રુતિથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ (ભગવાનના ગુણોનું) શ્રવણ થાય, તેમ તેમ ભક્તિની સ્થિરતા (થાય છે). તેનાથી સર્વ (સાક્ષાત્કાર) (થાય છે).૧૨

એવી રીતે બીજા પ્રકારથી જ્ઞાન કહ્યું. તે પૈકી બીજા પ્રકારનાં ધર્મનો સંબંધ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

અતઃ પુમ્ભિર્દ્વિજશ્રેષ્ઠાઃ વર્ણાશ્રમવિભાગશઃ ।
સ્વનુષ્ઠિતસ્ય ધર્મસ્ય સંસિદ્ધિર્હ્યાત્મતોષણમ્ ।।૧૩।।

તેથી હે ઉત્તમ દ્વિજો! પુરુષોથી વર્ણ અને આશ્રમના વિભાગ પ્રમાણે સારી રીતે આચરાએલ ધર્મની સંસિદ્ધિ ભગવાનની પ્રસન્નતા છે.૧૩

સામાન્ય ધર્મ સાધન હોવાનું (પરંપરાના) પહેલા (પ્રકાર) માં કહ્યું. ઉત્તમ ધર્મ (નું સાધનપણું) તો (પરંપરાના) બીજા (પ્રકાર) માં (કહેલું છે); કારણ કે ભગવાનની પ્રસન્નતા વિના અંતઃકરણની શુદ્ધિ (થતી) નથી, તેમજ (ભગવત્કથામાં) રુચિ થતી નથી. તેથી ધર્મનું મુખ્ય ફલ ભગવાનની પ્રસન્નતા છે. બીજના સંસ્કારથી શુદ્ધ થએલા[1] (તેવો ધર્મ) કરે છે, અથવા[2] 'પ્રાણીઓની (સમૃદ્ધિ થાય) એવી મારી જ ઈચ્છા છે' (૬.૪.૪૪) વાક્ય પ્રમાણે ધર્મનું પોષણ કરવાની ભગવાનની ઈચ્છાથી (તેવો ધર્મ કરે છે). 'પુરુષોથી (આચરાએલા)' એ કર્મણિ પ્રયોગથી[3] આ (એમ) જણાવ્યું છે કે (કર્મનાં) આચરણમાં કર્મ જ પુરું થાય છે,

કર્તા પૂરો થતો (કર્મ કરતાં અટકતો) નથી. (તેમ થાય) ત્યારે જ ભગવાનની પ્રસન્નતા થાય છે. તેમ ન થાય તો કર્મથી જ ફલ[૪] મળે છે, એવો (અર્થ છે). 'દ્વિજશ્રેષ્ઠાઃ' એટલે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, ત્રણ જન્મવાળા.[૫] આથી એમ સૂચવેલું છે કે તમે કર્મ કરો છો તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. 'વર્ણના ધર્મો' એટલે શમ[૬] વિગેરે, અથવા કાલયજ્ઞ, દ્રવ્યયજ્ઞ વિગેરે ભેદો,[૭] ગુરુની સેવા વિગેરે આશ્રમના ધર્મો છે, અને ('વિભાગશઃ' માંના) 'શસ્' પ્રત્યયથી પરધર્મ ન કરવાનું (જણાવેલું છે),[૮] અને તેથી 'વિધર્મ અને પરધર્મ...'(૭.૧૫.૧૨) થી જણાવેલ દોષ દૂર કરેલો છે. 'સારી રીતે આચરાએલા' એટલે કાલ વિગેરે છ શુદ્ધ (સાધનો) થી જ્ઞાનપૂર્વક આચરાએલા. અથવા 'નહિ તો અધર્મ થાય' એવું વાક્ય હોવાથી તે (તેવી રીતે આચરેલો) જ ધર્મ છે. 'સંસિદ્ધિઃ' સારી રીતની સિદ્ધિ એટલે ફલ. જો કે 'ધર્મ આખા જગતની પ્રતિષ્ઠા છે' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે ધર્મનાં ઘણાં ફલ છે, છતાં પણ જો ભગવાન તે (ધર્મ) થી પ્રસન્ન થાય તો તે સફલ થાય છે. (અને) જો ન (પ્રસન્ન થાય) તો ધર્મ વ્યર્થ છે, એવો અર્થ છે; કારણકે સર્વ આત્મા માટે છે, અને સર્વના આત્મા ભગવાન છે. 'હિ' શબ્દથી 'જેમના ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થએલાં નથી એ વાક્યનો અર્થ સૂચવેલો છે.૧૩

૧.'બીજના સંસ્કારથી શુદ્ધ થયેલા' એટલે પંચાગ્નિના પ્રકારથી શુદ્ધ થએલ દેહવાળા.(પ્ર)

૨.નોટ ૧ માં જણાવેલ શરીરવાળા ન હોય તેવા પણ આવો ધર્મ કરે છે તેનું કારણ આ ભાગથી કહેલું છે.(પ્ર)

૩.આવો પ્રયોગ હોય ત્યારે ક્રિયાપદમાં જણાવેલી ક્રિયાથી થતું ફલ કર્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, કર્તાને પ્રાપ્ત થતું નથી.(પ્ર)

૪.કર્તાએ ઈચ્છેલું ફલ.(પ્ર)

૫.જન્મ થાય તે પહેલો જન્મ, જનોઈ તે બીજો જન્મ, અને યજ્ઞની દીક્ષા લે તે ત્રીજો જન્મ.

૬.શમ-દમ-તમ-શૌચ વિગેરે ભગવદ્‌ગીતામાં કહેલા ધર્મો.(પ્ર) જૂઓ ભગવદ્‌ગીતા ૧૮.૪૨ થી ૪૪.

૭.અગ્નિહોત્ર વિગેરે કાલયજ્ઞના ભેદો છે. 'દ્રવ્યયજ્ઞો, તપોયજ્ઞો' એ વાક્યમાં કહેલા દ્રવ્યયજ્ઞના ભેદો છે.(પ્ર)

૮.કારણકે ઘણા ભાગે 'શસ્' પ્રત્યય મંગલવચનમાં જ યોજાય છે.(પ્ર)

તે વિષયમાં એવો (નીચે પ્રમાણે) સંદેહ (રહે છે). ઘણા વર્ણ અને આશ્રમના વિભાગ પ્રમાણે ધર્મો કરે છે, અને ભગવાનના શાસ્ત્ર પ્રમાણેની ભક્તિ તેઓને પ્રાપ્ત થએલી (જણાતી) નથી, તેથી જણાય છે કે ભગવાન (તેમના ઉપર) પ્રસન્ન થયા નથી; અને તેવી રીતે કર્મ કરવાની અવસ્થામાં ખામી દેખાતી હોવાથી (તેવા ધર્મમાં) સંદેહરહિત પ્રવૃત્તિ કેમ થાય? તેથી જે ધર્મોમાં ખામી ન હોય ખાસ કરી કરવા જોઈએ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

તસ્માદેકેન મનસા ભગવાન્સાત્વતાં પતિઃ ।
શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ ધ્યેયઃ પૂજ્યશ્ચ નિત્યદા ।।૧૪।।

તેથી એક ચિત્તથી સાત્વતોના પતિ ભગવાનનું સદા શ્રવણ કરવું જોઈએ અને કીર્તન કરવું જોઈએ, અને (તેમનું) ધ્યાન ધરવું જોઈએ અને પૂજન કરવું જોઈએ ૧૪.

કારણકે બીજા (ધર્મો) માં ખામી હોવાનું પણ સંભવે છે. તેથી શ્રવણ વિગેરે જ કરવાં જોઈએ. શ્રવણ વિગેરે પણ 'શ્રવણ કરવું, શ્રવણ કરાવવું' એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞાના સંબંધવાળા હોવાથી ધર્મ છે. 'એક ચિત્તથી' એટલે વ્યાકુલતા રહિત (ચિત્તથી). શ્રવણમાં ખામી કેવી રીતે નથી તે આગળ કહેશે; અથવા 'એક (ચિત્તથી)' શબ્દથી બીજા ધર્મોનો ત્યાગ સૂચવેલો છે. 'ભગવાન' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેમનું શ્રવણ જીવના મુખ્યપણાથી નહીં, પરંતુ સાક્ષાત્ બ્રહ્મના (મુખ્યપણાથી કરવું). છતાં પણ 'સાત્વતોના પતિ' શબ્દથી વૈષ્ણવ શાસ્ત્રને અનુસરીને તે જ સૂચવે છે. શુદ્ધ સત્વમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાન 'તાત્વ' છે. તે જેઓના છે તેઓ 'સાત્વવન્તઃ[1]' (વૈષ્ણવો). તેઓ અલૌકિક છે એમ જણાવવા 'બહુલં છન્દસિ' એ સૂત્ર પ્રમાણે 'વ' નો લોપ કરેલો છે. (ભગવાન) તેઓના પતિ. તેઓનાં સર્વનો નિર્વાહ કરનારા છે. પોતે (ઋષિઓ) પણ તેવા થવામાં કાંઈ ચિંતા નથી, એવો ભાવ છે; અથવા શ્રવણ વિગેરે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં છ એમ જણાવવા ('સાત્વતોના પતિ' શબ્દો યોજેલ છે), કારણકે પોતાના પતિનું બધાએ શ્રવણ કરે છે અને કીર્તન કરે છે. વળી પ્રકરણને લીધે આ શ્રવણ વિગેરે ધર્મરૂપ છે ભક્તિરૂપ[2] તો બીજા સ્કંધમાં કહેશે. ભગવાનને જણાવનારા શબ્દો અને વાક્યોથી (તેઓની) શક્તિનાં તાત્પર્યનો નિર્ણય ભગવાન વિષે કરવો તે શ્રવણ. (તેમની તેવી) શક્તિનાં તાત્પર્યના નિર્ણયનો (બીજાને) બોધ કરવો તે, અથવા તેવી રીતે જાણેલાં (શબ્દો અને વાક્યો) નો પોતાની મેળે જ ઉચ્ચાર કરવો તે કીર્તન. 'ચ' 'અને' શબ્દથી બંનેનો[3] સમાવેશ કરેલો છે, અને તે એક બીજાનો નિર્વાહ કરનાર હોવાનું (જણાવેલું છે). આ બે[4] બહારની ઈંદ્રિયોથી કરાય તેવાં છે. 'ધ્યાન કરવું જોઈએ અને પૂજન કરવું જોઈએ' શબ્દોથી અંદરની (ઈંદ્રિયો) થી કરાય તેવું કહેલું છે. 'ધ્યાન' એટલે ભગવાનમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું, અથવા ભગવાનની મૂર્તિનું અનુસંધાન[5] રાખવું તે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી બહારની અને અંદરની (એવા) ભેદથી બે પ્રકારની પૂજાનો સમાવેશ કરેલ છે. (આ શ્રવણ વિગેરેમાં) બીજું કાંઈ અંતરાય ન થાય તે માટે (તે) 'સદા' (કરવાનાં કહેલાં છે). તેથી એમ (જણાવ્યું છે કે) આ જ સદા કરવાનો મુખ્ય ધર્મ છે.૧૪

૧.સાત્વ જેમનાં છે તે 'શાત્વવત્.' તેમાંથી 'વ' કાઢી નાખતાં 'સાત્વત્' રહે છે.
૨.'ભક્તિરૂપઃ' પાઠ છે ત્યાં 'ભક્તિરૂપમ્' જોઈએ એમ જણાય છે.
૩.કીર્તનના બંને પ્રકાર.
૪.'આ બે' એટલે શ્રવણ અને કીર્તન.
૫.અનુસંધાન એટલે વિચાર.

છતાં પણ (શ્રવણ વિગેરેમાં) રુચિ ન હોવાથી તે કેમ થાય? એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છેઃ

યદનુધ્યાસિના યુક્તાઃ કર્મ ગ્રન્થિનિબન્ધનમ્ ।
છિન્દન્તિ કોવિદાસ્તસ્ય કો ન કુર્યાત્કથારતિમ્ ।।૧૫।।

જેમનાં ધ્યાનરૂપ તલવાર પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનીઓ ગાંઠને બાંધનાર કર્મનો નાશ કરે છે તેમની કથામાં પ્રેમ કોણ ન કરે (રાખે)? ૧૫

સર્વ સ્થલે અલૌકિક પદાર્થોમાં (તેમનાં) માહાત્મ્યનાં શ્રવણથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. તે (વિષય) માં ભગવાનનું શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ ન હોય છતાં, યોગ વિગેરે પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ભગવાનનું ધ્યાન પ્રસિદ્ધ છે. તે (ભગવાનનાં) અંગભૂત (ધ્યાન) નું પણ એવું માહાત્મ્ય છે કે તેને માટે 'તલવાર' શબ્દ યોજેલ છે. 'યદ્' જેમનું 'અનુધ્યા' અનુધ્યાન જ તલવાર છે (તેવા ભગવાન છે), અને વળી તે (ધ્યાન) થી ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી, પરંતુ તે (ધ્યાનરૂપ તલવાર) પ્રાપ્ત કરેલાઓ કર્મનો નાશ કરે છે. કર્મ હોય ત્યાં સુધી જન્મ બંધ થતા નથી, અને તે (કર્મ) ભોગવાય નહીં ત્યાં સુધી (તેમનો) નાશ થતો નથી. વળી ભોગવીને તેમનો નાશ કરવામાં આવે, ત્યારે તે (ભોગ) નાં કારણથી ફરી બીજા કર્મોની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી કર્મનો નાશ (કરવો) કઠણ છે. તે પણ ધ્યાનથી થાય છે, તેથી 'નાશ કરે છે' એમ કહેલું છે.

'જીવનની સ્થિતિ રહેતી હોવાથી માત્ર કર્મના નાશથી શું (વળે)?' એવી શંકા થાય તેથી 'ગાંઠને બાંધના[૨]' વિશેષણ કહેલું છે. ગાંઠ એટલે અવિદ્યાથી ચેતન તથા જડની ગાંઠ[૧] અને મોહની ગાંઠ, તે સારી રીતે બંધન કરે છે. તેથી (કર્મ) ગાંઠને બાંધનાર છે. પહેલાં વાસનાના રૂપમાં રહેલી (ગાંઠ) કર્મથી જ દઢ કરાય છે. તેથી તે (કર્મ) ન રહે ત્યારે તે (ગાંઠ) પણ જશે, એવો ભાવ છે. (જ્ઞાનીઓ એ) બહુવચન ઘુણાક્ષરન્યાયર ન હોવાનું જણાવે છે. આ વિષયમાં નિપુણતાની જરૂર છે. કારણકે ધ્યાનનો ઉપયોગ બીજામાં[૩] થવાનો સંભવ છે. તેથી યોગથી (પ્રાપ્ત થતી) સિદ્ધિની દરકાર કર્યા વિના જેઓ જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો જ નાશ કરે તેઓ નિપુણ છે. તે (વિષય) માં ધ્યાન પોતે જ માહાત્મ્ય ઉત્પન્ન કરનારૂં નથી, કારણકે વિષયોનું ધ્યાન ઘણું જ બંધન કરાવનારૂં છે. તેથી ભગવાનના માહાત્મ્યથી જ તે તેવું (માહાત્મ્યવાળું) થાય છે એમ 'તસ્ય' 'તેમની' શબ્દથી કહેલું છે. (તેનો) અર્થ 'તેવા (ભગવાનની)' એવો છે. જ્યારે તેમના ગુણ (ધ્યાન) થી પણ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે, જ્યારે કથાઓથી તે (ભગવાન) જ ચિત્તમાં આવે (ત્યારે તો તેમાં સંશય જ શું?) એવા અભિપ્રાયથી '(કથામાં પ્રેમ) કોણ ન કરે' એમ કહેલું છે. જેઓ (કથામાં પ્રેમ) ન કરે, તેઓને માહાત્મ્યનું જ્ઞાન નથી.૧૫

૧.દેહ (જડ) ને આત્મા (ચેતન) માનવરૂપ આ ગાંઠ કહેલી જણાય છે.

૨.'ઘુણ' એક જાતનો કીડો, તેના ચરણથી ...વયોગે ભૂમિ ઉપર કોઈક વાર અક્ષરો ઉઠે, તે ન્યાય. જો એકાદ જ્ઞાની આવી રીતે કર્મની ગાંઠનો નાશ કરે છે તો તે એ ન્યાયે કરેલો ગણાય, પણ ઘણા જ્ઞાનીઓ તેમ કરે છે તેથી તે ન્યાયથી તેમ થતું નથી.(પ્ર)

૩.'બીજામાં' એટલે યોગથી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવામાં, એવો અર્થ જણાય છે.

એવી રીતે બીજી (બીજા પ્રકારની) ભક્તિ[૧] કહી. એ પ્રમાણે મધ્યમ જ્ઞાન અને

ભક્તિ કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી ઉત્તમ (જ્ઞાન અને ભક્તિ) નું નિરૂપણ[2] કરે છેઃ

શુશ્રૂષોઃ શ્રદ્દધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ।
સ્યાન્મહત્સેવયા વિપ્રાઃ પુણ્યતીર્થનિષેવણાત્ ।।૧૬।।

હે વિપ્રો! શ્રવણ કરવા ઈચ્છનાર (અને) શ્રદ્ધા રાખનારને મહાન (પુરુષો) ની સેવાથી (અને) પવિત્ર તીર્થનાં ઘણાં સેવનથી વાસુદેવની કથામાં રુચિ થાય છે.૧૬

કારણકે અહીં જેઓથી ફલ પ્રાપ્ત ન થાય તેવી શંકા પણ નથી, તેવાં ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો કહેવામાં આવે છે, અને વૈરાગ્ય (આવાં સાધનો થવાનું) કારણ છે. તેઓમાં આ (નીચે પ્રમાણે) ક્રમ છે. આરંભમાં ઘરનો ત્યાગ કરી તીર્થોમાં ફરવું, તેમ (ઘરનો ત્યાગ કર્યો) ન હોય તો મહાન (પુરુષો)ની સેવામાં ઉદ્વેગ થાય. પછી મહાન (પુરુષો) નો સંગ, પછી તેઓની સેવા, પછી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ, પછી કથામાં રુચિ. પછી કથામાં અને તે (મહાન પુરુષો) માં શ્રદ્ધા, અને પછી (તેઓની) સેવા, એવો (ક્રમ) છે. એ પ્રમાણે (પોતાનાં) સ્વરૂપથી ઉપકાર કરનારા આવા ધર્મથી, ફલ પ્રાપ્ત કરાવે જ તેવી શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. આ (પરંપરા) માં પહેલા પહેલાનાં સાધનો દૃઢ હોવાથી, પાછળનાં (સાધનો) અટકતાં નથી. તેવો અધિકાર દુર્લભ હોવાનું સૂચવેલું[3] છે. કારણકે શુદ્ધ સત્વમાં પ્રકટ થએલા (ભગવાન) નું શ્રવણ થાય ત્યારે ચિત્તની પ્રસન્નતા તરત થાય છે, એમ 'વાસુદેવ' શબ્દથી કહેલું છે. આનો અંગીકાર થવા માટે 'મહાન'[4] શબ્દ યોજેલ છે. પુણ્ય પ્રકારનું તીર્થ તે પુણ્ય (પવિત્ર) તીર્થ કુરુક્ષેત્ર અને ગંગા. તે બેનું ઘણું સેવન, એટલે તેઓનાં જલનું દેવની પેઠે સેવન (કરવું), પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે તેમનો અનાદર ન કરવો.૧૬

૧.કામથી આરંભી ભગવાનની પ્રસન્નતા સુધીની શ્રવણ વિગેરે ધર્મની પરંપરા.(પ્ર)
૨.ઘરના ત્યાગથી આરંભી શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા સુધીની કહીને નિરૂપણ કરે છે.(પ્ર)
૩.વાક્યથી સૂચવેલું છે.(પ્ર)
૪.'કિરાતહૂણ...' એ ૨-૪-૧૮ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનો આશ્રય જેમણે કરેલ તે મહાન પુરુષો ભગવાનના આશ્રયવાળા છે, તેમનો આશ્રય કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે તેથી તેઓની સેવા કરવાથી આ (સેવા કરનાર) નો પણ અંગીકાર થશે એમ જણાવવા 'મહાન' શબ્દ યોજેલ છે.(પ્ર)

'તે (કથામાં રુચિ થવા) થી શું (ફલ થાય)?' (એવો પ્રશ્ન થાય તેથી) નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

શ્રૃણ્વતાં સ્વકથાઃ કૃષ્ણઃ પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ।
હૃદ્યન્તઃસ્થો હ્યભદ્રાણિ વિધુનોતિ સુહૃત્સતામ્ ।।૧૭।।

જેમનાં શ્રવણ અને કીર્તન પવિત્ર છે, તે સત્પુરુષોના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ (પોતાનાં) સ્વરૂપરૂપ કથાઓનું શ્રવણ કરતા હોય ત્યારે તેઓનાં હૃદયની અંદર રહીને (તેમનાં) અભદ્રોને

સારી રીતે હચમચાવી દે છે.૧૭

આવાં સાધનોથી શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, કોઈ પણ સમયે શ્રવણ વિગેરે અટકતાં નથી એમ જણાવવા 'શ્રવણ કરતા હોય ત્યારે' એમ કહેલું છે. 'સ્વકથા' એટલે (ભગવાનનાં) સ્વરૂપરૂપ કથાઓ. (આથી) એમ (જણાવ્યું છે કે) '(ભગવાનની) પોતાની[1] કથાઓ' હોય, તો ભગવાન સ્વતંત્ર રહેતાં (તે કથાઓ) કાર્ય કરવાનું સંભવે નહીં, પરંતુ કથાનું પણ પોતાનું જ માહાત્મ્ય હોય ત્યારે તો તે કથાએ જ વશ કરેલા (ભગવાન) સર્વ કરે. આવી ઘણી કથાઓ શ્રીકૃષ્ણના અવતારની જ છે, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણ' એમ કહેલું છે, અને ભક્તિયોગ કરવા (કરાવવા) (તેમનો) અવતાર (થએલો). સદા ઉત્પન્ન થએલાં પાપો નાશ પામે તે માટે બીજાં (કોઈ) સાધનની જરૂર નથી, પરંતુ શ્રવણ અને કીર્તનથી જ (તે દૂર) થાય, તે માટે ભગવાન શુદ્ધ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, એવા અભિપ્રાયથી 'જેમનાં શ્રવણ અને કીર્તન પવિત્ર છે' એ વિશેષણ કહેલું છે. શ્રોતા અને વક્તાના દોષો[2] સાથે શ્રવણ અને કીર્તન સંબંધમાં આવતાં નથી, કારણકે તે બે પાપનો નાશ કરનારાં છે, અને તેથી શ્રવણ અને કીર્તન ઉત્પન્ન થતાં હોય ત્યારે પાપની સાથે (પાપને રહેવા દઈને) ઉત્પન્ન થતાં જ નથી. સૂર્યોદય થવાનો સંભવ થતાં જ જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ શ્રવણ થવાનો સંભવ થતાં જ પાપનો નાશ થાય છે, એવો અર્થ છે. બહાર રહેલ હોય તે અંદર કાર્ય કરે તેવું સંભવતું ન હોવાથી, (ભગવાન) માત્ર પોતાની ઈચ્છાથી તે (પાપનો નાશ કરવાનું) કરે તો લોકોને જાણવામાં (તે) ન આવતું હોવાથી (તેઓ) ભજન ન કરે તેવું બને તેથી, જણાય તેવો (પ્રકાર) સંભવતો હોય ત્યારે ન જણાય તેવા (પ્રકાર)ની કલ્પના કરવાનું સંભવતું ન હોવાથી, અને સર્વ સ્થલે રહેલા (ભગવાન) ને (હૃદયમાં કાર્ય કરવામાં) ક્લેશ થતો ન હોવાથી, (ભગવાન) હૃદયમાં રહીને જ (તે કાર્ય) કરે છે. કેટલાક પદાર્થો હૃદયની બહાર રહેલા પણ હોય છે, અને કેટલાક અંદર રહેલા હોય છે. તે પૈકી જેઓ વિષે વિસ્મરણ થવાનો સંભવ હોય તે બહાર રહેલા હોય છે. ચાલુ (વિષય) માં ભગવાનનું વિસ્મરણ થવાનો સંભવ પણ નથી, તેથી '(હૃદય) માં રહેલા' એમ કહેલું છે. તેવા (હૃદયમાં રહેલા) તેમ કરે તે યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે. 'અભદ્રો' એટલે કામ (વિગેરે,[3] કારણકે પાપનો તો પહેલાં (શ્રવણનો સંભવ થતાં) જ નાશ થએલો છે. 'સારી રીતે હચમચાવવું' એટલે જલનો મેલ (કાઢ્યો હોય તે ફરી ભળતો નથી તે) ની પેઠે ફરી ભળે નહીં તેવી રીતે ઢીલું કરવું, એવો અર્થ છે, અને તેથી આ મત પ્રમાણે (સાધનોની) પહેલી સાંકળ (જીવથી) પોતાથી થઈ શકે તેવી, (અને) બીજી ભગવાનથી થઈ શકે તેવી (થઈ). (બીજી ભગવાન કરે) ત્યારે જ. ત્રીજી પોતાની અંદર થાય છે એમ ક્રમથી[4] જણાવેલ છે, કારણકે કામ વિગેરે ઢીલા ન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી.૧૭

૧.'સ્વ' નો અર્થ પોતાની થાય છે, તે તજી 'પોતાનાં સ્વસ્વરૂપ' કેમ કર્યો તે જણાવવા આ કહે છે. 'પોતાની' કહેવામાં આવે તો કથાના સંબંધમાં ભગવાન સ્વતંત્ર થાય (કથાઓ તેમને અધીન ગણાય). સ્વતંત્ર થવાથી ભગવાન હૃદયમાં આવે કે ન પણ આવે, અને તેથી અભદ્રોને હચમચાવવાનું પણ સંદેહવાળું રહે, તેથી એવો

અર્થ કર્યો છે.(પ્ર)
૨.આ 'પુણ્ય' 'પવિત્ર' શબ્દનો અર્થ છે.(પ્ર)
૩.'વિગેરે' શબ્દથી અવિદ્યા અને કર્મ કહેલાં છે.(પ્ર)
૪.આ ત્રણ પરંપરાઓ ૧૬,૧૭ અને ૧૮ શ્લોકમાં અનુક્રમે કહેલી છે.(પ્ર)

'ભગવાનને એમ કરવાનું શું કારણ?' એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'સત્પુરુષોના મિત્ર' એમ કહેલું છે. 'સુહૃત્' એટલે સાથે કાર્ય કરનાર, મિત્ર, એવો અર્થ છે. (ભગવાનના) મિત્રો (મહાન પુરુષો) શ્રવણ વિગેરેનો ઉપદેશ કરીને પહેલી (સાધનોની) પરંપરા કરે, ત્યારે જો ભગવાન બીજી (પરંપરા) ન કરે, તો મૈત્રીનો ભંગ થાય.૧૭

કામ વિગેરે હચમચી જાય, ત્યારે જે થાય, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

નષ્ટપ્રાયેષ્વભદ્રેષુ નિત્યં ભાગવતસેવયા ।
ભગવત્યુત્તમશ્લોકે ભક્તિર્ભવતિ નૈષ્ઠિકી ।।૧૮।।

અભદ્રોનો લગભગ નાશ થાય ત્યારે નિત્ય ભગવાનના ભક્તોની સેવા (કરવા)થી ઉત્તમ શ્લોક ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળી ભક્તિ થાય છે.૧૮

કામ વિગેરે (અભદ્રો) હચમચાવેલા જ હતા, (તેમનો) નાશ કર્યો ન હતો. તેથી કોઈ કોઈ વાર શ્રવણમાં આગ્રહની પેઠે, અડચણમાં ક્રોધની પેઠે, સત્સંગમાં લોભની પેઠે વિગેરે (રૂપ) તેઓનું અસ્તિત્વ જણાય છે, એમ જણાવવા 'પ્રાયઃ' 'લગભગ' શબ્દ મૂકેલો છે, અને તેથી તે અડચણ કરનારા થતા ન હોવાથી ભગવાનની કથાનું નિત્ય શ્રવણ (થાય છે), અને[1] ભગવાનના ભક્તોની સેવા પણ નિત્ય થાય છે. એમ 'નિત્યં' 'નિત્ય' શબ્દથી કહેલું છે. પહેલાં કથાનું શ્રવણ જ થતું, હવે (તેનો) દેવની પેઠે આદર (થાય છે), એવો 'સેવા' શબ્દથી અર્થ છે. એ પ્રમાણે સેવા કરવામાં આવતાં ભગવાનમાં ઘણો જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. અહીં સર્વ સ્થલે 'ભગવાન' શબ્દથી શુદ્ધ પરબ્રહ્મ કહેલ છે. 'ઉત્તમૈઃ' ઉત્તમ (પુરુષો) થી 'શ્લાઘ્યતે' પ્રશંસા થાય છે જેમની, અથવા 'ઉત્તમા' ઉત્તમ છે 'શ્લોકા' કીર્તિ જેમની તે 'ઉત્તમશ્લોક'. સત્પુરુષો (ભક્તો) સાથે અને કથા સાથે (રહે) ત્યારે ભક્તિ થાય છે, એવો અર્થ છે. અને તેથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે (ત્યાર પછી) પણ સત્પુરુષો અને કથાઓ (તેનો) ત્યાગ કરતા નથી એવો ભાવ છે. ભારે વિઘ્ન આવતા છતાં પણ ચળવું નહીં તે શ્રદ્ધા. શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરેલી નૈષ્ઠિકી' શ્રદ્ધાવાળી (તેવી ભક્તિ થાય) ત્યારે કાલ વિગેરેથી થતા ઉપદ્રવો જણાશે નહીં. એવો અર્થ છે.૧૮

૧.'ચ' 'અને' શબ્દથી કથાનો પણ સંગ્રહ કરેલો છે.(પ્ર)

આટલા સુધી પુરુષ (ને પ્રયત્ન કરવા) નો હોય છે. આગળનું (કાર્ય) પોતાની મેળે

જ થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છેઃ

તદા રજસ્તમોભાવાઃ કામલોભાદયશ્ચ યે ।
ચેત એતૈરનાવિદ્ધં સ્થિતં સત્વે પ્રસીદતિ ।।૧૯।।

અને ત્યારે કામ લોભ વિગેરે જે રજોગુણ અને તમોગુણનાં કાર્ય, એમનાથી વીંધાયા વિનાનું ચિત્ત સત્વગુણમાં રહી પ્રસન્ન થાય છે.૧૯

(એવી ભક્તિ થાય) ત્યારે તો ચિત્તના સ્વરૂપનો નાશ થાય છે; કારણકે ચિત્ત ત્રણ ગુણોના ભાવવાળું છે, અને તે પ્રમાણે ગુણો પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે જ; અને તેથી તે (વા ચિત્તવાળા) નું હૃદય કોઈ પણ સમયે ભગવાનનું આસન થતું નથી. પરંતુ જ્યારે (તેવા ચિત્તનાં) કારણ બનેલ રજોગુણ અને તમોગુણનું સત્વપણું થાય છે ત્યારે–જેમ સ્પર્શમણિના સ્પર્શથી તાંબું અને લોઢું સોનું થાય છે અને તેથી તેમનું બનેલું વાસણ ત્રણથી[1] આખું સુવર્ણ થાય છે, તેવી રીતે જેને ભક્તિનો સંબંધ થયો છે તે ચ બધું સત્વ (ગુણવાળું) થાય છે. રજોગુણ અને તમોગુણનાં કામ ક્રોધ વિગેરે અને કામ લોભ વિગેરે સત્વની સાથે ભળીને થએલાં કાર્યો (છે). અને 'ચ' 'અને,' શબ્દથી બીજા પણ (ગુણો) ભળીને થએલાં કાર્યો (છે), તે તટસ્થ તરીકે[2] જણાવેલા છે, અને મોહ વિગેરે જે પ્રસિદ્ધ (કાર્યો) છે તે બધાં (કાર્યો) ઘર[3] વિનાના થએલા હોય તેવા જણાવેલા છે, (અને) તેથી (શ્લોકના) પૂર્વાર્ધમાં ક્રિયાનો સંબંધ (ક્રિયાપદ) નથી.

'તે (ગુણોનાં કાર્યો) અકસ્માતથી આવેલા હોવા છતાં પહેલાંની વાસનાથી ચિત્ત સાથે (તેઓનો) સંબંધ કેમ ન થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. (તેઓનો ચિત્ત સાથે સંબંધ થતો નથી), કારણકે આ (કાર્યો) દોરા જેવાં હોઈ, (તેમનાં) મૂલ બનેલ ગુણોરૂપ સોય વિના[4] (તે) ચિત્તને વીંધવા શક્તિમાન થતા નથી. તેથી ચિત્ત આમનાથી વીંધાયા વિનાનું રહે છે. તેવા સમયે લયની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતું[5] હોવા છતાં પણ, સદા ઉત્પન્ન થતી ભક્તિના સ્વીકારથી તે (ભક્તિ) નું સ્થાન બનેલ સત્વ (ગુણ) ના ચિહ્નવાળું હોઈ, ભગવાનનો (તેમાં) આવેશ થવાથી પ્રસન્ન થાય છે. પ્રસન્નતા એટલે તે (ચિત્ત) થી કાર્ય કરનારાઓના સર્વ કાર્યો સિદ્ધ કરાવનાર ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રકાશ.૧૯

૧.'ત્રણથી' એટલે તાંબુ, લોઢું અને સ્પર્શમણીથી, તાંબુ અને લોઢું રજોગુણ તથા તમોગુણ જેવા અને ભક્તિ સ્પર્શમણિ જેવી છે, સત્વ સુવર્ણ જેવું છે એવો ભાવ જણાય છે.

૨.કારણકે તેમને જણાવનાર શબ્દ (શ્લોકમાં) કહેલ નથી.(પ્ર)

૩.તેમનાં ઘર રજોગુણ અને તમોગુણ છે. તે જતાં રહેતાં ઘર વિનાનાં થયા અને પૂર્વાર્ધમાં ક્રિયાપદ મૂકેલું નથી.(પ્ર)

૪(હૃદયમાં) રહેલા ભગવાન અભદ્રોને હચમચાવતા તેમને પણ નિર્બલ કરે છે, તેથી તેઓ સોય વિનાના થયા છે એવો ભાવ જાણો.(પ્ર)

૫.રજઃ અને તમઃ એ મૂલ ગુણો ભગવાને નિર્બલ કર્યો, ત્યારે સત્વમાં રહેલું ચિત્ત ભગવાનમાં લય પામતું થાય

છે, એવો અર્થ છે.

તેથી જે (પ્રાપ્ત) થતું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

એવં પ્રસન્નમનસો ભગવદ્‌ભક્તિયોગતઃ ।
ભગવત્તત્વવિજ્ઞાનં મુક્તસંગસ્ય જાયતે ।।૨૦।।

એવી રીતે પ્રસન્ન મનવાળા થએલા (અને) સંગ તજેલાને ભગવાનની ભક્તિના સંબંધથી ભગવત્તત્વોનું ઉત્તમ જ્ઞાન થાય છે.૨૦

'એવી રીતે' ઉપર કહેલા પ્રકારથી સ્થિર સાધનનો પરંપરાથી પ્રસન્ન થએલું છે મન જેનું (તેને જ્ઞાન થાય છે). મન સત્વરૂપ થતાં 'સત્વથી જ્ઞાન થાય છે' (ભ.ગી.૧૪.૧૭.) એ વાક્ય પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓનું તત્વજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણકે તે (ભગવાન) ગુણથી પર હોવાથી ગુણનાં કાર્યથી જણાય તેવા નથી. તેથી 'ભગવાનની ભક્તિના સંબંધથી' એમ કહેલું છે. અંતઃકરણની પ્રસન્નતા ભક્તિ (થઈ શકે તે) માટે જ છે, 'ભક્તિથી મને જાણે છે' (ભ.ગી.૧૮.૫૫) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનું જ્ઞાન તો ભક્તિથી જ થાય છે. 'તત્વ' શબ્દથી હું 'જેવો (અને જે છું)' ના અર્થનો સમાવેશ કરેલ છે. 'વિ' 'ઉત્તમ' શબ્દથી હથેળીમાં રહેલા આમળાનાં જ્ઞાનની પેઠે ઉત્તમ જ્ઞાન (કહેવાનું) ઈચ્છેલું છે. 'સંગ તજેલાને' વિશેષણથી આમાં સંન્યાસની પણ અંગ તરીકે જરૂર છે એમ કહેલું છે. અંદરથી અને બહારથી સંગ તજવો (જોઈએ). 'વિષયોમાં જેમનું ચિત્ત પ્રવેશેલું છે તેમને વિષ્ણુનો આવેશ તો દૂર રહ્યો' એ ન્યાય પ્રમાણે પરિત્યાગ વિના ભગવાનનો આવેશ થતો નથી; તેથી સાક્ષાત્કાર થાય નહીં; એવી રીતે સંન્યાસ (ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું) કારણ (થાય છે).૨૦

એ પ્રમાણે ઉત્તમ જ્ઞાન થાય ત્યારે જે ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે) તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

ભિદ્યતે હૃદયગ્રન્થિશ્છિદ્યન્તે સર્વસંશયઃ ।
ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ દષ્ટ એવાત્મનીશ્વરે ।।૨૧।।

આત્મામાં ઈશ્વરનો અનુભવ થતાં જ આના હૃદયની ગાંઠ ભેદાય છે, સર્વ સંશયો છેદાય (દૂર થાય) છે, અને કર્મોનો ક્ષય થાય છે.૨૧

ચેતન અને જડની ગાંઠ અવિદ્યાનું પરિણામ છે, તે જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. 'જેનું જ્ઞાન થાય ત્યારે આ સર્વ સારી રીતે જણાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વ સંદેહો દૂર થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ જલથી સિંચાએલું આત્મારૂપ ભૂમિમાં કર્મનું બીજ

વૃદ્ધિ પામે છે, પરંતુ તત્વજ્ઞાનરૂપ તાપથી જલ સૂકાઈ જવાથી ખરાબો થએલી (ભૂમિ) માં (તે વૃદ્ધિ પામતું નથી), તેથી (તેનાં) કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે. આ સર્વ હરકોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થએલાં જ્ઞાનનું પરિણામ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાના અનુભવનું પરિણામ છે એમ '(આત્મામાં ઈશ્વરનો) અનુભવ થતાં' શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાનનો આત્મા તરીકે અનુભવ થાય (ત્યારે આ પરિણામ થાય). બીજા પ્રકારે થતું નથી એવો 'એવ' 'જ' શબ્દનો અર્થ છે, કારણકે આત્મા ઈશ્વર[1] મટી જતાં થએલાં પદાર્થો, બીજો ઈશ્વર હોવાનું ન જણાએલ[2] હોવા છતાં (આત્મા) ઈશ્વર થતાં દૂર થાય છે, કારણકે બીજો ઈશ્વર હોવાનું અજ્ઞાન પોતાના સંસારનું કારણ થતું નથી.૨૧

૧.વિચારથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, તેની પેઠે ફરી અવિદ્યાથી વિદ્યાનો પણ નાશ થાય, એવો સંશય થાય તેથી આ કહેલ છે. બ્રહ્મસૂત્ર ૩.૨.૫ પ્રમાણે (જીવપણું થતાં) ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થો (ઈશ્વરપણું થતાં દૂર થાય છે).(પ્ર)

૨.અહીં પ્રકાશમાં 'જાતેડપિ' પાઠ જણાય છે. બીજો ઈશ્વર થાય ત્યારે પણ તે દૂર થતા નથી (ન નિવર્તન્તે) એમ પ્રકાશકાર કહે છે. છપાએલ સુબોધિનીમાં આવો પાઠ નથી.

એ પ્રમાણે આખા પ્રકરણનો અર્થ કહીને, 'પુરુષના પ્રયત્નનો ક્યાં અંત આવે છ' એવો સંદેહ થતાં, (પુરુષે) કઈ બાબતમાં પ્રયત્ન કરવાનો છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ

અતો વૈ કવયો નિત્યં ભક્તિં પરમયા મુદા ।
વાસુદેવે ભગવતિ કુર્વન્ત્યાત્મપ્રસાદનીમ્ ।।૨૨।।

તેથી કવિઓ નિશ્ચય ઘણા આનંદથી ભગવાનની પ્રસન્નતા કરનારી વાસુદેવ ભગવાનની ભક્તિ નિત્ય કરે છે.૨૨

શુદ્ધ સત્વરૂપ અંતઃકરણમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન ઉપર ઘણો પ્રેમ કરવો (રાખવો) એ (પુરુષના) પ્રયત્નનો સાર છે. તેનાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા અથવા અંતઃકરણમાં ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર એ ફલ 'વૈ' નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે, એવો પોતાનો નિશ્ચય છે. 'કવિઓ' શબ્દોનાં તાત્પર્યને જાણનારા (હોય છે). શબ્દના બલનો વિચાર (કરવા) થી આવો અર્થ હોવાની ખાતરી થાય છે, એવો ભાવ છે. સાધન પણ સુખરૂપ હોવાથી સદા ભક્તિ કરે છે. ક્ષણે ક્ષણે ભગવાન પ્રકટ થતા હોવાથી દરેક ક્ષણે ઘણો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, (ભક્તિ) તો સત્વગુણમાં પ્રકટ થએલા (ભગવાન) ની (કરવાની હોય છે), અને ભક્તિ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી છે, અને સાધન તરીકે ભક્તિ વિષે પ્રયત્ન કરવાનો[1] છે, એવો શબ્દના બલ પ્રમાણે વિચાર (નિશ્ચય) થાય છે, એવો પ્રથમ અધિકાર છે.૨૨

૧.આથી સૂત વિગેરેનો અધિકાર કહેલો છે.(પ્ર)

તેમાં (ભક્તિ કોની કરવી તે) વિષયમાં એવો સંદેહ છે કે 'સત્વમૂર્તિ (વાળા

ભગવાન) ની જ ભકિત કરવી એવો આ નિયમ કર્યો? રજોગુણ અને તમોગુણવાળાની મૂર્તિની પણ ભક્તિ કરવાથી (તેઓ પણ) બ્રહ્મ હોવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી વિષ્ણુની ભક્તિ પેઠે શિવ વિગેરેની ભક્તિ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારી છે, કારણકે (તેમનામાં વિષ્ણુની સમાન) બ્રહ્મપણું છે' એવી શંકા કરીને તેનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી કરે છેઃ

સત્વં રજસ્તમ ઈતિ પ્રકૃતેર્ગુણાસ્તૈર્યુક્તઃ પરઃ પુરુષ એક ઈહાસ્ય ધત્તે ।
સ્થિત્યાદયે હરિવિરઞ્ચિહરેતિસંજ્ઞાઃ શ્રેયાંસિ તત્ર ખલુ સત્વતનોર્નૃણાં સ્યુઃ ।।૨૩।।

સત્વ રજઃ (અને) તમઃ એ પ્રકૃતિના ગુણો છે. તેમનાથી જોડાઈ એક પર પુરુષ અહીં આ (જગત) ની સ્થિતિ વિગેરે માટે 'હરિ' 'બ્રહ્મા' 'હર' એવાં નામ ધારણ કરે છે. તે પૈકી ખરેખર સત્વ દેહવાળાથી મનુષ્યોનાં શુભ ફલો (પ્રાપ્ત) થાય છે.૨૩

બ્રહ્મમાં પણ[1] ભેદ ન હોવા છતાં પણ, ઉપાધિના[2] ભેદથી ફલમાં ભેદ થાય છે, પરંતુ કેટલાક વૈષ્ણવોના[3] મત પ્રમાણે (બ્રહ્મના) ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ભેદ થતો નથી. વળી તે ગુણો બ્રહ્મના[4] નથી. તેમ (બ્રહ્મના) હોય તો ઊંચા અને નીચા ગુણો (તેને) ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી સ્વરૂપ પણ જુદું થાય. કાર્યને લીધે (તે ગુણોની) જરૂર હોય તેમાં દોષ નથી, કારણકે એક જ (પુરુષ) સ્નાન ભોજન અને અંતઃપુરનાં કાર્ય કરતો જોવામાં આવે છે.

૧.આ'પણ' શબ્દ શંકાની નિંદા કરવા યોજેલ છે.(પ્ર)
૨.ઉપાધિ કાર્ય કરનારી હોવાથી.(પ્ર)
૩.મધ્વાચાર્યના સેવકો.(પ્ર)
૪.નિર્ગુણના ત્રણ ગુણો છે એમ (બ્રહ્મના ગુણો) બીજા સ્કંધમાં કહેલા છે તે નથી.(પ્ર)

'પુરુષ[5] ત્રણ ગુણવાળો છે, તેથી ગુણોની પ્રેરણાથી જૂદું જૂદું કાર્ય કરે તે સંભવે છે. ચાલુ વિષય (બ્રહ્મ) માં પણ તેવું હોય, તો બીજા ગુણોની પરંપરાથી અનવસ્થા (દોષ) થાય, અને તેથી કોઈકમાં ગુણનો સંબંધ કુદરતી હોવાનું કહેવું જોઈએ. તેમ હોય તો સ્વરૂપમાં પણ ભેદ થાય' એમ કહો; તો આ વિષયમાં ઘણા વાદીઓ જૂદું જૂદું કહે છે, સાંખ્યો[6] તો (બ્રહ્મને) પ્રકૃતિનો નિત્ય સંબંધ હોવાનું કહે છે. બીજાઓ[7] તો એમ કહે છે કે (તેને પ્રકૃતિનો) સંબંધ નથી જ, ભ્રમથી[8] જ (તેવો સંબંધ હોવાનું) જણાય છે. ભાગવત સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો ભગવાનમાં કર્તાપણું સહજ છે. તેમાં કોઈક[9] રૂપ પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદથી બે પ્રકારનું થાય છે. જેમ[10] મહાભૂતોના (બનેલા) પદાર્થોની રચનામાં મહાભૂતોની જરૂર છે, પણ મહાભૂતો રચવામાં તેમની જરૂર નથી, તેમ પ્રકૃતિના (બનેલા) પદાર્થો રચવામાં કારણ તરીકે પ્રકૃતિની જરૂર છે,[11] આટલાથી[12] સ્વરૂપમાં ભેદો અથવા દોષો (થવાનું) સંભવતું નથી, તેથી એક જ પુરુષ આ જગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય (કરવા) માટે ત્રણ ગુણો ધારણ કરનાર ભ્રમરૂપ

થએલ પર પુરુષ જ–સર્વ દ્વન્દ્વ (સમાસ) વિકલ્પથી એક જેવો થાય છે એ નિયમ પ્રમાણે– 'હરિ' 'બ્રહ્મ' (અને) 'હર' એવાં ત્રણ નામ ધારણ કરે છે. અથવા (પાણિનિ ૭.૧.૩૯) પ્રમાણે (પ્રથમા વિભક્તિના) પ્રત્યયનો લોક થએલો છે. અથવા દ્વન્દ્વ સમાસના અંતે સંભળાતા (મૂકાએલા) 'ઇતિ' 'એવા' શબ્દનો (દ્વન્દ્વના) સર્વ શબ્દો સાથે સંબંધ રહે છે. નામ માત્ર સ્વરૂપરૂપ હોવાથી–જેમ 'દેવદત્તેતિ' 'દેવદત્ત' એવું નામ છે–તેની પેઠે પ્રત્યય મૂકાતો નથી. વળી 'ઇતિ' 'એવા' શબ્દનો અર્થ પ્રકાર થાય છે, તેથી એકના બીજાં પણ ઘણાં નામો છે એવો અર્થ (થયો), અને એવી રીતે આ ગુણોને કાર્ય (કરવા) માટે સાધન તરીકે ગ્રહણ કરેલા હોવા છતાં સદા તેઓને ગ્રહણ કરેલા હોવાથી (તે) ઉપાધિરૂપ થયા છે. તે (કારણથી) જેમનું (તેમનું) ભજન તે ઉપાધિમાં જ પરિણમતું હોવાથી સત્વ ઉપાધિવાળાની જ સેવા કરવી એમ 'શુભ ફલો (સત્વ દેહવાળાથી પ્રાપ્ત થાય છે)' એમ કહેલું છે. તે વિષયમાં એવો (નીચે પ્રમાણે) નિર્ણય છે. સેવક સેવ્યને જેવા રૂપનું જૂએ છે તેવું પોતાનું રૂપ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જો કે તે સાધનો[૧૩] પાપરહિત ભગવાનને અન્યથા (તેમના સ્વરૂપમાં ભેદ) કરવા શક્તિમાન નથી, છતાં પણ જીવને અન્યથા કરે છે જ. તેથી જેવા રૂપથી અથવા સાધનથી (પોતાનો) અન્યથા ભાવ ન થાય, તેવા રૂપવાળા ઈશ્વરની જ સેવા કરવી, કારણકે તેથી નાશ થવાનો ભય[૧૪] રહેતો નથી; પણ જો સેવકની[૧૫] બુદ્ધિ તે (રૂપની) ઉપાધિમાં પરિણમતી ન હોય, તો જેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ કરે છે તેમ હરકોઈની સેવા કરવામાં પણ કાંઈ પણ ચિંતા નથી, કારણકે 'તેમની જેમ જેમ ઉપાસના કરે છે' એ વાક્યથી તેવો નિર્ણય કરેલો છે, 'શ્રેયાંસિ' એટલે શુભ ફલો, 'તત્ર' 'તે પૈકી,' એટલે ભજન કરવારૂપ સ્વરૂપો પૈકી, 'ખરેખર' શબ્દથી સંમતિ (દર્શાવેલી છે). તર્કસહિત તે જણાવેલી છે. 'સત્વ દેહવાળા' શબ્દમાંના (દેહ)શબ્દથી ઉપાધિ દૃઢ હોવાનું કહેલું છે. 'મનુષ્યોનાં' એટલે સાધારણ જીવોના; નિશ્ચિત કરેલા[૧૬] (જીવો)ને તો તે રૂપ સાથે ઉપાધિ[૧૭]રહે છે, તેથી સર્વ યોગ્ય છે.૨૩

૫.ચૈતન્યના સ્વરૂપમાં ભેદ થાય એમ માનનાર આ શંકા કરે છે. 'પુરુષ' એટલે શરીરવાળો.(પ્ર)

૬.સાંખ્યો કાર્યેશ્વરવાદી છે, તેઓનો મત એવો છે કે ઈશ્વરને સદા પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ છે.(પ્ર)

૭.'બીજાઓ' એટલે પતંજલિના મત્તવાળા અને માયાવાદીઓ.(પ્ર)

૮.ઉપાધિને લીધે થએલા ભયથીજ.(પ્ર)

૯.અક્ષરના એક ભાગરૂપ કૂટસ્થ ચૈતન્ય.(પ્ર)

૧૦.'પ્રકૃતિ અને પુરુષ વિના કાર્ય થતું જોવામાં આવતું નથી, તેથી સાધનરૂપ તે બે વિના તે બે બનાવી શકાય નહીં, તેથી તે બે નિત્ય હોવાનું માનવું જોઈએ. તેથી સાંખ્યમત યોગ્ય છે. જો ભ્રમથી તેમનો સંબંધ થવાનું માનો તો માયાવાદીઅનો મત યોગ્ય છે' એવી શંકા દૂર કરવા આ દૃષ્ટાંત કહેલું છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ વિના તે બે બનાવાય છે એમ આ દૃષ્ટાંતથી કહે છે.(પ્ર)

૧૧.પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ રચવમાં તેમની જરૂર નથી એ અધ્યાહાર છે.(પ્ર)

૧૨.'આટલાથી' એટલે તે (બે) ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનો સંબંધ હોવાથી.(પ્ર)

૧૩.'તે સાધનો' એટલે સત્વ વિગેરે સાધનો.(પ્ર)

૧૪.સત્વ ઉપાધિ સ્થિતિ કરાવનારી હોવાથી તેવો ભય રહેતો નથી.(પ્ર)

૧૫.આ ભાગથી મુખ્ય પક્ષ કહેલો છે.
૧૬.અમુક ઉપાધિવાળા સ્વરૂપનેજ ભજવા મુકરર થએલા.
૧૭.જેને ભજે છે, તેમની સાથે તેમની હોય તે જ ઉપાધિ તેમને પણ રહે છે. તેથી તે (સ્વરૂપ) ને ઉપાધિ દૂર થતાં (ભગવાનનું) સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તેને ભજનારની ઉપાધિ પણ દૂર થાય છે, પરંતુ તે પહેલાં દૂર થતી નથી.(પ્ર)

આ અર્થ ગૂઢ હોવાથી[૧] નીચેના શ્લોકમાં દૃષ્ટાંત કહે છેઃ

પાર્થિવાદ્દારુણોઽધૂમસ્તસ્માદગ્નિસ્ત્રયીમયઃ।
તમસસ્તુ રજસ્તમાત્સત્વં યદ્બ્રહ્મદર્શનમ્ ।।૨૪।।

પાર્થિવ કાષ્ઠમાંથી ધૂમાડા રહિત (અગ્નિ અને) તેમાંથી વૈદિક (કર્મમાં ઉપયોગી) અગ્નિ (ઉત્પન્ન થાય છે). જે તમઃ (બ્રહ્મ) માંથી રજઃ (બ્રહ્મ) અને તેમાંથી સત્વ (બ્રહ્મ), જેનાથી બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે તે (ઉત્પન્ન થાય છે).૨૪

પ્રકાશની[૨] જેને જરૂર હોય તે તેજ શોધે છે. તેમા[૩] પણ અગ્નિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા (તેજો) માટે અગ્નિ (શોધાય છે). લોકમાં તે (અગ્નિ) કાષ્ઠોમાં રહેલો છે (અને) તે કાષ્ઠો વળી પૃથ્વીનાં બનેલાં હોય છે. તેઓનું પૂર્વરૂપ[૪] પૃથ્વીનો સંબંધ, એટલે વૃક્ષનું સ્વરૂપ છે. ત્યાં કાપીને સૂકવવાથી કાષ્ઠપણું થાય છે. જલના ભાગથી (તે) ધૂમાડો ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેજના અંશથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે એમ[૫] (છે). તેમાં[૬] પણ અલૌકિક આહવનીય (અગ્નિ) વિગેરેને દેવતાનો સંબંધ થતાં (તે) વેદમાં (ઉપયોગી) જણાવેલ (અગ્નિ થાય છે).

૧.સ્વરૂપ એક હોવા છતાં ઉપાધિ જૂદી હોવાથી ફલમાં ભેદ થાય છે એવો અર્થ, ઉપાધિ કાર્ય કરાવનારી ન હોવાથી સંદેહને લીધે જાણી શકાય તેવો નથી. તેથી દઢ ઉપાધિ હોવાથી જૂદું જૂદું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ વિષયનું દૃષ્ટાંત કહે છે.(પ્ર)
૨.'પ્રકાશાપેક્ષિણઃ' પાઠ છે ત્યાં 'પ્રકાશાપેક્ષિણામ્' પાઠ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે.
૩.'તેમાં પણ' એટલે પ્રકાશ શોધવામાં પણ.(પ્ર)
૪.તેજની દઢ ઉપાધિરૂપ કાષ્ઠનું પૂર્વ રૂપ.(પ્ર)
૫.જૂદી જૂદી ઉપાધિ હોય ત્યારે જૂદાં જૂદાં કાર્ય કરે છે.(પ્ર)
૬.જેની ઉપાધિ કાષ્ઠ છે તે અગ્નિમાં પણ એવી રીતે તેજની દઢ ઉપાધિ બનેલાં કાષ્ઠ પોતાની અંદરની જૂદી જૂદી ઉપાધિથી વેદમાં ઉપયોગી અગ્નિ સુધીનાં હલકાં મધ્યમ અને ઉત્તમ કાર્ય કરે છે.(પ્ર)

તેમાં[૭] લોકમાં (અમુક) સમય પછી અગ્નિ (પ્રાપ્ત કરવા) ની ઈચ્છા હોય ત્યારે લીલાં ભૂમિના સંબંધવાળાં કાષ્ઠનો સંગ્રહ કરે છે. [૮]તે 'પાર્થિવ' શબ્દથી કહેલ છે. તેમાંથી ધૂમાડારહિત સૂકું. (કાષ્ઠ) થાય છે. ત્યાર પછી (તે) સળગતાં અગ્નિ થાય છે. ત્યાર પછી પરલોકમાં પ્રકાશ થાય તે માટે વૈદિક (કર્મમાં ઉપયોગી) (અગ્નિ થાય છે). તેથી પહેલાનું[૯] રૂપ માટીના પીંડા સરખું કાષ્ઠ છે, (અને) છેવટનું આહવનીય (અગ્નિ) છે.

૭.ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરતાં ઉપાધિ જ કાર્ય કરે છે, પણ જેની તે ઉપાધિ છે તે કાર્ય કરતું નથી એમ જણાય છે, તેથી અહીંથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરે છે.(પ્ર)
૮.સામાન્ય (કાષ્ઠ)ના અર્થમાં 'તત્' નપુંસકનો પ્રયોગ કરેલ છે.(પ્ર)
૯.'પહેલાનું રૂપ' એટલે અગ્નિનું પ્રાથમિક રૂપ.(પ્ર)

અથવા જલ[૧૦] હોય ત્યારે (અગ્નિના) આધાર થવાપણું જ કાષ્ઠ કરાવે[૧૧] છે. ધૂમાડો સૂકવે છે, અગ્નિ પકવે છે. એવી રીતે તેજની જ ઉપાધિના ભેદથી ઘડાને જૂદા જૂદા ઉપકાર પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી રીતે બ્રહ્મ પણ તમોગુણ (ની ઉપાધિ) થી લોકમાં ભોગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. રજોગુણ (ની ઉપાધિ) થી કર્મ અને સત્વગુણ (ની ઉપાધિ) થી જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરાવે છે). 'જે બ્રહ્મ' શબ્દથી પહેલાં[૧૨] કહેલું (બ્રહ્મનું) રૂપ કહેલું છે. જે બ્રહ્મ તમઃ છે, તેમાંથી જે બ્રહ્મ રજઃ છે (તે ઉત્પન્ન થાય છે). તે ઉત્તમ છે. તેમાંથી પણ સત્વ (બ્રહ્મ) થાય છે. તે તો જ્ઞાનરૂપ જ હોવાથી તેનાથી 'દર્શનમ્' (બ્રહ્મનો) અનુભવ થાય છે. નજીક અને દૂર[૧૩] (એવા ભાવ) થી આ કહેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે ઉપાધિ સાથેનું (બ્રહ્મ) પણ જૂદું કાર્ય[૧૪] કરે છે. ગયા (૨૩) શ્લોકમાં જીવના મુખ્યપણાથી ત્રણ પ્રકાર કહ્યા. આ શ્લોકમાં તો બ્રહ્મના મુખ્યપણાથી કહ્યા, એવો ભેદ છે.૨૪

૧૦.ઉપર બીજી રીતે અર્થ કરતાં પણ પ્રાથમિક રૂપ ઉપકાર કરનારૂં થતું નથી. તેથી અહીંથી ત્રીજી રીતે અર્થ કરે છે.(પ્ર)
૧૧.ઘણું જલ થોડા અગ્નિનો નાશ કરનારૂં હોવાથી, લીલા કાચા ઘડામાં જલનો ભાર હોવા છતાં, કાષ્ઠ તે ઘડાને અગ્નિના આધારવાળો કરે છે.(પ્ર)
૧૨.'ઉપર કહેલું' એટલે દઢ ઉપાધિવાળું રૂપ.(પ્ર)
૧૩.સત્વ ઉપાધિ નજીકથી (થોડા સમયમાં), બીજી દૂરથી (લાંબા સમયે) અનુભવ કરાવે છે, એવો અર્થ જણાય છે.
૧૪.'કાર્ય' એટલે સેવકનું કાર્ય.(પ્ર)

આ (વિષય)માં નીચેના શ્લોકથી સદાચારનું પ્રમાણ જણાવે છેઃ

ભેજિરે મુનયોઽથાઽગ્રે ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ।
સત્વં વિશુદ્ધં ક્ષેમાય કલ્પન્તે યેઽનુ તાનિહ ।।૨૫।।

પહેલાં મુનિઓએ પાછળથી ઈંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા વિશુદ્ધ સત્વરૂપ ભગવાનનું ભજન કરેલું. જેઓ તેઓને અનુસરનારા છે તેઓ અહીં કલ્યાણ (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય થયા છે.૨૫

(મુનિઓ) પોતાના માટેના ભજનમાં, ભગવાનનું જ ભજન કરેલું. ('ભેજિરે' ક્રિયાપદ) આત્મનેપદનું બહુવચનમાં (યોજેલું) છે તેથી દઢ સદાચાર (જણાવ્યો છે). 'મુનિઓ' શબ્દથી (ભજન) કરનારામાં દોષ ન હોવાનું કહેલું છે. મનન સુધીના પદાર્થોનું

આચરણથી સત્વ કહેલ[1] છે. 'પાછળથી' શબ્દથી અજ્ઞાનદશામાં (તેવું) ભજન કર્યું ન હતું એમ જણાવ્યું છે. મુનિઓ થઈને (મનન કર્યા) પછી ભજન કરેલું એવો અર્થ છે. 'પહેલાં કૃતયુગમાં' એ વાક્ય પ્રમાણે 'પહેલાં' એટલે સત્યયુગમાં. 'ભગવાન', (અને) 'અધોક્ષજ' 'ઈંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા'. એ બે શબ્દોથી બ્રહ્મરૂપપણું અને અલૌકિક રૂપપણું (અનુક્રમે) કહેલાં છે. ઉપાધિ મુખ્ય છે એમ જણાવવા માટે 'સત્વમ્' એમ (એ બે શબ્દો સાથે) એક વિભક્તિમા[2] મૂકેલ છે. 'વિશુદ્ધ' વિશેષણથી બ્રહ્મા વિગેરેમાં રહેલું સત્વ આ નથી એમ જણાવ્યું છે. 'તેઓને શું ફલ પ્રાપ્ત થયું' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી '(તેઓને અનુસરનારા કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય થાય છે' શબ્દથી એમ કહે છે કે તેઓનાં ફલનું શું કહેવું? તેઓના સેવકોને પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ તેઓને અનુસરનારા (છે). એટલે જે તેઓના સેવકો છે, અથવા તેમના માર્ગમાં રહેલા છે, તેઓ પણ કલ્યાણ એટલે સ્વરૂપાનંદ[3] પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થયા છે, એવો અર્થ છે; (અને) તે પણ 'અહીં' જ, બીજા ભવમાં નહીં. તેથી સત્વરૂપ (બ્રહ્મ) તરત જ શુભ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાથી, તેની જ સેવા કરવી એમ કહ્યું.૨૫

૧.તેનું કાર્ય કહેવાથી, અનુમાનથી જણાવેલું છે, એવો અર્થ છે.(પ્ર)

૨.વિરુદ્ધ અર્થવાળા શબ્દો એક જ અન્વયવાળા હોય ત્યારે એક જ વિભક્તિમાં યોજાય છે. તેથી સત્વ અને 'ભગવાન અને અધોક્ષજ' શબ્દો સાથે એક જ (બીજી) વિભક્તિમાં મૂકેલા છે.(પ્ર)

૩.'સ્વરૂપાનંદ' એટલે જીવાનંદ.(પ્ર)

હવે રજોરૂપ અને તમોરૂપ (બ્રહ્મ)ના પણ સેવક, ભજન અને ફલનું સ્વરૂપ ભેદથી કહેવા માટે નીચેના શ્લોકમાં સત્વરૂપ (બ્રહ્મ)ના સ્વરૂપનો અનુવાદ કરે છે. અથવા કાલ મુખ્ય હોવાથી સત્યયુગમાં સત્વરૂપ (બ્રહ્મ)નું ભજન ભલે થતું હોય, ત્રેતા વિગેરે (યુગ) માં તેમનું ભજન કેમ થાય, એવી શંકા થતાં, નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ

મુમુક્ષવો ઘોરરૂપાન્ હિત્વા ભૂતપતીનથ ।
નારાયણકલાઃ શાન્તા ભજન્તિ હ્યનસૂયવઃ ।।૨૬।।

મોક્ષ ઈચ્છનારાઓ ઘોરરૂપવાળા ભૂતપતિઓને તજીને પછી ઈર્ષ્યારહિત થઈ નારાયણની શાંત કલાઓનું ભજન કરે છે.૨૬

સત્વ (ગુણ) નું ફલ મોક્ષ છે, તે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય તેવો છે, અને જ્ઞાન શાંત અંતઃકરણથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. વળી ભજન કરવા યોગ્ય રૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. તે ઘોરરૂપના ધ્યાનથી ચિત્ત પણ તેવું (ઘોર) થાય છે. તેથી (સત્વમૂર્તિના જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપોમાં) ભેદ ન હોવા છતાં, સત્વમૂર્તિનાં પણ ઘોર રૂપોનો અને ઘોરરૂપવાળાં સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને (શાંત કલાઓને ભજે છે). પહેલાં મોક્ષનાં સાધન તરીકે, કુલાચારથી અથવા શ્રદ્ધાથી રાજસ વિગેરે (રૂપ) નું પ્રાપ્ત થએલું ભજન, ગુણોનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયા પછી તજીને, 'પછી' જુદા ક્રમથી બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા પુરુષરૂપ નારાયણની કલાઓ એટલે જ્ઞાનશક્તિ અને

ક્રિયાશક્તિરૂપ ધર્મના અવતારો મત્સ્ય વિગેરે અવતારો અથવા રામચંદ્ર વિગેરે સ્વરૂપોનું-બીજાં સ્વરૂપો પ્રતિ દુષ્ટ બુદ્ધિ વિનાના થઈ-ભજન કરે છે, એવો અર્થ છે. આ ભક્તિમાર્ગનું ભજન નથી, પરંતુ જીવોને પોતાના પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ધર્મમાર્ગથી (કરેલું ભજન છે). તેમ હોવાથી[1] સદા સંદેહ રહિત (સ્વરૂપ)નું જ ભજન કરે છે[2], નૃસિંહ વિગેરે સ્વરૂપનું (ભજન) કરતાર નથી. ભક્તિમાર્ગમાં તો વિષયનું[3] પ્રધાનપણું હોવાથી અને પ્રયોજન દુર્બલ હોવાથી બધાંએ રૂપો ભજન[4] કરવા યોગ્ય છે.૨૬

૧.'તેમ હોવાથી' એટલે ધર્મ હોવાથી.(પ્ર)
૨.શાંતપણાના સંદેહથી કરતા નથી, એવો અર્થ છે.(પ્ર)
૩.'વિષયનું' એટલે જેમનું ભજન કરવાનું છે તેમનું, એવો અર્થ જણાય છે.
૪.ભક્તને અભય કરાવનાર હોવાથી ભજન કરવા યોગ્ય છે.

(સત્વથી) જુદું સ્વરૂપ હોય, ત્યારે (ભજનના) સાધનની વસ્તુ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

રજસ્તઃપ્રકૃતયઃ સમશીલાન્ભજન્તિ વૈ ।
પિતૃભૂતપ્રજેશાદીઞ્છ્રિયૈશ્વર્યપ્રજેપ્સવઃ ।।૨૭।।

ધન, સત્તા અને પ્રજાને ઈચ્છનારા રજોગુણી અને તમોગુણી સ્વભાવવાળાઓ નિશ્ચય (પોતાની) સમાન સ્વભાવવાળા પિતૃઓના ભૂતોના અને પ્રજાના ઈશ્વરો વિગેરેનું ભજન કરે છે.૨૭

શરીર, ગુણ અને સ્વભાવના ભેદથી ગુણો ત્રણ પ્રકારના છે. તે પૈકી સ્વભાવના ગુણો ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવા છે. શરીરના ગુણો મૂઢપણાની સ્થિતિમાં જ સર્વથી બલવાન હોય છે, અને ધર્મ (ગુણ) રૂપ ગુણો તો સંગથી અને શાસ્ત્રોથી વધે છે અને ઘટે છે. તેમાં જે સારૂં ખરાબ પારખવાની શક્તિવાળા હોવા છતાં, ઉત્તમ શાસ્ત્ર અને સત્સંગને જાણવા છતાં પણ સ્વભાવથી રાજસ અને તામસ છે, તેઓ તેવા (રાજસ અને તામસ) નું જ ભજન કરે છે, કારણકે ભજન મૈત્રીમાં પરિણમે છે, અને તે એકસરખા ગુણવાળામાં જ થાય છે. તેથી તેઓ (પોતાની) સમાન સ્વભાવવાળાને જ ભજે છે એવો નિશ્ચિત[1] અર્થ છે. તે બે (રાજસ અને તામસ દેવો) ના અનુચરો પણ તેવા છે એમ જણાવવા, પિતૃઓ, ભૂતો અને પ્રજાઓ, તેઓના ઈશ્વરો એટલે કાલ શિવ અને બ્રહ્મા, જેવા-તેઓ મુખ્ય છે જેઓના-તેવા હલકા દેવોનું ભજન કરે છે. તે પૈકી શ્રાદ્ધ વિગેરેથી પિતૃઓનું ભજન અને શક્તિનું ભજન થાય ત્યારે ધનની પ્રાપ્તિ ફલ (પ્રાપ્ત) થાય છે. ઈશ્વર (શિવ) નું ભજન થાય ત્યારે તો સત્તાની પ્રાપ્તિ થાય છે, પ્રજાના ઈશ્વર (બ્રહ્મા) નું ભજન થાય ત્યારે પ્રજાની (પ્રાપ્તિ થાય છે). તેમાં પણ ઈચ્છેલી હોય તેવી જ પ્રાપ્તિ તો દુર્લભ છે, કારણકે પ્રાપ્તિ કરાવનારા તામસ છે.૨૭

૧.આ 'વૈ' 'નિશ્ચય' શબ્દનો અર્થ છે.(પ્ર)

એવી રીતે તર્ક સાથે સત્વમૂર્તિનું ભજન કરવાનું સિદ્ધ કરીને, તે (વિષય) માં સર્વ પ્રમાણો અને સાધનોની સમાપ્તિ તે (સત્વમૂર્તિ) માં જ થાય છે એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છેઃ

વાસુદેવપરા વેદા વાસુદેવપરા મખાઃ ।
વાસુદેવપરા યોગા વાસુદેવપરાઃ ક્રિયાઃ ।।૨૮।।
વાસુદેવપરં જ્ઞાનં વાસુદેવપરં તપઃ ।
વાસુદેવપરો ધર્મો વાસુદેવપરા ગતિઃ ।।૨૯।।

દેવો વાસુદેવપરાયણ છે. યજ્ઞો વાસુદેવપરાયણ છે. યોગો વાસુદેવપરાયણ છે. ક્રિયાઓ વાસુદેવપરાયણ છે. જ્ઞાન વાસુદેવપરાયણ છે. તપ વાસુદેવપરાયણ છે. ધર્મ વાસુદેવપરાયણ છે. ફલ વાસુદેવપરાયણ છે.૨૮,૨૯

પ્રથમ અધિકારમાં તર્ક પ્રધાન હોવાથી સર્વ ગુણમય છે એવું જ્ઞાન મુખ્ય છે. તેથી સર્વે સત્વપરાયણ છે એવું (જ્ઞાન મુખ્ય છે). તે પૈકી વેદ સાત્વિક પ્રમાણ છે. અને યજ્ઞો સાત્વિક છે. યોગો અને સ્નાન વિગરે ક્રિયાઓ, જ્ઞાન, તપ, આચાર અને સ્વર્ગ સાત્વિક છે. (સાત્વિક વિના) બીજાનું મુખ્યપણું જણાવનારાં શાસ્ત્રો તો પ્રમાણ નથી, પરંતુ રાજસ અને તામસ છે. એવી રીતે સાધનો પણ (બીજાનું મુખ્યપણું જણાવનારાં રાજસ અને તામસ છે). એવી રીતે સર્વ સાત્વિક સ્થિતિવાળાં કરવાં, એવો પ્રથમ અધિકાર છે. આજ મધ્યમ અધિકારમાં અને ઉત્તમ અધિકારમાં જૂદા પ્રકારનાં કહેવાનાં છે, અને આ બધાં અંતઃકરણને પવિત્ર કરનારાં અને સુખરૂપ ફલ આપનારાં હોવાથી સત્વપરાયણ છે. સુખ સાત્વિક હોવાથી શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રકાશેલો બ્રહ્માનંદ પણ સાત્વિક છે શ્રુતિ (વેદ), સાંખ્ય, યોગ, પશુપતિ અને વૈષ્ણવ નામનાં બધાં પાંચ શાસ્ત્રો મુખ્ય છે, અને ધર્મશાસ્ત્ર બધાનું અંગ થએલ છે. તે પૈકી આ[1] વૈષ્ણવ શાસ્ત્ર છે. બીજાના મતનું નિરૂપણ કરીને કહેલ પશુપતિ મત તો ઈચ્છેલા સ્વરૂપમાં (હોય ત્યારે) પ્રમાણ છે, પરંતુ સંપૂર્ણ પ્રકારે (પ્રમાણ) નથી. છતાં પણ જ્યાં સુધી બીજા[2] ત્રણ શાસ્ત્રો અને ધર્મ શાસ્ત્રો એક અર્થવાળા (મળતા) ન થાય ત્યાં સુધી વૈષ્ણવ શાસ્ત્ર દૃઢ ન થાય તેથી (તે બધાં) એક અર્થવાળા હોવાનું કહેવાય છે. તે પૈકી પ્રથમ વેદ અને વેદના અર્થરૂપ યજ્ઞ છે. તેવાં યોગશાસ્ત્ર અને યમ વિગેરે છે. તેવા સાંખ્ય અને તેમાં કહેલ ઉત્તમ સાધન તપ છે, અને (તેવું) ધર્મશાસ્ત્ર અને તેમાં કહેલ ઊંચું ફલ (સ્વર્ગ) છે. તેથી આ સર્વ વાસુદેવપરાયણ[3] છે, એવો અર્થ છે.૨૮,૨૯

૧.'આ' એટલે શ્રીભાગવતશાસ્ત્ર.
૨.વેદ, સાંખ્ય અને યોગ.
૩.ઉપર જણાવેલ પ્રકારે પ્રમાણ, પ્રમેય અને સાધન સત્વગુણવાળા હોવાથી અને ફલ સુખના અંશવાળું હોવાથી બધાનું તાત્પર્ય વાસુદેવ છે.(પ્ર)

એ[1] રીતે તર્કસહિત ફલ અને સાધનનાં સ્વરૂપનો[2] નિર્ણય કર્યો ત્રીજો શ્રીકૃષ્ણના અવતારના પ્રયોજનનો પ્રશ્ન-(શૌનક વિગેરેનો) પ્રથમ અધિકાર હોવાથી (શ્રીકૃષ્ણને બીજા) અવતારની સમાન (તેઓ માનતા) હોવાથી, અહીં ન કહેતાં પછી અવતારોમાં[3] જ કહેશે. પછી 'તેમનાં ઉદાર કર્મો (કહો)' એ ચોથો પ્રશ્ન (આવ્યો). નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ[4] શ્લોકોથી તેનો ઉત્તર કહે છેઃ

૧.'એ રીતે' એટલે ત્રણ પરંપરાઓથી ફલ અને સાધન જણાવીને, અને ભજન જેમનું કરવાનું છે તે જણાવીને.(પ્ર)

૨.સર્વનું કલ્યાણકારક ફલ વાસુદેવનો સાક્ષાત્કાર, અને તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ધર્મથી આરંભી કથામાં પ્રેમ થવા સુધીની આત્માની પ્રસન્નતા છે એવો નિર્ણય કર્યો.(પ્ર)

૩.અવસરની સંગતિથી અહીં કહેવું યોગ્ય ન હોવાથી અવતારો કહેતાં કહેશે.(પ્ર)

૪.પાંચમો (૩૪ મો) શ્લોક શ્રીકૃષ્ણના અવતારના પ્રયોજનરૂપ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે એવો શ્રીધરને, મત ખોટો હોવાનું આથી જણાવેલ છે, કારણકે એ શ્લોકમાં તો તે સામાન્ય રીતે જ કહેલ હોવાથી આકાંક્ષા પૂર્ણ થાય નહીં.(પ્ર)

સ એવેદં સસર્જાગ્રે ભગવાનાત્મમાયયા ।
સદસદ્રૂપયા ચાऽસૌ ગુણમય્યાऽગુણો વિભુઃ ।।૩૦।।

તેમણે જ પ્રથમ આ (જગત્) રચ્યું અને ગુણરહિત સર્વ શક્તિમાન આ ભગવાને ઊંચા અને નીચા (પદાર્થો) ની મૂર્તિરૂપ ગુણવાળી પોતાની માયાથી (રચ્યું).૩૦

સગુણ અને નિર્ગુણ (ભગવાન) માં ભેદ નથી એમ જણાવવા (૧)સૃષ્ટિ (૨)(તેમાં) પ્રવેશ (૩)જૂદાં જૂદાં રૂપ (૪)ભોગ અને (૫)રક્ષા એવી પાંચ પ્રકારની લીલાઓ અનુક્રમે પાંચ (શ્લોકો) થી કહેવાની છે. 'તેમણે જ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) સૃષ્ટિ તો ગુણરહિત[1] (ભગવાને) જ (રચેલી છે). રજોગુણ સાથે ભળેલા ત્રણે (ગુણો) થી સૃષ્ટિ રચાય છે તમોગુણ સાથે ભળેલા ત્રણે ગુણોથી સંહાર થાય છે. તેવી રીતે સત્વગુણ સાથે ભળેલા (ત્રણે ગુણો) થી પાલન થાય છે. શુદ્ધ[2] (ગુણો) તો (તેમના) અધિષ્ઠાતા દેવના શરીરરૂપ હોય છે. 'આ' જગત્ દેખાય છે તે બધું જગત્ કાર્ય છે, પરંતુ આકાશ વિગેરે નિત્ય નથી એવો (અર્થ છે.) 'અગ્રે' એટલે પ્રથમ. 'આમાંથી પ્રાણ મન અને બધી ઈંદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને સર્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે.' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાન) પોતે જ સર્વ રચે, એ પહેલી સૃષ્ટિ છે. બીજા પણ સૃષ્ટિના પ્રકારો છે, તે નિબંધમાં કહેલા છે 'ભગવાન' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ પ્રથમ સૃષ્ટિ વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં જ કહેલી છે. વૈદિક (શાસ્ત્ર)[3] માં તો પોતાના ગુણ, પોતાની શક્તિ, કાલ કર્મ અને સ્વભાવની સૃષ્ટિ પહેલી સૃષ્ટિ (કહેલી) છે. તેથી અનંત ગુણોથી પૂર્ણ જ ભગવાને પોતાની સર્વ થવાની શક્તિરૂપ માયા

શક્તિથી આ પોતાના સ્વરૂપરૂપ જગત્ રચ્યું. 'ઊંચા અને નીચા (પદાર્થો)ની મૂર્તિરૂપ' શબ્દથી માયાનું સ્વરૂપ કહેલું છે, કારણકે તે ઊંચા નીચા સર્વ (પદાર્થોની) મૂર્તિરૂપ છે તે (માયા)માં પોતાને 'સંયોજ્ય'[૪] પ્રકટ કરીને (ભગવાન) જગદ્રૂપ થાય છે. આમ હોવાથી સોનીઓ મૂર્તિઓ વિગેરે બનાવે છે તેની પેઠે સૃષ્ટિ સહેલાઈથી થાય છે, કારણકે તે (માયા) ભગવાનની સમીપ રહે છે. નિદ્રા પણ[૫] (ભગવાનની) શક્તિ છે. તે જીવને ભગવાનની સમીપ લઈ જાય છે. તે પૈકી માયા સુધી જાય ત્યારે સ્વપ્ન થાય છે, ભગવાન સુધી જાય ત્યારે સારી ઉંઘ આવે છે, વળી તે (જીવને) પોતાના સ્થાને લાવે છે. વિદ્યા તો (જીવને) ભગવાનની સમીપ લઈ જ જાય છે, (પાછો) લાવતી નથી. એવી ભગવાનની શક્તિઓ અનંત છે. વેદમાં તો એમ કહેલું છે કે માયાના સાધન વિના જ (બ્રહ્મ) પોતાની મેળે જ પોતાને જગદ્રૂપ કરે છે. ઘડીને કરેલા[૬] અને પૂરીને કરેલા વાસણોના ભેદ જેવો વૈદિક અને પૌરાણિક જગતમાં ભેદ છે. (જગત્) અસત્ય હોવાનો મત તો ખોટો છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી બીજા પણ સૃષ્ટિના પ્રકારો સૂચવેલા છે.

૧.મૂલ સૃષ્ટિ પ્રથમની તેવી છે, કારણકે ગુણસહિત ભગવાનથી જ સૃષ્ટિ થયાનું કહેવું જોઈએ.(પ્ર)

૨.ઉત્પત્તિ વિગેરે ત્રરે કાર્યો ત્રણે ગુણોથી જ થતા હોઈ શુદ્ધ ગુણો કેમ જણાય. એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે.(પ્ર)

૩.વૈદિક સૃષ્ટિમાં અને વૈષ્ણવ સૃષ્ટિમાં શું ભેદ છે તે જણાવવા આ કહેલ છે, વૈદિક સૃષ્ટિ માયા કરે છે, વૈષ્ણવ સૃષ્ટિમાં તો તે માત્ર સાધન છે.(પ્ર)

૪.'સંયોજ્ય' એટલે પૂરીને (પ્ર). પોતાનું સ્વરૂપ તેમાં મૂકીને અથવા પ્રકટ કરીને.

૫.આથી 'ચ' 'અને' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે.(પ્ર)

૬.કુંભાર કરે છે તે વાસણ ઘડીને કરેલાં છે, લાકડાનાં ફર્મા બનાવી તેમાં સીમેન્ટ નાખી જાળીઓ વિગેરે કરે છે તે પૂરીને કરેલાં છે.

ભગવાનના ધર્મો કહેવાથી હૃદયમાં પ્રકાશેલા ભગવાનને (સૂત) બહાર જોતો હોય તેમ 'આ' શબ્દથી આંગળીથી દેખાડે છે. અનંત[૭] ગુણવાળા (ભગવાનના) પોતાના સ્પર્શથી (માયા) તેવી આકૃતિરૂપ ગુણવાળી થાય છે. તેઓ ઉત્તમ મધ્યમ અને હલકાના ભેદથી ત્રણ સમૂહવાળા હોવાથી સત્વ, રજ, અને તમોગુણના નામથી ઓળખાય છે, છતાં આ (માયા)નો સ્પર્શ થાય ત્યારે ભગવાનમાં ગુણોનું[૮] રૂપ થતું નથી. તેથી ભગવાન 'અગુણઃ' પ્રાકૃત ગુણોરહિત[૯] છે. (ભગવાનના) પોતાના સંબંધથી જ માયા કેમ ગુણવાળી થાય છે? વળી (ભગવાને) માયામાં પ્રવેશ કરેલો હોવા છતાં અને તે જગદ્રૂપ થયેલ હોવા છતાં ગુણરહિત કેમ રહે છે? એવા પ્રશ્નો થાય, તેથી 'વિભુઃ' 'સર્વ શક્તિમાન' (કહેલ છે). સર્વ શક્તિવાળા એવો અર્થ છે.૩૦.

૭.વૈદિક સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થએલી માયાને ભગવાનનો સ્પર્શ થતાં, તે ગુણવાળી થાય છે.(પ્ર)

૮.પૂરીને કહેલા વાસણના નિયમ પ્રમાણે તેવી થાય છે.(પ્ર)

૯.કારણકે ભગવાનનો સંબંધ થઈ ગયા પછી ગુણો પ્રાકૃત થાય છે.(પ્ર)

એ પ્રમાણે 'સત્' રૂપથી જડ (પદાર્થો) ની સૃષ્ટિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં 'આનંદ' રૂપથી અંતર્યામીની સૃષ્ટિ કહે છેઃ

તયા વિલસિતેષ્વેષુ ગુણેષુ ગુણવાનિવ ।
અન્તઃ પ્રવિષ્ટ આભાતિ વિજ્ઞાનેન વિજૃમ્ભિતઃ ।।૩૧।।

તેણે વ્યક્ત કરેલા આ ગુણોમાં ગુણવાનની પેઠે પ્રવેશ કરેલા વિજ્ઞાનથી ઝબકતા (ભગવાન) સર્વ તરફ પ્રકાશે છે.૩૧

તે માયાએ આકાર અર્પણ કરીને વ્યક્ત કરેલા એટલે ચિત્રેલા દેવ વિગેરેના દેહોમાં અને પ્રાણીઓમાં, 'આ' જે સર્વ તરફ ગુણો દેખાય છે તેમાં ગુણવાનની પેઠે (પ્રવેશ ભગવાને કરેલ છે), કારણકે જૂદાં જૂદાં ને તેમના તેમનામાં રહી જ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. ખેરના અંગારાની રતાશની પેઠે અંદર પ્રવેશ કરીને તે જ પ્રકાશે છે. લોઢાના ગોળામાં રહેલા અગ્નિની પેઠે બહાર પણ પ્રકાશે છે. 'આ' સર્વ તરફ 'ભાતિ' પ્રકાશે છે. 'ચિત્ અને જડ અંશોની જ્ઞાનશક્તિનો તિરોભાવ થયો છે, તે પ્રમાણે અહીં (અંતર્યામીની જ્ઞાન શક્તિનો પણ તિરોભાવ) થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિજ્ઞાનથી ઝબકતા' એમ કહેલું છે. અહીં જીવને સર્વ (વિષય) માં પ્રેરણા કરનાર સર્વ જાણનાર અંતર્યામી તે (જીવ) ના જેવા જ્ઞાનવાળા થઈ કાર્યની એકાગ્રતાથી ઝબકવા જેવું કરે તે ઝબકારો[1] તે (વા ઝબકારા) વાળા, એવો અર્થ છે. ૩૧

૧.'ઝબકારો' એટલે તેમના જ્ઞાનનો પ્રકાશ, આ મત પ્રમાણે જીવની પેઠે ઉપાધિને લીધે એક જ અંતર્યામી જૂદાં જૂદાં રૂપવાળા થાય છે એમ જાણવું.(પ્ર)

એ પ્રમાણે અંતર્યામીની સ્થિતિ કહીને, નીચેના શ્લોકથી જીવની સ્થિતિ કહેતાં (ભગવાનની) જૂદાં જૂદાં (રૂપવાળા થવા) ની લીલા કહે છેઃ

યથા હ્યવહિતો વહ્નિર્દારુષ્વેકઃ સ્વયોનિષુ ।
નાનેવ ભાતિ વિશ્વાત્મા ભૂતેષુ ચ તથા પુમાન્ ।।૩૨।।

અને જેમ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન કાષ્ઠોમાં રહેલો નિશ્ચય એક અગ્નિ જુદો જુદો હોય તેવો જણાય છે, તેવી રીતે વિશ્વના આત્મા પુરુષ ભૂતોમાં (રહેલા જુદા જુદા જણાય છે).૩૨

'અવસ્થિતેરિતિ કાશકૃત્સ્નઃ' (બ્ર.સૂ.૧.૪.૨૨) પ્રમાણે કોઈ એક સ્વરૂપથી રહેલા ભગવાન જ જીવ છે, તેથી તેમનું સ્વરૂપ (અહીં) કહેવામાં આવે છે. જેમ કાષ્ઠોમાં અગ્નિ (રહેલો છે), તેમ મહાભૂતો અને મહાભૂતોના બનેલા પદાર્થોમાં જીવ (રહેલો છે), અને તે એક છે, કારણકે ઉપાધિ વિના (તેના) પોતામાં જૂદાઈ નથી. જેમ મથન કર્યા વિના કાષ્ઠોમાં અગ્નિ દેખાતો નથી, તેમ યોગ (આચર્યા) વિના અંતઃકરણમાં જીવ (દેખાતો નથી). જેમ કર ચરણ વિગેરે અવયવો શરીરથી જૂદા નથી, તેમ (આખા) મોટા કાષ્ઠમાં સર્વ સ્થલે અગ્નિ એક

જ (રહેલા છે), અને જ્યાં જ્યાં મથન થાય તે સ્થલે દેખાય છે, અને તેવી રીતે જૂદો (જૂદો) જણાય છે, અને તે જૂદાઈ સાચી નથી, કારણકે મોટા કાષ્ઠમાં એક જ અગ્નિ હોવાનું સિદ્ધ થએલું છે. તેવી રીતે ઘણાં કાષ્ઠોમાં પણ (એક જ અગ્નિ હોવાનું) અનુમાન કરવું જોઈએ એ પ્રમાણે સર્વ દેહોમાં અને ભૂતોમાં સારી રીતે છૂપો રહેલો તે (ભગવાન) જીવ છે એવો 'હિ' 'નિશ્ચય' શબ્દનો અર્થ છે.

વળી જ્યાં (જે) પ્રકટ થાય ત્યાં તે રહેલ છે એ નક્કી છે. આ (ભગવાન) યોગથી અથવા જ્ઞાનથી સર્વ સ્થળે પ્રકટ થાય છે, તેથી તે ભૂતો (તેમનાં) ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તે (કાષ્ઠો) માં એકજ અગ્નિ જૂદો જૂદો જણાય છે (તેમ ભૂતોમાં એકજ ભગવાન જૂદા જૂદા જણાય છે) એવો અર્થ છે. અને વળી આ (ભગવાન) વિશ્વના આત્મા છે. વિશ્વ એકવચનમાં યોજેલું હોવાથી વિશ્વનું સ્વરૂપ એકજ છે. તેનો આત્મા અનેક (ઘણા) કેમ હોય? ઉપાધિ જૂદી જૂદી હોવાથી જૂદા જૂદા હોય તેવા દેખાય છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી મહાભૂતોના બનેલા પદાર્થોમાં (જૂદા જૂદા દેખાતા હોવાનું કહેલ છે). વળી આ પુરુષ છે. બ્રહ્માંડરૂપ દેહવાળા પોતાની મેળે પ્રકાશતા પુરુષ બ્રહ્માંડમાં સર્વ સ્થલે એકજ છે, અને (બ્રહ્માંડની) અંદર રહેલા મહાભૂતો અને તેમનાથી બનેલા પદાર્થો તેમના અવયવ બનેલા છે. તેઓમાં ભેદ જોવામાં આવે તો પણ પુરુષમાં ભેદ નથી. જેમ કર ચરણ વિગેરેમાં જૂદા જૂદા ભેદ હોવાનું જોવામાં આવે છતાં પણ તેમના અધિપતિમાં ભેદ નથી, તેવી રીતે બ્રહ્માંડમાં સર્વ સ્થળે રહેલા પુરુષમાં (ભેદ નથી); તેથી સર્વ સ્થલે છૂપા રહેલા એકજ (પુરુષ) જૂદા જૂદા હોય તેમ દેખાતા 'જીવ' છે એમ કહેવાયું.૩૨

તે રૂપથી જ ભોગલીલા (કરે છે) એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

અસૌ ગુણમયૈર્ભાવૈર્ભૂતસૂક્ષ્મેન્દ્રિયાત્મભિઃ ।
સ્વનિર્મિતેષુ નિર્વિષ્ટો ભુઙ્ક્તે ભૂતેષુ તદ્ગુણાન્ ।।૩૩।।

પોતે બનાવેલા દેહોમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરીને દેહ તન્માત્રાઓ ઈંદ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપ ગુણવાળા દ્રવ્યોથી તે તેમના ગુણોનો ભોગ કરે છે.૩૩

અંતઃકરણ, ઈંદ્રિયો, તન્માત્રાઓ અને દેહો એવા ચાર પ્રકારની (ભગવાનના) સદંશની સૃષ્ટિ છે તેઓ (અંતઃકરણ વિગેરે) ત્રણ ગુણવાળા છે. (તેમને) ગુણવાળા કહ્યા તેથી પોતાના અંશરૂપ[1] જણાવ્યા. તેમનાથી બનાવેલા દેવ, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરેના દેહોમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરીને, એટલે અધ્યાસ વિના રહીને વિષયોને ભોગવે છે, એટલે પોતાને અધીન કરે છે. આગળ ભોગ સ્પષ્ટ કરીશું. સાક્ષાત્ સૃષ્ટિ પહેલાં કહેલી હોવાથી, અને વળી (આ સૃષિટમાં) માયા કરણ (સૃષ્ટિ રચવામાં સાધન) હોવાથી આટલાથી ભોગસૃષ્ટિની જૂદાઈ કહેવાઈ. અહીં તો મહાભૂતો વિગેરે (ભોગના) કરણ અથવા કર્તા[2] થાય છે.

(૧)પોતાની અંદર બનાવેલા (૨)પોતાના માટે બનાવેલા અથવા (૩)પોતાથી (પોતે) બનાવેલા[3] એવા (દેહો વિગેરે છે).

ગુણો ત્રણ છે. તેઓ પૈકી અંતઃકરણ સાત્વિક છે, ઇંદ્રિયો સાત્વિક રાજસ છે, તન્માત્રાઓ રાજસ તામસ છે, અને દેહો તામસ છે, એવો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પ્રકારનો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા માટે ચાર પ્રકારનો ભેદ છે. દેહથી ધર્મ, તન્માત્રાઓથી અર્થ, ઇંદ્રિયોથી કામ (અને) અંતઃકરણથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવાના છે). જીવ તે પૈકી એકમાં મુખ્યપણાથી રહેલ હોય ત્યારે બીજા તેનાં અંગ બને છે. તેથી જ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થરૂપ તેમના ગુણોનો ભોગ કરે છે એમ કહેલું છે.૩૩

૧.કારણકે ગુણો ભગવાનના અંશો છે.(પ્ર)

૨.અહીં 'ઇહ તુ' પાઠ હોય તેમ જણાય છે.(પ્ર) એવો પાઠ યોગ્ય લાગે છે, તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૩.સપ્તમી અને ચતુર્થી(તત્પુરુષ) હોય ત્યારે કારણ અને તૃતીયા તત્પુરુષના અર્થમાં કર્તા. એવો ત્રણ પ્રકારનો બે સૃષ્ટિઓમાં ભેદ છે.(પ્ર)

એ રીતે ભોગ ગુણવાળી લીલા કહીને, તે થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકથી પાલન (કરવા)ના ગુણવાળી લીલા કહે છેઃ

ભાવયત્યેષ સત્વેન લોકાન્વૈ લોકભાવનઃ ।
લીલાવતારાનુરતો દેવતિર્યઙ્-નરાદિષુ ।।૩૪।।

લોકનું પાલન કરનાર આ (ભગવાન) દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરેમાં લીલા કરવા માટે કરેલા અવતારોમાં પ્રેમવાળા થઈ સત્વથી લોકોનું નિશ્ચય પાલન કરે છે.૩૪.

જીવરૂપથી જૂદા નહીં એવા આ જ (ભગવાન) 'ભાવયતિ' 'પાલન કરે છે' પાલન કરવામાં એકલો સત્વગુણજ સાધન છે, 'લોકોનું' એટલે ભુવનોમાં જનરૂપ (લોકો)નું; અથવા 'સત્વેન ભાવયતિ' એટલે (લોકોને) સત્વગુણવાળા કરે છે, એવો અર્થ છે. બંનેનું પ્રયોજન[1] 'લીલા કરવા માટે કરેલા અવતારોમાં પ્રેમ રાખી' શબ્દથી કહેલ છે. અવતારોથી દૈત્યોનો વધ કરી સર્વ લોકોનું પાલન કરે છે. અવતારો વડે ચરિત્રો કરી સર્વ લોકોને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા સત્વવાળા કરે છે.

'માત્ર સત્વગુણથી મુક્તિ કેમ થાય,' અથવા અવતારોથી પાલન કેમ થાય?' એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે (તે) 'લોકભાવનઃ' છે. 'લોકૈઃ' લોકોથી 'ભાવનં' ચિંતન થાય છે જેમનું, એ મુક્તિનો પ્રકાર (થયો). અવતારો રહ્યા ન હોય ત્યારે પણ (તેમના) ચિંતનથીજ સર્વ દુઃખ દૂર કરી પાલન કરે છે, એવો અર્થ છે. અથવા 'લોકામ્ ભાવયતિ' નો એવો અર્થ છે કે સદા લોકોના ચિંતનથી તેઓનાં જ દુઃખ દૂર કરવા અવતારો કરી (તેમનું) પાલન કરે છે.

'તમઃ સ્વભાવવાળા (હલકાં પ્રાણીઓ) માં લીલા કેમ (સંભવે)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પ્રેમવાળા' એમ કહેલું છે. જેમ જીવો જૂદા જૂદા (શરીરો) માં પ્રેમવાળા હોય છે–

કારણકે પ્રેમ વિના તેવું શરીર ન હોય-તેમ તેમની પાછળ (ભગવાન) પોતે પણ પ્રેમવાળા થાય છે, એવો અર્થ છે. દેવ વિગેરે સત્વ વિગેરે (ગુણો) ના ભેદ છે. 'વિગેરે' શબ્દથી ભેગા થએલા (ગુણોના) પ્રકારો કહેલા છે. આથી ન કહેલા હોય તેવા સર્વ (પ્રાણીઓ) માં પણ ભગવાનના અવતારો (થતા) જાણવા; અને 'અવતારો અગણિત છે' એમ કહેશે. દેવોમાં વામન, હલકાં પ્રાણીઓમાં મત્સ્ય વિગેરે, મનુષ્યોમાં રામ વિગેરે, મિશ્ર (ગુણવાળા) ઓમાં નરસિંહ એવા (અવતારો) છે.૩૪.

૧.આથી લીલાઓથી અને અવતારોથી પાલન કરે છે એમ જણાવ્યું, ત્રીજી વિભક્તિ લીલા અને અવતાર શબ્દો જૂદા લઈ બંનેમાં યોજવા. (પ્ર) પાલન કરે છે, અને સત્વવાળા કરે છે એ બેનું પ્રયોજન 'લીલાવતારો' શબ્દથી કહ્યું છે એમ જણાય છે.

ઈતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવત સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

।। અધ્યાય ત્રીજો ।।

નિરૂપિતાઃ પઞ્ચ લીલાઃ ફલસાધનનિર્ણયે ।
તૃતીયે ત્વવશિષ્ટાનામવતારાર્થધર્મિણામ્ ।।૧।।

ફલ અને સાધનના નિર્ણયમાં પાંચ લીલાઓ[૧] કહી. ત્રીજા અધ્યાયમાં તો અવતારો[૨] (અવતાર લેવાનું) પ્રયોજન, અને ધર્મી[૩] સંબંધી (નિર્ણય કહેશે.) કા.૧.

કૃષ્ણાવતારકાર્યં હિ ન સૂતો જ્ઞાતવાન્સ્ફુટમ્ ।
અતઃ સાધારણં પ્રોક્તં નિર્ણયશ્ચ તથાऽધિકઃ ।।૨।।
ષટ્પ્રશ્નપૂરણં તેન વસ્તુતઃ પઞ્ચપૂરણમ્ ।।

શ્રીકૃષ્ણના અવતારનાં કાર્યનું સૂતને સ્પષ્ટ જ્ઞાન ન હતું, તેથી (અવતારોનું) સાધારણ કાર્ય[૪] કહ્યું, અને તેવો નિર્ણય[૫] અધિક કહ્યો. તેથી[૬] છ પ્રશ્નો(ના ઉત્તર) પૂરા થશે. વાસ્તવિક રીતે પાંચ[૭] (પ્રશ્નોના ઉત્તર પૂરા થશે.) કા.।।૨।।

૧.બીજા અધ્યાયના શ્લોક ૩૦ થી ૩૪ કહી. ૨.રામ વિગેરે અવતારો.(પ્ર)
૩.ધર્મીએટલે પુરુષ.(પ્ર) ૪.અધ્યાય ૨ શ્લોક ૩૩ માં કહ્યું.(પ્ર)
૫.અધ્યાય ૨ શ્લોક ૩૪ માં કહ્યું.(પ્ર) ૬.'તેથી' એટલે તે નિર્ણયથી.(પ્ર)
૭.કારણકે શ્રીકૃષ્ણના અવતારનું પ્રયોજન કહેલું નથી.

અવતાર સંબંધી પ્રશ્ન ૧.૧.૧૮થી જૂદો કરેલો હોવાથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી છવીસ શ્લોકથી જૂદા અધ્યાયથી અવતારો કહે છે. 'અવતાર' એટલે નીચે આવવુ,

વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી ભગવાનનું પ્રપંચમાં પધારવું. તે (વિષય) માં જો[1] કે અક્ષર,કાલ,કર્મ,સ્વભાવ અને તત્વોમાં ભગવાન નીચે પધારવાનું થાય છે, છતાં પણ તેઓમાં બે પ્રકાર રહેલા હોવાથી, તે અવતારો નથી. અથવા 'સ્વચ્છંદપણે લીલા કરતા' એમ પ્રશ્નમાં વધારે કહેલું હોવાથી (તે અવતારો નથી). કારણકે તેઓ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે લીલા કરતા નથી. સાક્ષાત્ અને પરંપરાના ભેદથી ભૂતલીલા બે પ્રકારની છે. બ્રહ્માંડ રચીને (કરેલી), અને (તે) રચ્યા વિના (કરેલી) એમ ભૌતિકલીલા પણ બે પ્રકારની છે. બ્રહ્માંડ રચીને કરેલી લીલામાં પણ, જેમ દશરથના પુત્રોમાં કોઈજ અવતાર છે અને કોઈક નથી[2] તેમ–વિશ્વ રચનાઓ જેમનામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વિરાટ કોઈક વાર બ્રહ્મશરીર અને કોઈક વાર જીવશરીર (ધારણ કરે છે). તે પૈકી બ્રહ્મશરીર (ધારણ કરેલી) હોય ત્યારે તે (વિશ્વ)માં રહેલાઓને સહેલાઈથી મુક્તિ[3] પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પહેલાં પાંચ શ્લોકથી પુરુષનો અવતાર કહે છે :

।। સૂત કહે છે ।।

જગૃહે પૌરુષં રૂપં ભગવાન્ મહદાદિભિઃ ।
સમ્ભૂતં ષોડશકલમ્ આદૌ લોકસિસૃક્ષયા ।।૧।।

આરંભમાં ભગવાને (મહત્તત્વ) વિગેરેથી બનેલું સોળ કળાઓવાળું પુરુષનું રૂપ લોકોને રચવાની ઈચ્છાથી ગ્રહણ કર્યું.૧

આ[4] વિષયમાં (લોક રચે) તેવા અધિકારવાળો જીવ ન હોવાથી ભગવાન પોતે જ પુરુષ થયા.'' 'પુરુષ' નામનાં વિષ્ણુનાં ત્રણ રૂપો છે'' એ વાક્ય[5] પણ આવા વિષયનું છે. 'પુરુષ' શબ્દની ત્રણ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ છે. (૧)'પુરિ વસતિ' પુરમાં રહે છે તે (૨)'પરમ્ ઉષતિ' પુરને બાળે છે તે અને (૩)'પુરા આસ્તે' પહેલાં હતા તે. 'પુરાસ' માં 'આ' છે તેનો પાણિનિ ૩.૧.૮૫ પ્રમાણે 'ઉ' થાય છે. આ (વ્યુત્પત્તિના) મત પ્રમાણે (ભગવાનને) શરીરનો સંબંધ (થતો) નથી. પહેલા (પુરિ વસતિ) મતમાં સંપ્રસારણ[6] થાય છે અને (સ નો) 'ષ' થાય છે. (બીજી વ્યુત્પત્તિમાં) 'ઉષ્' શબ્દ બાળવાના અર્થવાળો છે. પહેલા પ્રમાણે જીવ[7] પણ હોય, બીજા અને ત્રીજા પ્રમાણે તો ભગવાન જ [8]હોય, તે પૈકી બીજી (વ્યુત્પત્તિનો અર્થ) કહે છે, કારણ કે તપેલા લોઢાના ગોળાની અંદરના અગ્નિની પેઠે (પુરુષરૂપ) બ્રહ્માંડમાંજ[9] થએલ હોવાથી (બ્રહ્માંડની) અંદર જ સર્વ નિર્માણ, સર્વને મુક્તિ આપવા કરે છે, આ[10] બ્રહ્માંડ પુરુષની આકૃતિના આકારવાળું છે, પણ 'મારૂં ઉત્તમ રહેઠાણ' એ વચન પ્રમાણે પુરુષ નથી. શુદ્ધ સત્વરૂપ શરીરની પેઠે તત્વોએ બનાવેલું પુરુષનું રૂપ (ભગવાને) પોતે ગ્રહણ કર્યું. (આ સૃષ્ટિ રચનાર) અધિકારી[11] જ નથી એમ જણાવવા 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે જલની અંદર બીજમાંથી ઉત્પન્ન થએલું[12] આ બ્રહ્માંડ નથી એમ જણાવવા 'મહત્તત્વ વિગેરેથી (બનેલું)' એમ કહેલું છે. મહત્તત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ (એ) સાતથી (બનેલું), અને અગીઆર ઈંદ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો એ સોળ

કલાઓવાળું (રૂપ) ગ્રહણ કર્યું. એ પ્રમાણે પ્રકૃતિથી થએલ સમૂહ ત્રેવીસ (પ્રકારનો છે). આ સૃષ્ટિમાં[13] પ્રકૃતિ અને પુરુષ ભગવાન પોતે જ થાય છે. તેથી કોઈ (તત્વ) બાકી[14] રહેતું નથી, કારણકે આ પહેલી સૃષ્ટિ છે, કારણકે બીજી વિગેરે સૃષ્ટિઓમાં અધિકારી[15] પુરુષો સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. 'લોકોને રચવાની ઈચ્છાથી' શબ્દથી અવતારનું પ્રયોજન કહેલું છે. લોકો તો પુરુષના પોતાના ઉદરમાં રહેલા હોય છે. તેઓની સૃષ્ટિ અને (પોતાના) ઉદરમાં સ્થિતિ (એ) બે જે પ્રકારે થાય તેમ કરવા માટે (ભગવાને) બ્રહ્માંડરૂપ દેહ ગ્રહણ કર્યો.૧

૧.અવતારની કથાના પ્રશ્નનો ઉત્તર પુરુષના અવતારથી જ શરૂ કરવાનું કારણ અહીંથી કહે છે. અક્ષર ભગવાનનું પરમ ધામ છે અને વ્યાપિવૈકુંઠરૂપ છે. તેનાં આધ્યાત્મિક અથવા આધિભૌતિક રૂપ પ્રકૃતિ તથા પુરુષને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, અને તેમના અંશ કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ છે, તેમનાં કાર્યો તત્વો છે 'મહદ્ બ્રહ્મ મારી યોનિ છે, તેમા હું ગર્ભ મૂકું છું', 'કાલરૂપથી અવતરેલો છે' એ વાક્યો પ્રમાણે તેઓમાં પણ ભગવાન અવતરણ કરે છે, છતાં પણ તે યોનિરૂપ અને અધિકારીરૂપ એવા બે પ્રકારનું હોવાથી અવતારો નથી.(પ્ર)

૨.ભારતમાં સભાપર્વમાં યમની સભામાં દશરથના પુત્ર રામ હોવાનું કહેલ હોવાથી, કોઈક કલ્પમાં રામ અવતાર નથી એવો અર્થ છે.(પ્ર)

૩.ભગવાન હોઈ જ્ઞાન વિગેરે આપીને પણ, મુક્તિ કરાવે તેથી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય.(પ્ર)

૪.પુરુષ બ્રહ્મશરીરવાળા કેમ છે, તેનું કારણ અહીંથી દર્શાવે છે.(પ્ર)

૫.આ વાક્યથી પુરુષ બ્રહ્મશરીરવાળા હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે.(પ્ર)

૬.'પુરા અસ્તે' -પુરા+આસ્=પુરાસ્. 'આ' નો 'ઉ' થતાં 'પુરુસ'. 'સ'નો 'ષ' સંધિના નિયમ પ્રમાણે થતાં 'પુરુષ' થાય છે.

૭.પુરિ વસતિ=પુર્+વસ્= 'વ' નો 'ઉ' થાય તે સંપ્રસારણ કહેવાય છે. તેથી પુર્+ઉસ્=પુરુસ. 'સ' નો સંધિ કરતાં 'ષ' થતાં પુરુષ થાય છે.

૮.કારણકે જીવ પણ 'પુરિ' શહેરમાં (અથવા દેહમાં) વસવાનું સંભવે છે.(પ્ર)

૯.કારણકે (પુરિ) જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં હોવાનું તથા પુરનેબાળવાનું જીવમાં અસંભવિત છે.(પ્ર)

૧૦.અહીં બીજી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જ' પુરુષ' થએલ છે એમ આથી કહેલ છે. પ્રકરણ પ્રમાણે સર્વને મુક્તિ આપવા જ અવતારની કથા સંબંધી પ્રશ્ન કરેલ હોવાથી, તેવા અર્થવાળો જ ઉત્તર હોવો જોઈએ.(પ્ર)

૧૧.'પૌરુષં' એટલે પુરુષસંબંધી, એટલે પુરુષના જેવું, પણ પુરુષ જ નહીં. જો ત્રીજી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પુરુષ થયા હોત, તો અંતર્યામીની પેઠે બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરત. અહીં તો પુરુષે સર્વ નિર્માણ કર્યું ભોગ કર્યો, તેથી બીજી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જ પુરુષનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું છે.(પ્ર)

૧૨.સૃષ્ટિ રચનાર અધિકારી જીવ નથી.(પ્ર)

૧૩.આવા બ્રહ્માંડનું નિરૂપણ ૩-૬-૬ થી ૮ શ્લોકોથી કરેલું છે.(પ્ર)

૧૪.એમ ૨૩ તત્વો થતાં સત્વ વિગેરે ત્રણ ગુણો તથા પુરુષ ન હોવાનું રહે, તે હોવાનું આ વાક્યથી જણાવે છે.(પ્ર)

૧૫.તત્વો ૨૩, ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણો, પુરુષ અને પોતે એમ અઠ્ઠાવીસ તત્વો થતાં કાંઈ તત્વ બાકી રહેતું નથી, એવો અર્થ છે.(પ્ર)

૧૬.બ્રહ્મા વિગેરે.(પ્ર)

'(પુરુષનો દેહ ગ્રહણ કર્યો ન હોત તો) શું અયોગ્યતા થાત? કેવા (પુરુષ લોકની

રચના) કર્તા છે?' એવા પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે :

યસ્યામ્ભસિ શયાનસ્ય યોગનિદ્રાં વિતન્વતઃ ।
નાભિહ્રદામ્બુજાદાસીદ્બ્રહ્મા વિશ્વસૃજાં પતિઃ ।।૨।।

જલમાં શયન કરતા (અને) યોગનિદ્રાનો વિસ્તાર કરતા જેમની નાભિરૂપ સરોવરમાંથી નીકળેલા કમલમાંથી વિશ્વ રચનારાઓના પતિ બ્રહ્મા (ઉત્પન્ન) થયા.૨

આ (બ્રહ્માના) દિવસે-દિવસે થતા[1] પ્રલયમાં કરેલું શયન નથી, પરંતુ વૈષ્ણવ તંત્રોમાં કરેલું ચતુર્મૂર્તિની સૃષ્ટિના કારણ થએલ નારાયણનું શયન છે. 'ઉદાર ગુણોના સમુદ્ર હતા' વિગેરે (વાક્યોમાં) તે કહેલું છે, કારણકે તે પોતાના ઉદરમાં રહેલા જીવોનું નિર્માણ કરે છે. તે ઉદરમાંથી સંપૂર્ણ રીતે બહાર નીકળે તો સાયુજ્ય[2] સૃષ્ટિની પેઠે અયોગ્ય થાય. તેથી બ્રહ્માંડરૂપ બીજું ભૂમંડલ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં સર્વને બનાવે છે.

'શયન કરતાં શયન તજીને સૃષ્ટિ રચે તેમાં ઘણો ક્લેશ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'જલમાં શયન કરતા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે શયન કરતા (પુરુષ) માંથી જ સર્વ ઉત્પન્ન થયું. ભગવાન સૂતેલા જ રહ્યા. 'જલમાં' શબ્દથી શય્યા શીતલ અને કોમલ હોવાનું સૂચવ્યું. 'શયન એટલે (પોતાનાં) સ્વરૂપને ભૂલીને માયાની અથવા ભગવાનની સમીપ જવું. તે ભગવાનમાં કેમ સંભવે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગનિદ્રાનો (વિસ્તાર કરતાં)' એમ કહેલું છે; કારણકે ભગવાન વાસ્તવિક રીતે સૂતા નથી, અને (તેમની) યોગ થએલી કોઈ એક નિદ્રા શક્તિ છે. તે જીવોના દુઃખનો નાશ કરનારી છે, અને પોતાની (ભગવાનની) સમીપ જીવોને લાવે છે, અને છૂપાંને[3] પ્રકટ કરે છે. તે ઝીણી થએલીનો પોતાનાં સ્વરૂપમાં વિસ્તાર કરીને, સૃષ્ટિ (રચવા) માં ઉપયોગી થાય તે માટે મોટી કાર્ય કરી શકે તેવી (તેને) કરે છે. એવો અર્થ છે. તેને[4] માટે પ્રયત્ન કરનારાઓથી જ સૃષ્ટિ રચાય છે એવો ભાવ છે તેવું ભગવાનમાં પણ થયું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઉદરમાં રહેલું છે જગત્ એમ જણાવવા 'નાભિ' શબ્દ (યોજેલ છે). કમલ સૂકાય તેવું નથી એમ જણાવવા 'સરોવર' શબ્દ યોજેલ છે. અને (કમલ) ત્રણ લોકરૂપ છે. તેથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય પણ સૂચવાયું. (બ્રહ્મા) પહેલું કાર્ય (બનાવેલ પદાર્થ) હોવાથી, તેમને 'બ્રહ્મ' શબ્દથી કહેલા છે. પરંતુ (જગત્ રચવામાં) સ્વતંત્ર છે એમ જણાવવા નરજાતિના કહેલા છે. તે (બ્રહ્મા) માંથી મરીચિ વિગેરે પણ ઉત્પન્ન થયા, અને આ (બ્રહ્મા) તેઓને આજ્ઞા કરનાર થયા, એમ 'વિશ્વ રચનારાઓમાં પતિ' શબ્દોથી (કહેલું છે). 'પતિ' શબ્દથી એમ સૂચવેલ છે કે તેમની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન થઈ શકે તેવી નથી.૨

૧.બ્રહ્મ કલ્પ (બ્રહ્માના દિવસ) ના અંતે નૈમિત્તિક પ્રલય થાય છે તે.(પ્ર)

૨.સાયુજ્ય થયા પછી જેમનું સાયુજ્ય થએલું હોય તેમની ફરીથી સૃષ્ટિ થાય તેની પેઠે.(પ્ર)

૩.તે નિદ્રા યોગરૂપ હોવાનું આથી સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ યોગ ગુપ્તને પ્રકટ કરે છે તેમ આ(નિદ્રા) સુષુપ્તિમાં પ્રાજ્ઞસંબંધી આનંદ થાય તેને પ્રકટ કરે છે.(પ્ર)

૪.'તેને માટે' એટલે આનંદ માટે, અથવા યોગ માટે.(પ્ર)

આ બીજા શ્લોકથી એમ કહ્યું કે પોઢેલા ભગવાનમાંથી જ સર્વ લોકો ઉત્પન્ન થયા. 'લોક' શબ્દનો અર્થ ભુવન હોવાથી અને તે ભુવનો જડ હોવાથી પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય નહીં (અને) પોઢેલાથી તેમને ઉત્પન્ન કરવાનું અશક્ય છે' એવી શંકા કરીને તે લોકોનું સ્થાન કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે પુરુષના શરીરના સ્થૂલ અવયવો જ તેવા (ભુવનના) પ્રકારના થયાઃ

યસ્યાવયવસંસ્થાનૈઃ કલ્પિતો લોકવિસ્તરઃ ।
તદ્વૈ ભગવતો રૂપં વિશુદ્ધં સત્વમૂર્જિતમ્ ।।૩।।

જેના અવયવોની સ્થિતિઓથી લોકોનો વિસ્તાર વિચારાએલો છે તે ભગવાનનું રૂપ ખરેખર ખીલી ઉઠેલા વિશુદ્ધ સત્વરૂપ છે.૩

અને તે[1] નિપુણતાથી મધ્ય સ્થિતિમાં[2] રહેલો છે એમ જણાય છે. વાસ્તવિક[3] રીતે તો તે બીજરૂપ સર્વમાં રહેલ સર્વ કાર્યોમાં પ્રવેશેલ છે. આ દેહ ઉપરના ગોલરૂપ છે. જેવી જેવી રીતે રહેલા જે-જે અવયવો થી જે-જે લોકો થયા તે આગળ 'આમના ચરણનું મૂલ પાતાલ છે...' ૨-૧-૨૬ થી આરંભી કહેશે. શરીરમાં લોકો રચાય ત્યારે લોકો અલ્પ હશે, એવી શંકા થાય, તે 'વિસ્તાર' શબ્દથી ખોટી ઠરાવે છે.

એવી રીતે ભુવનો અને જનોનાં નિર્માણથી અવતાર લેવાનું પ્રયોજન કહીને, 'બીજાં બ્રહ્માંડો પેઠે આ પણ માત્ર જડ જ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી ઉપસંહાર કરવા પહેલાં કહેલું ભગવાનનું રૂપ ફરી કહે છે. 'તે' એટલે પહેલાં કહેલું બ્રહ્માંડરૂપ. 'વૈ' 'ખરેખર' શબ્દથી તેની યોગ્યતા[4] કહેલી છે. તે ભગવાનનું જ રૂપ છે, બીજું કાંઈ નથી, એવો અર્થ છે.

૧.'તે' એટલે વિરાટ્ દેહ.(પ્ર)

૨.વૃક્ષની સ્થિતિમાં અથવા ગર્ભની સ્થિતિમાં, એવો અર્થ જણાય છે. બીજ પહેલાંની સ્થિતિ, વૃક્ષ મધ્યની સ્થિતિ અને ફલ છેવટની સ્થિતિ. બીજ (વીર્ય) પહેલાંની સ્થિતિ, ગર્ભ મધ્યની સ્થિતિ અને દેહ છેવટની સ્થિતિ.(પ્ર)

૩.ગર્ભ અંદર રહેલો હોય છે, તેથી અહીં પણ તેવું જણાય તો 'અવયવોની સ્થિતિથી લોકોનો વિસ્તાર વિચારાએલો છે' એનો વિરોધ થાય, તેથી આ કહેલ છે.

૪.બીજરૂપ હોવાની યોગ્યતા. તેથી ભગવાનનું બીજ હોવાથી તે ભગવાનનું રૂપ છે એવો ભાવ છે.(પ્ર)

'ભગવાનને પ્રાકૃત રૂપ જ નથી, અથવા તેમનું રૂપ શુદ્ધ સત્વરૂપ હોય. તેથી બ્રહ્માંડ તેમનો દેહ હોવાનું કેમ સંભવે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિશુદ્ધ સત્વરૂપ' એમ કહેલું છે. આ દેહ શુદ્ધ સત્વરૂપ જ છે, એવો અર્થ છે. 'ઊર્જિતમ્' 'ખીલી ઉઠેલા' 'શબ્દનો એવો અર્થ છે કે તે શાંત નથી, પરંતુ સર્વ કાર્ય કરવા તત્પર છે. હર્ષથી ખીલી ઉઠવું તે 'ઊર્જઃ.' રજોગુણ વિના પણ ભગવાનના આવેશથી તે થાય છે.૩

'બ્રહ્માંડનો સ્વીકાર સાધન[1] તરીકે કરવાનું સંભવે છે, તેથી સંપૂર્ણ પ્રકારે તે દેહ કેમ

હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

પશ્યન્ત્યદો રૂપમ્ અદભ્રચક્ષુષા સહસ્રપાદોરુભુજાનનાદ્ભુતમ્ ।
સહસ્રમૂર્દ્ધશ્રવણાક્ષિનાસિકં સહસ્રમૌલ્યમ્બરકુંડલોલ્લસત્ ।।૪।।

સહસ્ર મસ્તકોમાં શ્રવણ ચક્ષુ અને નાસિકાવાળું, સહસ્ર મુકુટો વસ્ત્ર અને કુંડલોથી પ્રકાશતું સહસ્ર ચરણ સાથળ ભુજા અને મુખોને લીધે અદ્ભુત તે રૂપ જ્ઞાનચક્ષુથી જુએ છે.

યોગીઓને યોગથી પ્રાપ્ત થએલા ગુણથી સાક્ષાત્કાર થાય તે જ ભગવાનના અવતારના સંબંધમાં પ્રમાણ છે, કારણકે પ્રાકૃત ચક્ષુથી આ જગત્ દેખાય છે, પરંતુ 'તે' પરોક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે દેખાતુ નથી, અને તે રૂપ[2] છે, પણ પૃથ્વી વિગેરે પેઠે માત્ર જડ નથી. વળી યોગીઓને પણ તે સદા દેખાતું નથી, પરંતુ 'અદભ્રચક્ષુષા' ઉત્તમ જ્ઞાનચક્ષુથી દેખાય છે. 'સહસ્ર ચરણ સાથળ ભુજા અને મુખોને લીધે અદ્ભુત' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનની પ્રતિમારૂપ હોવાથી વેદમાં કહેલા સ્વરૂપ સાથે સંબંધ થતાં તે શરીર પણ વેદમાં જણાવેલા સ્વરૂપ પેઠે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. 'સહસ્ર' એટલે ખરેખર અસંખ્ય. ''અનેક મુખો અને નયનોવાળું'' (ભ.ગી.૧૧-૧૦) એમ ગીતામાં કહેલા સ્વરૂપ પેઠે સહસ્ર ચરણ સાથળ[3] ભુજા અને મુખોને લીધે તે ઘણું અદ્ભુત છે. આ વિશેષણમાં ગતિ અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને કૃતિ અને ભાષણ એવી ક્રિયાશક્તિ જેમાં મુખ્ય છે તેવાં ચાર અંગો કહેલાં છે. 'સહસ્ર મસ્તકોમાં શ્રવણ, ચક્ષુ અને નાસિકાવાળું' વિશેષણથી જ્ઞાનશક્તિ જેમાં મુખ્ય છે તેવાં અંગો કહેલાં છે. સહસ્ર મસ્તકોમાં દરેકમાં બે શ્રવણ, બે ચક્ષુ અને બે નાસિકા છે જેને, (તેનું રૂપ છે). બે દેવતાવાળા ત્રણ જ જ્ઞાનનાં અંગો બહાર પ્રસિદ્ધ છે. જીભ ઈંદ્રિય તો અંદર જ રહેલી હોય છે, અને 'મુખ' શબ્દથી જ તેનો સમાવેશ થયો છે. ત્વચા જૂદી જૂદી હોતી નથી.[4] 'સહસ્ર મુકુટો વસ્ત્ર અને કુંડલોથી પ્રકાશતું' એ વિશેષણથી સામગ્રી કહેલી છે. સહસ્ર 'મૌલયઃ' મુકુટો, વસ્ત્રો અને કુંડલો, તેઓથી પ્રકાશતું, ઘણી શોભાવાળું તે રૂપ છે એવો અર્થ છે. સામગ્રી નીચે આવતી હોય તેવા પ્રકારે દેખાતી હોવાથી ક્રમ પ્રમાણે કહેલી છે.૪

૧.લોક રચવામાં સાધન તરીકે, કારણકે લોકરચના બ્રહ્માંડથી થાય છે. તેથી તે બ્રહ્માંડ પુરુષ નથી, અને અવતાર પણ નથી એવો અર્થ છે.(પ્ર)

૨.કર વિગેરેવાળું રૂપ વ્યવહારયોગ્ય છે, અને આનંદના સંબંધથી તે સાકાર છે. તેથી તે સદાનંદ છે એવો અર્થ છે.(પ્ર)

૩.સાથળ શબ્દથી ગુહ્ય ઈંદ્રિયો સમજાય છે. તેથી તેનાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહેલ છે.(પ્ર)

૪.સ્પર્શ સર્વ સ્થલે થતા હોવાથી 'ત્વચા' એક જ છે.(પ્ર)

દ્વિતીયં તુ ભવાયાસ્ય રસાતલગતાં મહીમ્ ।
ઉદ્ધરિષ્યન્ ઉપાદત્ત યજ્ઞેશઃ સૌકરં વપુઃ ।।૭।।

બીજું વારાહનું શરીર તો આ જગતની સમૃદ્ધિ થાય તે માટે રસાતલમાં ગએલી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે યજ્ઞેશે ધારણ કર્યું.૭

સ્વર્ગ વિગેરેમાં જગત્ રચવામાં આવે તો આ પ્રપંચની સમૃદ્ધિ ન[1] થાય, તેથી વારાહે ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા ધારણ કરેલું બીજું અવતરણ છે. આ અવતારોનો વિચાર બીજા[2] સ્કંધમાં કરશે, અહીં તો માત્ર નામથી કહેલા છે. આદિવરાહ[3] કલ્પમાં રચેલી ભૂમિનો વરાહ કલ્પમાં ઉદ્ધાર કર્યો. 'રસાતલમાં ગએલી' શબ્દથી તે કહેલ છે. અને આગળ[4] વિરોધ[5] દૂર કરવામાં આવશે. ઉદ્ધાર કરવા માટે વારાહનું શરીર ધારણ કર્યું. આ પુરુષનો અવતાર નથી, પરંતુ યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા ધર્મરૂપ ભગવાનનો અવતાર છે, કારણકે ક્રિયાની ઉત્પત્તિ તેમનાથી થાય છે. આ અવતાર ક્રોધરૂપ[6] હોઈ ક્ષત્રિયમાં રહેલો હોવાથી બીજો છે.૭.

૧.સ્વર્ગ વિગેરે કર્મભૂમિ ન હોવાથી ન થાય.(પ્ર)
૨.સાતમા અધ્યાયમાં.(પ્ર)
૩.ત્રીજા સ્કંધમાં તેરમા અધ્યાયમાં આ કલ્પની વાત છે. સર્વ કલ્પોનું આધિદૈવિક રૂપ હોવાથી આ 'આદિવારાહ કલ્પ' છે.(પ્ર)
૪.ત્રીજા સ્કંધમાં તેરમા અધ્યાયમાં.(પ્ર)
૫.અહીં વિરાટમાંથી વારાહની ઉત્પત્તિ કહી છે. સ્કં. ૩ અધ્યાય ૧૩ માં બ્રહ્મમાંથી કહી છે, તે વિરોધ.
૬.'જે વરાહ છે તે પશુઓનો ક્રોધ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ક્રોધરૂપ છે. અશ્વમેઘ વિગેરેમાં તે રૂપથી ક્ષત્રિયોમાં રહેલો છે, તેથી પહેલાં બ્રાહ્મણ (પાછળ શ્લો.૭), પછી ક્ષત્રિય થયા તેથી આ બીજો અવતાર છે.(પ્ર)

તૃતીયમ્ ઋષિસર્ગં તુ દેવર્ષિત્વમ્ ઉપેત્ય સઃ ।
તન્ત્રં સાત્વતમ્ આચષ્ટ નૈષ્કર્મ્યં કર્મણાં યતઃ ।।૮।।

તેમણે ત્રીજી સૃષ્ટિ તો ઋષિની સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી દેવર્ષિપણું પ્રાપ્ત કરીને-જેમાંથી કર્મોનું કર્મપણું નષ્ટ થાય તેવું વૈષ્ણવોનું તંત્ર કર્યું (રચ્યું).૮.

નારદમાં ભગવાનનો આવેશ હતો. ઋષિઓ મંત્ર જોનારા છે, અને તેઓ કર્મનાં[1] અંગ થએલા હોવાથી આ ત્રીજું અવતરણ છે, અથવા દ્રવ્ય દેવતા અને મંત્રના પ્રકારથી[2] આ ત્રીજું છે. તે પુરુષે જ પહેલાં ઋષિની સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી, તેમાં અવતારનું કાર્ય કોઈ ન જોતાં દેવર્ષિપણું પ્રાપ્ત કર્યું, એટલે નારદમાં આવેશ કરીને 'સાત્વતં' વૈષ્ણવ તંત્ર પંચરાત્રરૂપ કર્યું; કારણકે ભગવાનની સેવાનું નિરૂપણ ભગવાન સિવાય બીજાથી થઈ શકે નહીં. કર્મોની વૃદ્ધિનો તેનાથી[3] નાશ થાય છે, તેથી સેવામાં સર્વ કર્મો તેનાં અંગની સ્થિતિમાં રહે છે. એવા ભગવાનની ભક્તિ હોવાથી બધાએ કર્મો ભગવદ્રૂપ થતાં તેમનાં કર્મપણાનો નાશ થાય છે.૮

૧.અધિકરણ અને કર્મ આ પછી ત્રીજા ઋષિઓ.(પ્ર)
૨.નારદ (માં પણ ઋષિ હોવાથી મંત્રો રહેલા હોવાથી તે) પણ અધિકરણ છે. તેથી આ બીજો પક્ષ કહે છે.(પ્ર)
૩.'તેનાથી' એટલે પરિચરણથી (સેવાથી).(પ્ર)

તુર્યે ધર્મકલાસર્ગે નરનારાયણાવૃષી ।
ભૂત્વાત્મશમોપેતમ્ અકરોદ્ દુશ્ચરં તપઃ ।।૯।।

ચોથી ધર્મની કલાઓની સૃષ્ટિમાં નર અને નારાયણ ઋષિઓ થઈને આત્માની શાંતિ સાથેનું ઘણું ગહન તપ કર્યું.૯

નર અને નારાયણ ચોથા આશ્રમ (સંન્યાસ)નો ધર્મ જણાવનારા હોવાથી આ અવતાર ચોથો છે. અથવા બ્રહ્મચર્ય, યજ્ઞ, ભગવાનની સેવા અને આત્માની શાંતિ એ અનુક્રમે આશ્રમોના ધર્મો છે. શ્રદ્ધા[1] વિગેરે ધર્મની કલાઓ છે. તેમની સૃષ્ટિ થઈ ત્યારપછી દેહ ધારણ કરેલી ધર્મરૂપ મૂર્તિ થઈ. ધર્મનું મૂલ તો વેદ છે તેથી મૂર્તિમાંથી ઋષિના રૂપથી નર-નારાયણ પ્રકટ થયા, કારણકે સંન્યાસનો ધર્મ બે પ્રકારનો છે. બીજા ગ્રંથમાં સહસ્રકવચનો વધ કરવા પ્રકટ થયાનું કહેલ છે. નારાયણ અવતાર છે. નરમાં ભગવાનનો આવેશ થએલો. 'આત્માની શાંતિ સાથેનું વિશેષણથી તેઓનું તપ જ્ઞાન સાથેનું હતું એમ કહેલું છે. આત્માની 'ઉપશમઃ' શાંતિ એટલે જ્ઞાન, અથવા આત્માની શાંતિ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી છે. સર્વ સ્થલે ક્રોધ સાથેનું તપ હોય છે. શાંતિ સાથેનું તો લોકમાં દુર્લભ છે તેથી 'ઘણું ગહન' એમ કહેલ છે.૯

૧.શ્રદ્ધા વિગેરે સ્વાયંભૂ દક્ષની પુત્રીઓ ધર્મની પત્નીઓ હતી, અને તેઓ ધર્મની કળારૂપ હતી; કારણકે 'પોતાની જે પત્ની છે તે અર્ધ આ (પુરુષ) છે' એવી શ્રુતિ છે.(પ્ર)

પઞ્ચમઃ 'કપિલો' નામ સિદ્ધેશઃ કાલવિપ્લુતમ્ ।
પ્રોવાચાસુરયે સાંખ્યં તત્વગ્રામવિનિર્ણયમ્ ।।૧૦।।

કપિલ નામના સિદ્ધોના ઈશ પાંચમા અવતાર થયા. તેમણે તત્વના સમૂહનો જેમાં ઉત્તમ નિર્ણય છે તેવું સમય જતાં નાશ પામેલું સાંખ્ય આસુરિને કહ્યું.૧૦

સાંખ્ય વેદ પછી થએલું હોવાથી આશ્રમો પછીનું હોવાથી પાંચમું છે, કારણ કે પહેલાં સાંખ્ય પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ હતું. પુરાણોનો પ્રચાર ન થવાથી અને યોગ વિગેરે સાથે ભળી જવાથી. અને તેનું અંગ બનેલ સંન્યાસ ન રહેવાથી સાંખ્યનો સમય જતાં નાશ થયો. 'સિદ્ધોના ઈશ' શબ્દથી ફરીથી સમય જતાં તેનો નાશ થવાની શંકા દૂર કરે છે. સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરેલા હોય તે સિદ્ધો. તેઓના મનની સિદ્ધિથી જ સાંખ્યનો ફરી નાશ નહીં થાય એવો તેનો અર્થ છે. આસુરિ ઋષિ હતા. આ સાંખ્યનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને સુલભ હોવાથી તેની પ્રવૃત્તિ કરાવનારનું તેવું[1] નામ છે. સમાન ગુણવાળા વિરુદ્ધ ગુણવાળા તત્વોના પ્રકારરૂપ સંખ્યા પદાર્થોની ભેળસેળ ન થાય તેમ તેમને જણાવનારી છે. 'જેમાં તત્વના સમૂહનો ઉત્તમ નિર્ણય છે' એ વિશેષણથી તે સંખ્યાનું ફલ કહેલું છે. તત્વોના સમૂહનો ઉત્તમ પ્રકારે નિર્ણય કરાવનારું સાંખ્ય છે. ૧૦.

૧.'તેવું' 'કપીન્' વિષયરૂપનો 'લાતિ' અંગીકાર કરે તે કપિલ. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો પાપયોનિવાળા હોવાથી વિષયરૂપ છે, (તેમનો સ્વીકાર કરી) તેમનું હિત કરે એમ જણાવવા 'કપિલ' નામ છે.(પ્ર) 'આસુરિ' પછી આ કહેલ હોવાથી, કપિલે સાંખ્ય આસુરિને કહ્યું અને આસુરિએ તેની પ્રવૃત્તિ કરાવી. તેથી આ આસુરિ માટે કહેલ હોય તેમ જણાય છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને આ જ્ઞાન સુલભ કરાવ્યું તેથી તેનું નામ 'આસુરિ' (અસુર જેવો) કહેલ જણાવેલ છે.

ષષ્ઠમ્ અત્રેરપત્યત્વં વૃતઃ પ્રાપ્તોઽનસૂયયા ।
આન્વીક્ષિકીમ્ અલર્કાય પ્રહ્લાદાદિભ્ય ઊચિવાન્ ।।૧૧।।

અનસૂયાએ ઇચ્છેલું અત્રિનું પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું એ છઠ્ઠું અવતરણ. તેમણે આત્મવિદ્યા અલર્કને અને પ્રહ્લાદ વગેરેને કહી.૧૧

'અનસૂયયા' એટલે મારા જેવા પુત્ર ના બહાનાથી મનેજ પુત્ર તરીકે ઇચ્છ્યો એવી ઈર્ષ્યા વિના અત્રિનું પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું, અથવા અનસૂયા માતાએ ઇચ્છેલું અત્રિના પુત્રપણું પ્રાપ્ત કર્યું. 'આન્વીક્ષિકી' એટલે યોગનું જેમાં મુખ્યપણું છે તેવી આત્મવિદ્યા. અલર્ક રાજા હતો. તે રાજસ હતો. તેનામાં શાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાનું સંદેહવાળું હોવાથી પ્રહ્લાદ વિગેરેને તે વિદ્યા કહી. પ્રહ્લાદ તો શ્રદ્ધાવાળો હતો.૧૧.

એ પ્રમાણે છ પ્રકારના બ્રાહ્મણોના અવતાર કહ્યા. બ્રાહ્મણોમાં છ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે. ક્ષત્રિયમાં ત્રણ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે, તે પ્રયોજનથી યજ્ઞ, ઋષભ અને પૃથુરૂપ ત્રણ અવતારો કહે છે. શત્રુ ઉપર વિજય, ધર્મમાં શ્રદ્ધા અને પ્રજાનું પાલન એ ત્રણ ગુણો તે ત્રણમાં અનુક્રમે રહેલા છે. તેથી જૂદો આરંભ કહેવા 'તતઃ' 'પછી' એમ કહે છે :

તતઃ સપ્તમ આકૂત્યાં રુચેર્યજ્ઞોઽભ્યજાયત ।
સ યામાદ્યૈઃ સુરગણૈરપાત્સ્વાયંભુવાન્તરમ્ ।।૧૨।।

પછી સાતમા અવતારમાં રુચિથી આકૂતિમાં યજ્ઞ થયા. તેમણે યામ વિગેરે દેવોના સમૂહ સાથે રહી સ્વાયંભુવનું મન્વન્તરનું પાલન કર્યું.૧૨

આકૂતિ મનુની પુત્રી હતી, અને તે યજ્ઞ રુચિથી જન્મેલ હોવા છતાં પુત્રિકાપુત્ર[1] હતો. બ્રાહ્મણોથી કરાતો યજ્ઞ ક્ષત્રિયને ફલ આપે છે. તેવી રીતે તે યજ્ઞ પણ ચાર પ્રકારનો પહેલા મન્વન્તરના દેવો, યામ વિગેરે સાથે રહી તપ કરવા બેઠેલા મનુનું રક્ષણ કરીને પછી તે મન્વન્તરનું પાલન કર્યું, એ અવતાર લેવાનું પ્રયોજન છે. પ્રિયવ્રત વિગેરે તો બીજા કલ્પમાં રાજા થએલા, પહેલાં રક્ષણ કરવા શક્તિવાળા ન હતા, એમ આગળ જણાવવામાં આવશે.૧૨

૧.કન્યાને પરણાવતી વખતે પિતા સંકલ્પ કરે કે આ કન્યામાં જે પુત્ર થાય તે મારો પુત્ર. પછી પુત્ર થાય તે 'પુત્રિકાપુત્ર' કહેવાય છે. તે તેની માતાના પિતાનો પુત્ર ગણાય. તેથી જ ભાઈ વિનાની કન્યાને પરણવાની શાસ્ત્રમાં મના છે. યજ્ઞ મનુનો પુત્ર ગણાય, તેથી રુચિ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં તે ક્ષત્રિય ગણાયો અને તેણે મનુની રક્ષા કરી. આ સંબંધમાં જૂઓ સ્કંધ ૮ અધ્યાય પહેલો.

અષ્ટમે મેરુદેવ્યાં તુ નાભેર્જાત ઉરુક્રમઃ ।
દર્શયન્ વર્ત્મ ધીરાણાં સર્વાશ્રમનમસ્કૃતમ્ ।।૧૩।।

આઠમા અવતારમાં તો મોટાં ડગ ભરનાર વિષ્ણુ સર્વ આશ્રમોવાળાએ નમસ્કાર કરેલા ધીર પુરુષના માર્ગને દર્શાવતાં નાભિથી મેરુદેવીમાં જન્મ્યા.૧૩

દેશ અને કાલ સ્વસ્થ હોય ત્યારે સર્વ આશ્રમોના ધર્મો પળાય, તેથી યજ્ઞ પછી

ઋષભદેવની કથા કહી છે. પહેલાં કહેલો ક્રમ આગળ પણ ઇચ્છેલો હોવાથી આઠમામાં વિગેરે શબ્દ યોજેલ છે. 'મેરુદેવી' મેરુની પુત્રી હતી. 'ઋષભ' માતાના પુત્ર ન હતા એમ જણાવવા, અથવા વિરુદ્ધ[1] પક્ષના હોવાની શંકા દૂર કરવા 'તુ' 'તો' શબ્દ યોજેલ છે આ ઋષભ તો ગુણાવતાર વિષ્ણુનો અવતાર છે, તે 'મોટાં ડગ ભરનાર' શબ્દથી કહેલ છે. ઋષભે કહેલા સંન્યાસ ધર્મમાં મુખ્ય સાધન ધૈર્ય છે. તે સંન્યાસ છેલ્લો આશ્રમ હોવાથી સર્વ આશ્રમવાળાએ નમસ્કાર કરેલો છે, કારણકે નિવૃત્તિ માર્ગની આ છેવટની (ઉત્તમ) હદ[2] છે, પરંતુ છેવટના આશ્રમવાળા હોવાથી તેમનામાં પાખંડનો સંભવ નથી, તેથી તેમનો માર્ગ નમસ્કાર કરાએલો છે.૧૩

૧.બુદ્ધ અવતારની પેઠે વેદવિરુદ્ધ હોવાની શંકા.(પ્ર)

૨.આથી સર્વ આશ્રમવાળાઓથી નમસ્કાર કરાએલ હોવાનું કારણ કહ્યું.(પ્ર)

ઋષિભિર્યાચિતો ભેજે નવમં પાર્થિવં વપુઃ ।
દુગ્ધેમામોષધીર્વિપ્રાઃ તેનાયં સ ઉશત્તમઃ ।।૧૪।।

ઋષિઓથી પ્રાર્થના કરાએલાએ નવમું પૃથુસંબંધી શરીર ગ્રહણ કર્યું. હે વિપ્રો! આને ઓષધિઓનું દોહન કર્યું તેથી આ તે કમનીય છે.૧૪

પૃથુ તો આવેશવાળો હતો, કારણકે 'પૃથુ સંબંધી શરીર' એમ કહેલું છે. આ પૃથુ તો પુરુષ જ હતો, કારણકે 'તે' એમ કહેલું છે. 'રાજાઓનો ધર્મ પ્રજાનું પાલન કરવાનો છે' એવું વાક્ય હોવાથી, અને ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી, પૃથુનો ધર્મ કાર્ય સર્વનું હિતકરનારો, અને ઋષભના ધર્મથી પણ ઉત્તમ હતો, તેથી પૃથુ નવમો અવતાર છે.

'ત્યારે વેનથી અવતાર કેમ થયો ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ઋષિઓથી પ્રાર્થના કરાએલા' એમ કહેલું છે. તે પણ સાક્ષાત્ નહીં, પણ પૃથુના શરીરમાં અવતાર લેવાની પ્રાર્થના કરેલી. 'દુગ્ધા' એટલે દોહન કરનાર, અથવા દોહન કર્યું. તે કાર્ય અલૌકિક છે એમ જણાવવા વૈદિક શબ્દ યોજેલ છે. આ પૃથ્વીને અને ઓષધિઓ એ બે કર્મવાળું (તે ક્રિયાપદ) છે, કારણકે બંને કર્મો ઇચ્છેલાં છે. એવું બધાંએ બે કર્મવાળાં (ક્રિયાપદો) માં જાણવું. વિપ્રો 'ઉત્તમ પ્રકારે પૂરનારા' એ સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે તમોએ જ ઘણું દોહન કરીને સર્વ પૂરણ કરેલું છે. અવતારનું કાર્ય પૃથ્વીનું દોહન જ હતું, કારણકે તે જીવથી થઈ શકે તેવું ન હતું. તેથી આ પૃથુ 'તે' હતો એટલે તે કારણથી પૃથુનારાયણ હતો, એવો અર્થ છે. 'કમનીય' વિશેષણથી ઉત્તમ ગુણ કહેલો છે. એવી રીતે સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનાર બીજા અવતારોમાં પણ દુર્લભ છે, તેથી આ ઘણો કમનીય છે, એવો તેનો અર્થ છે.૧૪

એ પ્રમાણે ક્ષત્રિય ગુણથી ત્રણ જણાવી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી વૈશ્યના ગુણથી ચાર અવતાર કહે છે :

રૂપં સ જગૃહે માત્સ્યં ચાક્ષુષાન્તરસમ્પ્લવે ।
નાવ્યારોપ્ય મહીમય્યામ્ અપાદ્વૈવસ્વતં મનુમ્ ।।૧૫।।

તેમણે ચાક્ષુષ મન્વન્તર પછી થએલા પ્રલયમાં મત્સ્યનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું અને પૃથ્વીરૂપ નાવમાં વૈવસ્વત મનુને બેસાડી તેનું રક્ષણ કર્યું.૧૫

ઠગીને કાર્ય સિદ્ધ કરવું તે વૈશ્યપણું છે. વેપાર તો સાચું અને જૂઠું છે' એ વચન પ્રમાણે એક[૧] ઠગનારૂં બીજું તેવું નહીં અને તેથી ઉલટું,[૨] ચાક્ષુષ મન્વન્તર પછી પ્રલય થવાનું સંભવે નહીં,[૩] તેથી કેટલાક[૪] તેને માયિક કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો દરેક કલ્પમાં સ્વાયંભુવ વિગેરેના અનુક્રમના ધોરણે ચૌદ મન્વન્તર થતા નથી, કારણકે તેમ હોય તો અધિકારીઓની[૫] મુક્તિ થવાનું સંભવે. તેથી કોઈક વાર ચાક્ષુષ મન્વન્તર પણ ચૌદમો થાય. કલ્પોમાં[૬] સાત્વિક વિગેરે ભેદો હોવાથી મુખ્ય મન્વન્તર પહેલા થાય. સાત્વિક મન્વન્તરો ચાર છે, બીજા બે પાંચ પાંચ છે. તેથી ઘણાં વાક્યો અનુકૂલ હોવાથી, અને તેવી યોગ્યતા પણ સંભવતી હોવાથી પ્રલય માયિક ન હતો. માર્કંડે જોએલ પ્રલય તો માયિક હોવાનું ત્યાંજ સ્પષ્ટ કહેલું હોવાથી આ સાચો હોવામાં દોષ નથી. પૃથ્વી દેવરૂપ હોવાથી નૌકારૂપ પણ થાય, અને તે વૈવસ્વત મનુ બીજા મન્વન્તરમાં મનુથી ઉત્પન્ન થએલો હતો[૭] તે જ આ મન્વન્તરમાં અધિકારી થાય છે. તેથી પ્રલય માયિક ન હતો. ભક્તનું પાલન કરવું તે અવતારનો ધર્મ છે. 'વૈવસ્વત મનુ' એ તેનું ભવિષ્યમાં થનારું નામ[૮] છે.૧૫.

૧.'એક' રૂપ, બીજું વચન.(પ્ર)
૨.ઉલટું એટલે વૈસ્યથી ઉલટું.(પ્ર) એક એટલે પહેલું વચન, પોતાને ભય રહે છે તેવાં મત્સ્યે વૈવસ્વતને કહેલાં વચન. 'બીજું' એટલે પાછળથી નાવ આવશે તેમાં બેસવા કહેલું વચન. આ. પહેલાં વચનથી ઉલટું, એટલે ઠગવા નહીં પણ હિત કરવા, પાલન કરવા કહેલું એવો અર્થ જણાય છે.
૩.કલ્પ પૂરો થાય ત્યારે પ્રલય થાય. કલ્પમાં ચૌદ મન્વન્તર હોય છે, અને આ છઠ્ઠો છે. તેથી છઠ્ઠા પછી પ્રલય થવાનું સંભવે નહીં.(પ્ર)
૪.'કેટલાક' શ્રીધર વિગેરે.(પ્ર)
૫.અધિકારીઓ ભક્તો હોવાથી.(પ્ર)
૬.કોઈમાં સાત્વિક, કોઈકમાં રાજસ, કોઈકમાં તામસ મન્વન્તરો પહેલા આવે અને તેઓમાં પણ મુખ્ય હોય તે પહેલો આવે. તેથી કોઈકવાર ચાક્ષુષ ચૌદમો પણ થાય.(પ્ર)
૭.ઉત્તમ અને તામસ પણ એક મન્વન્તરમાં ઉત્પન્ન થએલા બીજા મન્વન્તરમાં અધિકારી થએલા તેમની પેઠે.(પ્ર) જૂઓ સ્કં ૮ અ.૧.
૮.સગપણ થયા પછી વિવાહ ન થયો હોય તો પણ કન્યાને 'સ્નુષા' 'પુત્રની વહુ' કહે છે તેમ.(પ્ર)

સુરાસુરાણામુદધિં મથ્નતાં મન્દરાચલમ્ ।
દધ્રે કમઠરૂપેણ પૃષ્ઠ એકાદશે વિભુઃ ।।૧૬।।

અગીઆરમા અવતારમાં સમુદ્રનું મથન કરતા દેવો અને અસુરોના સંબંધવાળા મંદર

પર્વતને શક્તિવાળા ભગવાને કાચબાના રૂપથી પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો.૧૬

અમૃત માટે મથન કરવાની પ્રવૃત્તિ કપટથી જ થએલ હોવાથી, કૂર્મ પણ ઠગનાર અને હિત કરનાર હોવાથી તેમનો પણ અહીં[1] પ્રવેશ સમાવેશ છે. મત્સ્ય પહેલાના કલ્પમાં થએલ[2] હોવાથી અનુક્રમ ખોટો નથી. કૂર્મે વધારે ઠગાઈ કરેલી હોવાથી તે અગીયારમો અવતાર છે. એવું આગળ ઉપર પણ જાણવું. સમુદ્રનું મથન કરતા દેવો અને અસુરોના સંબંધવાળાં મથનના સાધન મંદર પર્વતને ધારણ કર્યો. 'કમઠઃ' એટલે કાચબો-કૂર્મ. આધાર રહિત જલમાં પીઠ ઉપર પર્વત ધારણ કરવાનું ભગવાનના અવતારથી થઈ શકે. 'કાચબાની પીઠ લપસી જવાય તેવી હોવાથી તેના ઉપર ધારણ કરવાનું કેમ સંભવે?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'વિભુઃ' 'શક્તિવાળા' એમ કહેલ છે.૧૬

૧.'અહીં' એટલે વૈશ્યમાં.

૨.'મત્સ્ય અવતાર છઠ્ઠા મન્વન્તરમાં પ્રલય થયા પછી થયાનું કહેલ છે અને કૂર્મ ત્યાર પછી છઠ્ઠા મન્વન્તરમાં જ કહેલ છે. તેથી મત્સ્યાવતાર જે પ્રલયમાં થયો તે માયિક હોવો જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કૂર્મ અવતાર પહેલાંના કલ્પમાં થએલો.(પ્ર)

એક (અવતાર) બે રૂપવાળો થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ધાન્વન્તરં દ્વાદશમં ત્રયોદશમમેવ ચ ।
અપાયયત્સુરાનન્યાન્ મોહિન્યાઽમોહયત્ સ્ત્રિયા ।।૧૭।।

બારમું અને વળી તેરમું ધન્વન્તરિનું અવતરણ થયું. દેવોને અમૃતનું પાન કરાવ્યું, બીજાઓને મોહિની સ્ત્રી રૂપથી મોહ કર્યો.૧૭

અહીં 'દ્વાદશમં'માં 'મ' નો પ્રયોગ વૈદિક[1] છે, અથવા ગણત્રીમાં બારમું જણાવે છે. 'ધન્વન્તરિ' શબ્દથી જ આયુર્વેદની પ્રવૃત્તિ વિગેરે સ્પષ્ટ થતું હોવાથી, અને ચાલુ પ્રસંગમાં બીજું પ્રયોજન કહેલું હોવાથી, બારમા અવતારનું પ્રયોજન એમ કહેલું નથી. ધન્વન્તરિનું જ તેરમું અવતરણ પણ થયું. 'એવ' અને 'ચ' 'અને વળી' શબ્દો સંદેહ[2] અને વિરોધને દૂર કરનારા છે. 'ધાન્વન્તરં રૂપં' એટલે ધન્વન્તરિના સંબંધવાળું રૂપ. અમૃત દેવોએ કરેલા પાનનું કર્મ હોવાથી. તે ભગવાનનું કાર્ય નથી, તેથી તેને માટે પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કર્તા વિગેરે દેવો જ કર્મ તરીકે કહેલા છે. વાસ્તવિક રીતે અમૃત કર્મ છે.

અહીં 'પાન કરાવ્યું' શબ્દથી અને 'બીજાઓને' એટલે અસુરોને સાધન થએલ સ્ત્રીથી મોહ કરાવ્યો એમ તેરમા અવતારનું જ ચરિત્ર કહેલું છે. નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય છે. ભગવાનને સર્વ સ્ત્રીરૂપથી જોતા ન હતા.[3] અને દેવોએ રાહુને સૂચવ્યો[4] તેથી દેવો ભગવદ્રૂપથી જ તેમને જોતા હતા. તેથી વાસ્તવિક રીતે તે ધન્વન્તરિનું જ રૂપ હતું. ભગવાને અસુરોને સ્ત્રી સમાન આકૃતિ દેખાડી તે તો પોતાના સામર્થ્યથી જ. હાથમાં અમૃતવાળું રૂપ નીકળી જતાં, ભેદને લીધે આ સ્ત્રીનાં રૂપનું દર્શન થયું તેથી તે તેરમું અવતરણ છે.૧૭

૧.'દ્વાદશં' ને બદલે 'દ્વાદશમં' કહ્યું છે તે વૈદિક પ્રયોગ છે.

૨.ધન્વન્તરિનું રૂપ જ મોહિનીનું રૂપ પણ થયું. એક જ રૂપ બે કેમ થાય એવો સંદેહ 'એવ' શબ્દથી દૂર થાય છે.
૩.અસુરોને 'મોહ કર્યો' એમ કહેલ હોવાથી દેવોને મોહ કરેલ ન હતો.(પ્ર)
૪.જો સૂર્ય અને ચંદ્રે સ્ત્રીરૂપ જોયું હોત તો સ્ત્રીમાં રાહુને શિક્ષા કરવાની શક્તિ ન હોવાથી તેઓ રાહુને દેખાડત નહીં.(પ્ર)

એવી રીતે ચાર વૈશ્યના અવતાર કહીને, ફરીથી બીજા ઉત્તમ પ્રકારે પરંપરા[1] કહેવા માટે નારાયણ પેઠે નૃસિંહનું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :

ચતુર્દશં નારસિંહં બિભ્રદ્દૈત્યેન્દ્રમૂર્જિતમ્ ।
દદાર કરજૈરૂરાવેરકાઙ્કટકૃદ્યથા ।।૧૮।।

ચૌદમું નરસિંહનું રૂપ ધારણ કરી–જેમ સાદડી બનાવનાર એરક ઘાસને ચીરે તેમ–સમૃદ્ધ થએલા દૈત્યોના ઈંદ્રને સાથળ ઉપર રાખી નખોથી ચીરી નાખ્યો.૧૮

આ પુષ્ટિમાર્ગ છે એટલી પહેલાનાથી ઉત્તમતા છે. પહેલાનો ક્રમ જાળવવાનું ઈચ્છેલ હોવાથી આ ચૌદમો અવતાર છે. 'નરસિંહ રૂપ' એટલે નરસિંહના સંબંધવાળું રૂપ. નરસિંહ બે રૂપવાળા હોઈ અલૌકિક હોવાથી પુષ્ટિરૂપ છે. અહીં પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિ જ મુખ્ય છે, કારણકે ભગવાને પોતાનાને[2] પણ હણીને તેનાનું[3] રક્ષણ કર્યું. દૈત્યેન્દ્રને હણીને દૈત્યનું રક્ષણ કર્યું. 'ઇન્દ્ર' શબ્દથી તે હણી ન શકાય એવો હોવાનું સૂચવેલ છે. 'સમૃદ્ધ થએલો' એ તેને હણવાનું કારણ હતું. 'કરજૈઃ' નખોથી બ્રહ્માનું વરદાન સાચું ઠરાવવા 'ઊરૌ' સાથળ ઉપર રાખીને ચીર્યો. 'એરકા' સાદડી બનાવવાનું અમુક પ્રકારનું ઘાસ છે. અવગણના કરીને નખોથી ચીરવાનું દષ્ટાંત 'જેમ સાદડી બનાવનાર એરકા ઘાસને ચીરે' એમ કહેલું છે. લોકોના હિત માટે તેને હણ્યો એમ આ દષ્ટાંતથી સૂચવેલ છે.૧૮

૧.જેમ નારાયણ સાક્ષાત્ ભગવાનના અવતાર છે, તેવા નૃસિંહ પણ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) નારાયણથી આરંભી પહેલી પરંપરા કહી. નૃસિંહથી આરંભી બીજી કહે છે.(પ્ર)
૨.પેતાના દ્વારપાલને (પ્ર)
૩.તેના પુત્ર પ્રવાહનું.(પ્ર)

એ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગના નવ અવતારો કહેતાં, પ્રહ્લાદનું રક્ષણ કરનાર નૃસિંહ મુખ્ય હોવાથી પહેલાં મૂલ તરીકે તેમને કહ્યા. પછી ત્રણ (અવતારો) બ્રહ્મભાવથી, અને ત્રણ ક્ષત્રિયના ભાવથી, એક વૈશ્યભાવથી, ફરી આગળનું મૂળ સ્વરૂપ એકથી, એમ નવ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગના અવતારો કહેલા છે. અટક્યા વિનાની ભક્તિ બંધ પડતી નથી, તેથી સાયુજ્ય થતાં થયા પછી સેવાનો આરંભ થાય, તેની પેઠે ભવિષ્યના ભકિતના આરંભમાં કલ્કિ છે એવું (મૂલરૂપ કહેવાનું)૧ + કારણ છે.

પઞ્ચદશં વામનકં કૃત્વાઽગાદધ્વરં બલેઃ ।
પદત્રયં યાચમાનઃ પ્રત્યાદિત્સુસ્ત્રિવિષ્ટયમ્ ।।૧૯।।

પંદરમું વામનનું (રૂપ) કરીને, સ્વર્ગ પાછું લેવાની ઇચ્છાવાળા થઈ ત્રણ પગલાં ભૂમિ માપતા બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા.૧૯

કશ્યપથી અદિતિમાં જન્મેલ વામનરૂપવાળા બ્રહ્મચારી પંદરમો અવતાર છે. વામન ન હોવા છતાં વામનનો દેહ કરીને બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા, તેથી ભકતના હિત માટે પોતાના ધર્મને૨+ પણ તજ્યો એ પહેલાના૩+ કરતાં ઉત્તમપણું છે. 'પાછું લેવું' એટલે આપેલું પાછું મેળવું. યજ્ઞોમાં જવામાં ઇચ્છેલા પદાર્થ પરમાત્માના૪+ ત્રણ પગલાં શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલો છે. ચરિત્ર તો યજ્ઞમાં જવું એ જ છે.૧૯

૧.સાયુજ્ય થતાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં ભળી જવાય, તેથી સેવ્ય અને સેવકની સ્થિતિ રહે નહીં, છતાં ભગવાનની શક્તિથી ફરી તેમનાથી છૂટા પડતાં જેમ સેવા કરવાનો આરંભ થાય છે, તેમ કલિમા સર્વ સાધનો નકામાં થતાં ભગવાનના અંગરાગની સુગંધના માત્ર સંબંધથી જ ફરી કૃતયુગનો આરંભ થાય છે, તેથી તેનું કલ્કિનું સામર્થ્ય જ મૂલરૂપ હોવાનું કારણ છે.(પ્ર)

૨.ઐશ્વર્ય તજી (યાચક થાય).(પ્ર)

૩.નૃસિંહ કરતાં, અથવા પહેલાં કહેલા ચૌદ કરતાં.(પ્ર)

૪.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતે 'પરમાત્મનઃ' પાઠ લીધો છે.

અવતારે ષોડશમે પશ્યન્બ્રહ્મદ્રુહો નૃપાન્ ।
ત્રિઃસપ્તકૃત્વઃ કુપિતો નિઃક્ષત્રમિકરોન્મહીમ્ ।।૨૦।।

સોળમા અવતારમાં બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરનારા રાજાઓને જોઈને કોપ કરીને સાત સાત વાર ત્રણ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાની કરી.૨૦

ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં જન્મેલ પરશુરામ સોળમા છે. સાત વાર ક્ષત્રિયોને હણ્યા ત્યારે તેઓનું બીજ રહ્યું નહીં. ફરી બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થએલા ઘણા વધ્યા. ફરી સાત વાર હણ્યા. એવી રીતે એકવીસ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાની કરી. તેમના પિતાનો વધ ક્ષત્રિયે કરેલ તે (નિઃક્ષત્રિય કરવાનું) કારણ હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું એ જ પ્રયોજન હતું.૨૦

તતઃ સપ્તદશે જાતઃ સત્યવત્યાં પરાશરાત્ ।
ચક્રે વેદતરોઃ શાખા દૃષ્ટ્વા પુંસોऽલ્પમેધનઃ ।।૨૧।।

પછી સત્તરમા અવતારમાં પરાશરથી સત્યવતીમાં વ્યાસ જન્મ્યા. પુરુષોને અલ્પ બુદ્ધિવાળા જોઈને તેમણે વેદવૃક્ષની શાખાઓ કરી.૨૧

પછી ઉપરિચર વસુથી માછલીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થએલી માછીમારની કન્યા સત્યવતી અને પરાશરથી વેદવ્યાસ જન્મ્યા તે સત્તરમા અવતાર છે. ચાલુ પ્રસંગ (ભક્તિના અવતારો)માં ત્રીજા છે. વેદ વૃક્ષ હોવાનું પહેલાં જણાવેલું છે. અનંત મૂર્તિવાળા વેદના મુખ્ય ભાગ યજ્ઞની એક મૂર્તિ વેદના જેટલા ભાગથી જણાવેલી છે તે તેની એક શાખા છે. અને એવી

રીતે બીજી શાખાઓ છે. જો કે બ્રાહ્મણોએ આખો વેદ ભણવો જોઈએ, છતાં પણ પ્રમેય બલનો આધાર લઈ, એકજ મૂર્તિ બધી મૂર્તિઓ થાય. તેથી બીજો સમય ભક્તિ કરવામાટે જે પ્રકારે બાકી રહે તે પ્રકારે અલ્પ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પણ વેદનું અધ્યયન કરી શકે તેવા પ્રયોજનથી વેદની શાખાઓ કર્યા એવો અર્થ છે.૨૧

નરદેવત્વમાપન્નઃ સુરકાર્યચિકીર્ષયા ।
સમુદ્રનિગ્રહાદીનિ ચક્રે વીર્યાણ્યતઃ પરમ્ ।।૨૨।।

હવે પછી દેવોનું કાર્ય કરવાની ઈચ્છાથી રાજા થઈને સમુદ્રને અધીન કરવાનું વિગેરે પરાક્રમો કર્યાં.૨૨

જુદો આરંભ થાય તે માટે રઘુનાથ વિગેરે ત્રણ ત્રણ રૂપો કહેવા 'હવે પછી' એમ કહેલું છે. અહીં ક્ષત્રિયની સ્થિતિ કહેવા ઈચ્છેલી છે. જો કે ચંદ્ર અને સૂર્યના ભાવથી તે બે પ્રકારથી છે, છતાં પણ ચંદ્ર વૃદ્ધિ અને ક્ષયના ગુણોથી બે પ્રકારનો હોવાથી (તે) ત્રણ પ્રકારે કહેલી છે. 'નરદેવત્વમ્' એટલે રાજાપણું. રાવણનો વધ કરવાનું દેવોનું કાર્ય હતું. અવતારનું ચરિત્ર તો સમુદ્રને વશ કરવાનું છે. 'આદિ' 'વિગેરે' શબ્દનો અર્થ મરુસ્થલી (રણ) કરવું, પરશુરામ ઉપરનો વિજય અને વાલિનો વધ છે. 'હવે પછી' એટલે અઢારમા અવતારમાં.૨૨

એકોનવિંશે વિંશતિમે વૃષ્ણિષુ પ્રાપ્ય જન્મની ।
રામકૃષ્ણાવિતિ ભુવો ભગવાનહરદ્ભરમ્ ।।૨૩।।

ઓગણીસમા અને વીસમા અવતારોમાં વૃષ્ણિઓમાં રામ અને કૃષ્ણ એવા જન્મો પ્રાપ્ત કરીને ભગવાને ભૂમિનો ભાર હર્યો.૨૩.

બલરામમાં આવેશ હતો. શ્રીકૃષ્ણ અવતાર હતા. તે બે ઓગણીસમા અને વીસમા અવતારો થયા. અહીં 'વિંશતિમે' 'તે' શબ્દનો લોપ[1] વૈદિક પ્રયોગ છે. વાસ્તવિક રીતે ચંદ્ર એક હોવાથી આ બેને એક શ્લોકથી કહેલા છે, 'વાર્ષ્ણેય' એમ કહેવું જોઈએ ત્યાં પાણિનિ ૫.૩.૧૧૯ પ્રમાણે રાજાઓના નામમાં પાણિનિ ૨.૪.૬૨ પ્રમાણે પ્રત્યયનો લોપ કરતાં 'વૃષ્ણિમ્' એમ કહેલું છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણનો દેહ (૧)નારાયણના અંશના (૨)કેશના (૩)સુતપા વૃષ્ણિ ઉપર પ્રસન્ન થએલાના અને (૪)ભગવાનનો એવા ચાર અવતારોનું સ્થાન છે. તે દેહમાં એક જ દેહે ઘણા વૃષ્ણિઓમાં દેહ પ્રાપ્ત કરેલ હોવાનું[2] કહેવા ઈચ્છેલું છે. બલરામ તો એક જ છે. એવી રીતે પાંચ અવતારો, અને બે જન્મ થયા. તે 'વૃષ્ણિઓમાં જન્મો પ્રાપ્ત કરીને' શબ્દોથી કહેલ છે; અને તેથી લોકમાં પણ બે નામો પ્રસિદ્ધ થતાં એમ 'રામ અને કૃષ્ણ' શબ્દથી કહેલ છે. જન્મનું મુખ્ય કાર્ય તો ભગવાને જ કર્યું એમ 'ભગવાને ભાર હર્યો' શબ્દથી કહેલું છે. ભૂમિનો ભાર હરવો, એ અવતારનું કાર્ય સામાન્ય રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.૨૩

૧.'વિંશતિતમે' શબ્દ થાય તેને બદલે 'ત' નો લોપ કરી 'વિંશતિમે' કરેલ છે.(પ્ર)
૨.'બહુવૃષ્ણિષુ પ્રાપ્તરૂપત્વેન' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

તતઃ કલૌ સમ્પ્રવૃત્તે સંમોહાય સુરદ્વિષામ્ ।
'બુદ્ધો' નામ્ના જિનસુતઃ કીકટેષુ ભવિષ્યતિ ॥૨૪॥

પછી કલિની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થતાં દેવોના શત્રુઓને મોહ પમાડવા કીકટમાં બુદ્ધ નામના જીનના પુત્ર થશે.૨૪

જૂદો આરંભ દર્શાવવા માટે 'કલિની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થતાં' એટલે કલિના ગુણોનો પ્રચાર થશે ત્યારે, વેદને માનનારાઓમાં ઉત્પન્ન થએલા દેવોના શત્રુઓ દૈત્યો અને રાક્ષસોને વેદનો ત્યાગ કરાવવા કીકટ(=બિહાર) દેશમાં જીનના અથવા અજિનના પુત્ર બુદ્ધ ઉત્પન્ન થશે એવો અર્થ છે.૨૪

અથાસૌ યુગસન્ધ્યાયાં દસ્યુપ્રાયેષુ રાજસુ ।
જનિતા 'વિષ્ણુયશ'સો નામ્ના કલ્કિર્જગત્પતિઃ ॥૨૫॥

પછી યુગોની સંધિમાં રાજાઓ મોટા ભાગે લૂંટારા થશે ત્યારે તે જગતના પતિ વિષ્ણુયશાથી કલ્કિ નામથી ઉત્પન્ન થશે.૨૫

'અય' પછી શબ્દથી મોટો જૂદો આરંભ કરેલો છે. કૂર્મથી આરંભી બુદ્ધ સુધીના અવતારો પુરુષના નથી. કલ્કિ તો પુરુષનો અવતાર છે એમ 'તે' શબ્દથી કહે છે. તે પૈકી કૂર્મ આદિકૂર્મના, ધન્વન્તરિ વિષ્ણુના[૧]. નૃસિંહ કાલના વામન વિષ્ણુના, પરશુરામ વૈશ્વાનરના, વ્યાસ વિષ્ણુની જ્ઞાનશક્તિના, રામચંદ્ર વાસુદેવના, બલરામ સંકર્ષણના, શ્રીકૃષ્ણ ચારના અને બુદ્ધ વાસુદેવના અવતારો હતા. કલિયુગ અને કૃતયુગ એ યુગોની સંધ્યા થઈ ત્યારે રાજાઓ લૂંટારા થશે. તે સંધિ સમાપ્ત થશે ત્યારે રાજાઓ હશેજ નહીં, અને ભૂમિ લગભગ રસ વિનાની હશે છતાં પણ જે રાજાઓ હશે તે પણ લૂંટારા થશે, વિષ્ણુની ભક્તિનો બોધ કરનાર બ્રાહ્મણના સંગને લીધે કોઈક લૂંટારા નહીં હોય એમ જણાવવા 'પ્રાયઃ' 'મોટા ભાગે' શબ્દ યોજેલ છે. તેથી જ 'વિષ્ણુયશ' નામના શંભલગામમાં વૈષ્ણવ થશે, તેના ઘેર તેની પત્નીથી કલ્કિ ઉત્પન્ન થશે, એવો અર્થ છે. 'જગતના પતિ' શબ્દથી અવતારનું પ્રયોજન કહેલું છે. જગત્ ક્ષીણ થએલ હોવાથી તેનો ફરીથી ઉદ્ધાર કરનાર, એવો તેનો અર્થ છે.૨૫

૧.આયુર્વેદ રચનાર હોઈ પાલન કરનાર થવાથી વિષ્ણુનો અવતાર છે એવો અર્થ છે.

નીચેના શ્લોકથી અવતારો એટલા જ નથી એમ જણાવે છે :

અવતારા હ્યસંખ્યેયા હરેઃ સત્વનિધેર્દ્વિજાઃ ।
યથાવિદાસિનઃ કુલ્યાઃ સરસઃ સ્યુઃ સહસ્રશઃ ॥૨૬॥

હે દ્વિજો! સત્વના નિધિ હરિના અવતારો–જેમ અક્ષય્ય જલવાળા સરોવરમાંથી

હજારો નહેરો નીકળે છે તેમ-અગણિત છે.૨૬

'સત્વના નિધિ' શબ્દથી અવતારો લેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે, કારણકે પાલન, સમૃદ્ધિ વિગેરે કરવામાં સત્વ જરૂરી છે. 'હે દ્વિજો!' એ સંબોધન તેમની સંપત્તિ મેળવવા કરેલું છે, કારણકે તેઓ ઘણા સમયથી ઋષિઓ છે. ઉત્તરાર્ધથી અવતારોનું સ્વરૂપ કહેલું છે. 'અવિદાસિનઃ' અક્ષય્ય જલવાળા સરોવરમાંથી 'કુલ્યાઃ' નાના પ્રવાહવાળી નહેરો નીકળે છે તેમ અવતારો અગણિત છે. આવી નહેરો દક્ષિણ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.૨૬

નીચેના બે શ્લોકોથી બધા અવતારોનાં સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ અને ફલ સામાન્ય રીતે કહે છેઃ

ઋષયો મનવો દેવા મનુપુત્રા મહૌજસઃ ।
કલાઃ સર્વે હરેરેવ સપ્રજાપતયઃ સ્મૃતાઃ ।।૨૭।।
એતે ચાંશકલાઃ પુંસઃ કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્ ।
ઈન્દ્રારિવ્યાકુલં લોકં મૃડયન્તિ યુગે યુગે ।।૨૮।।

પ્રજાપતિઓ સહિત ઋષિઓ, મનુઓ, દેવો, મનુના પુત્રો, ઘણા બલવાન પુરુષો. બધા હરિની જ કલાઓ મનાએલા છે. અને આ પુરુષના અંશ અને કલાઓ છે. શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે ભગવાન છે. આ બધા ઈંદ્રના શત્રુઓએ પીડેલ લોકને યુગે યુગે સુખ આપે છે.૨૭,૨૮

અર્થમાં વિગેરે ઋષિઓ, સ્વાયંભુવ વિગેરે મનુઓ, વસુ વિગેરે દેવો, પ્રિયવ્રત વિગેરે મનુના પુત્રો, 'મહૌજસઃ' બીજા પણ ઘણા બલવાન પુરુષો, આ સર્વ રક્ષા કરવા ઈચ્છનાર સત્વમૂર્તિવાળા ભગવાન વિષ્ણુની કલાઓ, એટલે તેમના ગુણના આવેશવાળાઓ છે, એવો અર્થ છે. મરીચિ વિગેરે પ્રજાપતિઓ પણ તેવા છે. 'એવ' 'જ' શબ્દથી વિષ્ણુ સિવાય બીજાના સંબંધવાળા નથી એમ જણાવેલ છે. 'મનાએલા છે' શબ્દથી પ્રમાણ કહેલું છે.

પહેલાં કહેલ કુમારો વિગેરે તો કેટલાક વિષ્ણુના અંશો અને કેટલાક કલાઓ છે, અને તેઓ અવતાર અને આવેશના ભેદથી જણાવેલા છે 'ચ' 'અને' શબ્દથી ન કહેલા પણ અવતાર અથવા કલાઓ છે. 'પુરુષના' એટલે બ્રહ્માંડ દેહવાળા નારાયણના અંશો અને કલાઓ છે. સામાન્ય રીતે શ્રીકૃષ્ણ પણ તેવા હોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે 'તુ' 'તો' શબ્દથી ખોટું ઠરાવે છે. પુરુષ વિગેરે જેમના અંશો છે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, એવો અર્થ છે. અઠ્ઠાવીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી સામાન્ય રીતે બધાનું પ્રયોજન કહે છે. ઈંદ્રના શત્રુઓ દૈત્યો છે. તેઓથી પીડાએલ જગતને 'મૃડયન્તિ' સુખી કરે છે. વળી દરેક કલ્પમાં ચૌદ મન્વન્તરો છે તેમ દરેક યુગમાં આ અવતારો થાય છે. તે અગણિત હોવાનું કહેલ હોવાથી જેવું પ્રયોજન હોય તે પ્રમાણે સર્વ સ્થલે અવતાર થાય છે, એમ જાણવું.૨૭,૨૮

શ્રીકૃષ્ણના અવતારનું પ્રયોજન કહેલું નથી, તેથી નીચેના શ્લોકમાં પોતાના અજ્ઞાનરૂપ દોષને દૂર કરતાં અવતારો જાણી ન શકાય તેવા હોવાનું કહે છે :

જન્મ ગુહ્યં ભગવતા ય એતત્પ્રયતઃ શુચિઃ ।
સાયં પ્રાતર્ગૃણન્ભક્ત્યા દુઃખગ્રામાદ્વિમુચ્યતે ।।૨૯।।

ભગવાનનો જન્મ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે. જે સાવધાન અને પવિત્ર થઈ સાંજે અને સવારે આનો ભક્તિથી પાઠ કરશે, તે દુઃખના સમૂહથી મુક્ત થશે.૨૯

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ 'ગુહ્યમ્' ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે, અને પ્રગટ થાય તેમ કહેવો ન જોઈએ. 'ત્યારે ઉદ્ધાર કેમ પ્રાપ્ત થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'જે આનો પાઠ કરશે' 'આ' એટલે મેં સામાન્ય રીતે કહ્યું તે અવતારનું સ્વરૂપ જે 'પ્રયતઃ' સાવધાન અને 'શુચિઃ' પવિત્ર થઈ સાંજે અને સવારે ભક્તિથી સ્તોત્રનો જે પાઠ કરશે તે 'દુઃખપ્રામાત્' દુઃખના સમૂહથી સારી રીતે મુક્ત થશે. જન્મના રહસ્યનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં કેવલ જન્મનું માત્ર કીર્તન કરવાથી જ સર્વ દુઃખ દૂર થશે એવો અર્થ છે. શ્રદ્ધાથી કીર્તન કરનાર મુક્ત થાય છે જ.૨૯

એવી રીતે પોતાના અંશાવતારો સાથે પરિવાર સહિત પુરુષનો અવતાર કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી તે સંબંધી વિચાર[1] કહે છે :

એતદ્રૂપં ભગવતો હ્યરૂપસ્ય ચિદાત્મનઃ ।
માયાગુણૈર્વિરચિતં મહદાદિભિરાત્મનિ ।।૩૦।।

ખરેખર દેહરહિત ચૈતન્યરૂપ ભગવાનનો આ દેહ માયાના ગુણો મહત્તત્વ વિગેરેએ પોતાની અંદર રચેલો છે.૩૦

આ બ્રહ્માંડના આકારવાળો ભગવાનનો દેહ, સત્વની ઉપાધિવાળા પૂર્ણ બ્રહ્મનો જ દેહ છે, કારણકે દેહ વિના બીજે આત્માનું અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી 'બ્રહ્મ રૂપ વિનાનું જ છે, કારણકે (તેનું નિરૂપણ કરનારાં વાક્યોમાં) તે પ્રધાન છે' બ્રહ્મસૂત્ર ૩,૨,૧૪, એ ન્યાય પ્રમાણે બ્રહ્મને પોતાથી (પોતાનો) દેહ નથી; તેનું કારણ કે તે માત્ર ચૈતન્યરૂપ છે. દેહ જડ જ હોય છે, આકાર વિનાના કેવલ ચૈતન્યને દેહ હોતો નથી; એવો 'હિ' 'ખરેખર' શબ્દનો અર્થ છે. 'ત્યારે બ્રહ્માંડ તેમનો દેહ કેમ છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'માયાના ગુણોએ રચેલો' એમ કહેલું છે. વૈષ્ણવતંત્રમાં માયા આધિદૈવિકની શક્તિ છે. તેના જ સત્વ રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણો[2] છે. તે ગુણોથી જ મહત્તત્વ વિગેરે ઉત્પન્ન થએલા છે. તેમણે પોતાના શરીરમાં જ ભગવાનનું શરીર રચેલું છે, એવા પ્રયોજનથી કે આ ભગવાનનું શરીર છે. (અને) અહીં પ્રકટ થએલા ભગવાન ભજન કરવા યોગ્ય થશે. પછી મહત્તત્વ વિગેરે ઉપરની કૃપાને લીધે ભગવાન અહીં આ દેહથી 'સંનિહિતઃ' પ્રકટ થયા; અને તપેલા લોઢાના ગોળામા અગ્નિ રહે તેમ રહેલા છે એમ જાણવું.૩૦

૧.શંકા અને તેનો નિરાસ કરી, ઇચ્છેલું સાબિત કરવું તે વિચાર.(પ્ર)
૨.તેનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે પણ તે અહીં ગુણવાળી નથી, એવો અર્થ છે.(પ્ર)

'આ જડરૂપ બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્મ હોવાનું ભાન કેમ થાય? તેમ (બ્રહ્મ)[1] હોય તો ચેતન હોવાનું જણાય; અને તેથી[2] બ્રહ્માંડ દશ્ય (જોવાનો પદાર્થ) હોવાથી અને જડ હોવાથી આમાં ભગવાનનો આવેશ નથી, આ ભગવાનનું શરીર કેમ હોય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :

યથા નભસિ મેઘૌઘો રેણુર્વા પાર્થિવોડનિલે ।
એવં દ્રષ્ટરિ દશ્યત્વમ્ આરોપિતબુદ્ધિભિઃ ।।૩૧।।

જેમ આકાશમાં વાદળાંનો સમૂહ દેખાય, અથવા વાયુમાં પૃથ્વીની રજ દેખાય, એવી રીતે બુદ્ધિ વગરનાઓએ દ્રષ્ટા (જોનાર)માં જોવાના પદાર્થનો આરોપ કરેલો છે.૩૧

આ[3] દ્રષ્ટા (જોનાર) છે. દેવદત્તની પેઠે ભગવાન સર્વ જૂએ છે. જો કે શરીર પણ જોવાનો પદાર્થ છે, છતાં પણ જોનાર તેમાં રહેલો હોવાથી, તે (જોનાર) વિનાનું જ જોવાનો પદાર્થ છે. તે સંબંધમાં જે મોટા પુરુષો છે. તેઓ બધાલોઢાના ગોળામાંના અગ્નિની પેઠે આ બ્રહ્માંડમાં ભગવાનના દર્શન કરે છે, પરંતુ જેઓ મૂઢ છે તેઓ તે જોનારમાં જોવાના પદાર્થનો આરોપ કરે છે.

'એક પદાર્થમાં બીજાના ગુણોનો આરોપ કેમ થઈ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ આકાશમાં વાદળાંનો સમૂહ દેખાય' એમ દષ્ટાંત સાથે કહેલું છે. વાસ્તવિક[4] રીતે તો આકાશ અદશ્ય છે, અને તેથી તેના આધારપણામાં વાદળાંઓ કેમ જોવાનાં પદાર્થ બને? વળી જેઓના મત પ્રમાણે આકાશ દશ્ય છે, તેઓના મત પ્રમાણે પણ આકાશમાં વાદળાંઓ નથી, પરંતુ વાયુમાં જ છે. તે વિષયમાં જેમ એક સ્થળે વાયુમાં રહેલાં બીજા સ્થળે (આકાશમાં) દેખાય છે તેમ બુદ્ધિ વગરનારઓએ દષ્ટામાં દશ્યનો આરોપ કરેલો છે.

આ પ્રસંગમાં[5] તેવા પ્રકારનું જેનો આરોપ કરેલો છે તેની સાથેનું તેના ગુણવાળું ભાન થતું નથી, તેથી 'અથવા વાયુમાં પૃથ્વીની રજ દેખાય' એવું બીજું દષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ વંટોળીઆમાં તેના ગુણવાળી રજનું ભાન થાય છે, તેથી મૂર્ખો રજને વંટોળીઆની માને છે, વાસ્તવિક, રીતે તો પૃથ્વીની રજ છે.૩૧

૧.'તેમ (બ્રહ્મા હોય)' એટલે બ્રહ્મ અગ્નિની પેઠે પ્રકટ થએલ હોય.(પ્ર)
૨.'તેથી' એટલે દેખાય છે તેનો વિરોધ હોવાથી.(પ્ર)
૩.'આ' એટલે આ (બ્રહ્માંડ) શરીરવાળા ભગવાન.(પ્ર)
૪.અદશ્ય આકાશમાં જેમ વાદળાંનો આરોપ થાય છે, તેમ બ્રહ્મના શરીર બ્રહ્માંડમાં જોવાના પદાર્થનો આરોપ કરેલો છે. તેથી જેમ વાદળાં જોનારને આકાશનો ગુણ અવકાશ દેખાતો નથી. તેમ જોનારા (મૂર્ખો) પ્રાકૃત હોવાથી (બ્રહ્માંડનું) ચેતનપણું જોતા નથી.(પ્ર)
૫.'આમાં' એટલે કહેલા પહેલા દષ્ટાંતમાં. દષ્ટાંતમાં અદશ્ય આકાશના ગુણનો દશ્ય વાદળામાં આરોપ થાય છે, જ્યારે જેના સંબંધમાં દષ્ટાંત કહેલું છે તેના દશ્ય બ્રહ્માંડના ગુણનો અદશ્ય પુરુષમાં આરોપ થાય છે. તેથી દષ્ટાંત બરાબર ન જણાવાથી બીજાં દષ્ટાંત કહે છે.(પ્ર) 'આમાં' એટલે આ બ્રહ્માંડ સંબંધી પ્રસંગમાં

જેમ મેઘો આકાશના અથવા બીજા મત પ્રમાણે વાયુના આધારે રહેલા જણાય છે તેમ બ્રહ્માંડ પુરુષના આધારે રહેલું જણાતું નથી. તેથી દૃષ્ટાંત બરાબર ન હોવાથી બીજું દૃષ્ટાંત કહેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

એવી રીતે પ્રપંચ (જગત)માં જડબુદ્ધિ ભૂલભરેલી છે, ભગવદ્‌બુદ્ધિ મુખ્ય છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે જીવમાં પણ ભગવદ્‌બુદ્ધિ મુખ્ય છે, જીવબુદ્ધિ મુખ્ય નથી :

અતઃ પરં યદવ્યક્તમ્ અવ્યૂઢગુણબૃંહિતમ્ ।
અદૃષ્ટાશ્રુતવસ્તુત્વાત્ સ જીવો યત્ પુનર્ભવઃ ।।૩૨।।

આથી જૂદું જે અવ્યક્ત, અપરિણિત ગુણોથી વ્યાપ્ત છે તે ન જોએલી અને ન શ્રવણ કરેલી વસ્તુ હોવાથી જીવ છે, કારણકે પુનર્જન્મ થાય છે.૩૨

'આ' બ્રહ્માંડના દેહથી સૂક્ષ્મ, બધી ઇંદ્રિયોથી જણાય નહીં તેવું, જેનું બીજું નામ અવ્યક્ત છે તેવું, જેના સ્વાભાવિક કર ચરણ વિગેરે, ગુણો પરિણામ (વિસ્તાર) પામેલા નથી તેવું છે, એવો સંબંધ છે. 'ત્યારે તે શું છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, તે જીવજ છે એમ કહે છે, કારણ જડ, જીવ અને ભગવાન વિના ચોથો પદાર્થ નથી. 'છતાં પણ તે જીવ કેમ?' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી 'ન જોએલી અને ન શ્રવણ કરેલી વસ્તુ હોવાથી' એમ કહેલ છે. જો તે જડ હોત તો જોવાય તેવું હોત અને જો ભગવદ્રૂપ હોત તો વેદ વિગેરેમાં તેનું શ્રવણ થએલું હોત. વળી તે વસ્તુ[1] હોવાથી સસલાનાં શીંગડાં પેઠે તે પોતાની સ્થિતિ વિનાનું નથી. તેથી બાકી રહેલ વસ્તુ હોવાથી તે જીવજ છે.

કેટલાક[2] તો તે જીવની ઉપાધિ હોવાનું માને છે, અને પ્રાપ્ત થએલ[3] અને ન પ્રાપ્ત થએલના વિચાર પ્રમાણે ભગવાનથી જૂદો જીવ ન હોવાથી તે કોની ઉપાધિ હોય? તેથી તે જીવજ છે. વળી તેનો પુનર્જન્મ[4] થતો હોવાથી તે જીવ છે. પુરાણમાં અને લોકમાં એમ જોવામાં આવે છે કે પહેલાં આ દેવ હતો અને મનુષ્ય થયો છે. તેથી પુનર્જન્મ બીજી રીતે થવાનું ઘટતું ન હોવાથી એમ માનવું જોઈએ કે કોઈક ભગવાનની ઉપાધિરૂપ[5] સૂક્ષ્મ જીવ છે.૩૨

૧.ચેષ્ટા (ક્રિયા) વિગેરેથી તે વસ્તુ હોવાનું અનુમાન થાય છે.(પ્ર)

૨.શ્રીધર વિગેરે જીવની ઉપાધિ લિંગ શરીર માટે પણ 'જીવ' શબ્દ યોજાતો હોવાથી 'જીવ' નો અર્થ લિંગ શરીર કરે છે.(પ્ર)

૩.અહીંથી તેઓના મતનો દોષ કહે છે. ભગવાન વિષે પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી તે પ્રાપ્ત છે, અને જીવનો પ્રસંગ ચાલતો ન હોવાથી તે અપ્રાપ્ત છે. તેમનો વિચાર કરતો આ જીવ છે, લિંગ શરીર નથી એમ માનવું જોઈએ.(પ્ર)

૪.'તે બહાર જતાં પ્રાણ તેની પાછળ બહાર નીકળે છે' શ્રુતિ પ્રમાણે લિંગ શરીર દેહની બહાર (પહેલું) નીકળતું નથી, પણ જીવ નીકળ્યા પછી નીકળે છે. તેથી જીવની પાછળ બહાર નીકળે છે એ ચિહ્નથી પણ અહીં જીવની ઉપાધિ (લિંગ શરીર) કહેલ નથી (પણ જીવજ કહેલ છે.)(પ્ર)

૫.ભગવાન અંતર્યામી સ્વરૂપથી 'ઉપ' પોતાની પાસે 'ધીયતે' પોષે છે તે (ભગવાનની) ઉપાધિ (જીવ).(પ્ર)

'તેમ (તે જીવ હોય) તેથી શું?' એમ પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :

યત્રેમે સદસદ્રૂપે પ્રતિષિદ્ધે સ્વસંવિદા ।
અવિદ્યયાઽઽત્મનિ કૃતે ઈતિ તદ્બ્રહ્મદર્શનમ્ ।।૩૩।।

જ્યારે આ બે સત્ અને અસત્ રૂપો, અવિદ્યાએ આત્મામાં રચેલા છે એવા કારણથી પોતાના જ્ઞાનથી ન હોવાનું જણાય ત્યારે જ બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે.૩૩

વાસ્તવિક રીતે તો સર્વ ભગવાન જ છે, જીવ નથી અને જડ પણ નથી. તે બે દેખાવાનું અવિદ્યાથી થાય છે. પછી જ્યારે પોતાના જ અધિષ્ઠાન (સ્થાન)માં આ બે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ (જીવ અને જડ) બ્રહ્મના અનુભવને લીધે નથી એમ જો જણાય તો બ્રહ્મનો અનુભવ થયો જાણવો. 'અવિદ્યાએ આત્મામાં રચેલા છે' શબ્દોથી ન હોવાનું જણાવાનું કારણ કહેલ છે. બ્રહ્મનો અનુભવ ન હોવાથી આત્મામાં કરેલા, આત્માના સ્થાનમાં તે બે જણાય છે, એવો અર્થ છે. 'ઈતિ' 'એવા કારણથી' શબ્દ કારણ દર્શાવનારો છે. 'તત્' ત્યારે જ 'બ્રહ્મદર્શનં' બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. એવો અર્થ છે. સર્વ સ્થલે બ્રહ્મ હોવાનું જણાયા કરે છે, જડ અને જીવ જણાતાં બંધ થાય છે, એવો ભાવ છે.૩૩

'તેટલાથી શું થાય? આ જડ અને જીવ જણાવાનું ક્યારે બંધ થાય?' એવા પ્રશ્ન થાય તેથી તે બે વિષયનું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકમાં કરે છે :

યદ્યેષોપરતા દેવી માયા વૈશારદી મતિઃ ।
સમ્પન્ન એવેતિ વિદુઃ મહિમ્નિ સ્વે મહીયતે ।।૩૪।।

જ્યારે આ ભગવાનના સંબંધવાળી દેવી માયા કાર્ય કરતી બંધ થઈ મતિ થાય છે ત્યારે જીવ પોતાના ગૌરવને પ્રાપ્ત થએલો જ સ્વારાજ્ય કરે છે એમ જાણે છે.૩૪

આ માયા નિપુણ ભગવાનના સંબંધવાળી 'દેવી' દેવતારૂપ (પોતાની) પહેલાંની (અવિદ્યાવાળા કરવાની) સ્થિતિથી બંધ થાય છે, છતાં પણ તે પોતાની સ્થિતિ રહિત[૧] થતી નથી, પરંતુ તે મતિરૂપ થાય છે. જ્યારે પ્રવૃત્તિ કરાવવાના ગુણવાળી હોય ત્યારે માયા, અને નિવૃત્તિ કરાવવાના ગુણવાળી હોય ત્યારે મતિ, એવો ભેદ છે. ત્યારે આ જીવ પોતાના ગૌરવને પ્રાપ્ત થએલો જ એટલે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થએલો જ 'મહીયતે' સ્વારાજ્ય કરે છે,૨+ એવો અર્થ છે. એવી રીતે 'સર્વ હરિ છે' એવું જ્ઞાન થાય તે માટે પુરુષનો અવતાર સામગ્રી સાથે કહ્યો. એવી રીતે બીજા અવતારોમાં પણ જાણવું.૩૪.

૧.નાશ પામતી નથી.(પ્ર)
૨.'એમ તત્વજ્ઞો જાણે છે' એટલું અધ્યાહાર છે.(પ્ર)

પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણના જન્મ અને કર્મોનું નિરૂપણ તે ભગવાન છે એમ જણાવવા જ કહેલું છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

એવં જન્માનિ કર્માણિ હ્યકર્તુરજનસ્ય ચ ।
વર્ણયન્તિ સ્મ કવયો વેદગુહ્યાનિ હૃત્પતેઃ ।।૩૫।।

એવી રીતે જે કર્તા નથી અને જેમને જન્મ નથી તેવા હૃદયના પતિના વેદમાં ગુપ્ત રાખેલા જન્મો અને કર્મોનું કવિઓએ વર્ણન કરેલું છે.૩૫.

'ઉપદેશ અને અતિદેશથી[1] શું ઉત્તમપણું થાય છે?' એવા પ્રશ્ન થાય. તેથી કહે છે કે જેમને જન્મ નથી તેમના જન્મો, (અને) જે કર્તા નથી તેમનાં કર્મોનું વર્ણન કરેલું છે. વિરુદ્ધ ધર્મો તેમનામાં રહેલા હોવાથી 'આનો મહિમા આટલો છે, (આથી પુરુષ મોટા છે),' એ વાક્ય પ્રમાણે માહાત્મ્ય ઉત્તમ છે, કારણકે કવિઓ આવીજ રીતે વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મવાળા તરીકે (તેમનું) વર્ણન કરે છે. 'વિરોધ વગરના (તે વિરુદ્ધ ગુણો) કેમ જણાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'વેદગુહ્યાનિ' એમ કહેલું છે. વેદમાં પણ તે ગુપ્ત રાખેલા છે. મૂર્ખાઓને વિરુદ્ધ જેવા જણાય તે માટે (વિરુદ્ધ હોય) તેવું વચન છે, વાસ્તવિક રીતે તો સર્વ થવાથી શક્તિવાળા બ્રહ્મમાં વિરોધ છેજ નહીં. વળી (તે) 'હૃદયના પતિ' છે બધાનાં હૃદયોને પ્રેરણા કરનાર તેજ છે. ત્યાં જેમ, અનેક પ્રકારે પ્રેરણા કરે છે, તેમ અનેક પ્રકારના થાય છે એવો અર્થ છે.૩૫

૧.પ્રથમ કહેવું તે ઉપદેશ. એક પ્રસિદ્ધ થએલ ગુણ કાર્યને લીધે બીજા સંબંધી કહેવો તે અતિદેશ. પુરુષના અવતાર જન્મ વિગેરે કહ્યા તે ઉપદેશ. આ શ્લોકથી બીજા સંબંધી તેવું કહેવું તે અતિદેશ.(પ્ર)

'કેવી રીતે (કવિઓ) વર્ણન કરે છે[1]? તેમની લીલા કઈ? સ્વરૂપ શું? કેમ જણાય છે?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી (જણાવે છે).[2] અથવા 'હે સૂત તમો જાણો છો? ૧.૧.૧૨ એ પ્રશ્નનો આ ઉત્તર છે.

સ વા ઈદં વિશ્વમમોઘલીલઃ સૃજત્યવત્યત્તિ ન સજ્જતેઽસ્મિન્ ।
ભૂતેષુ ચાન્તર્હિત આત્મતન્ત્રઃ ષાડ્વર્ગિકં જિઘ્રતિ ષડ્ગુણેશઃ ।।૩૬।।

સદા સફલ લીલાવાળા તે નિશ્ચય આ વિશ્વ રચે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે અને તેનું ભક્ષણ કરે છે. આમાં તે આસક્ત થતા નથી, અને ભૂતોમાં છૂપાએલા સ્વતંત્ર રહીને તે છ ગુણોના ઈશ છના વર્ગોની ગંધ લે છે (ભોગ કરે છે).૩૬

કાલ વિગેરે તેમનાથી પ્રેરણા કરાતા હોવાથી તે[3] 'વૈ' નિશ્ચય પુરુષોત્તમ છે, 'આ વિશ્વ' શબ્દોથી પ્રપંચનો ભેદ દૂર કરેલો છે. અક્ષર કાલ કર્મ સ્વભાવ પ્રકૃતિ અને પુરુષ જગત્ રચે છે, એમ જે ઘણા પ્રકારે રચાએલ હોવાનું કહેલું છે, તે વાસ્તવિક રીતે ભગવાન જ રચે છે. તેનું કારણ 'સદા સફલ લીલાવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. માત્ર અક્ષર વિગેરે જગત્ કરતા હોય ત્યારે સ્વતંત્ર ભગવાનની તે રચવાની ઈચ્છા ન હોય તો તેઓની ક્રિયા વ્યર્થ થાય, [4]કારણકે તેઓ કાર્ય કરવામાં રોકાએલા હોય, અને તેમને તે રચવાનું સારી રીતે જણાય નહીં. ભગવાનની તો તે લીલા[5] છે, કારણકે જગત્ તેમને ભોગ કરવાનો પદાર્થ છે. 'ભક્ષણ(કરે છે)' એમ કહેલ હોવાથી ચોખાની પેઠે ભગવાન જગત્ રચે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે અને તેનું ભક્ષણ

કરે છે. બીજાઓ કર્મ કરનારા (ચાકરો) હોવાથી જગત્ રચનારા નથી. જીવો પણ તેવા (ભોગ કરનારા) હોવાથી, 'આસક્ત થતા નથી' શબ્દોથી (તેમનાથી ભગવાનનો) ભેદ કહે છે. તે (કાર્ય અથવા ભોગ) થી થતા મોહ હર્ષ વિગેરે ગુણ અને દોષ 'સંગ' છે. તે ભગવાનમાં નથી. તે વિષયમાં પ્રમાણ કહેતો હોય[૬] તેની પેઠે 'આમાં' શબ્દથી (તે) દેખાડે છે. 'ભૂતોમાં' એટલે મહાભૂતોમાં અને પોતાના અંશ જીવોમાં ભગવાનને સંગ નથી. જીવોમાં અને જડ પદાર્થમાં આસક્તિ ન હોવાનું કહ્યું.

'સર્વ સ્થલે કાર્ય અને કારણ જોવામાં આવે છે, અને ભગવાન દેખાતા નથી તેથી અને જણાય તેવું હોય ત્યારે ન જણાય, તેવાની કલ્પના કરવી એ અયોગ્ય હોવાથી ભગવાન કરે છે એમ કેમ (કહો છો)?' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી 'છૂપાએલા, સ્વતંત્ર' એમ કહેલું છે. ભગવાન છૂપા રહેલા હોવાથી દેખાતા નથી, સ્વતંત્ર હોવાથી દેખાવાનું[૭] સંભવતું નથી, કારણકે જે દેખાય તે પરતંત્ર હોય છે.

જો સર્વમાં છૂપાએલા અને પાછળથી પ્રવેશ કરેલા ભગવાન ભોગ કરતા હોય તો ભોગ કરવામાં દોષ થાય[૮]. કારણકે જીવોની સાથે ભોગ થાય અથવા તેઓની પહેલાં જ જો ભોગ કરે તો ભોગ કરવાના પદાર્થો થઈ રહે[૯] એવી શંકા થાય, તેથી 'છના વર્ગોની ગંધ લે છે' એમ કહેલું છે. કારણકે ભોગ ઈંદ્રિયોથી થઈ શકે તેવો છે. ભગવાનની ઈંદ્રિયો તો પદાર્થના ગુણોને જ ગ્રહણ કરે છે, ગુણોવાળા પદાર્થોને ગ્રહણ કરતી નથી. તે જીવે કરેલ ભોગમાં એકલાનું ગ્રહણ જીવોથી થઈ શકતું નથી; અને તેમની ઈંદ્રિયોને માત્ર એક ક્ષણ સુધી ગુણના એક ભાગ સાથે સંબંધ રહે છે. તેથી પાંચ (ઈંદ્રિયોના) વિષયોનો ભોગ ભગવાનથી જ થઈ શકે તેવો છે. 'ગંધ લે છે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ગુણોનું જ ગ્રહણ કરે છે. લોકમાં માત્ર ધર્મનું જ[૧૦] ગ્રહણ સુંઘવાથી જ થાય છે. તેથી એમ કહેલું છે છ ઈંદ્રિયો પાંચ વિભાગવાળી અવિદ્યાથી વ્યાપ્ત હોવાથી, દરેક ઈંદ્રિય પાંચ પ્રકારની થતી હોવાથી પાંચ પ્રકારવાળા થવું એ વર્ગ છે. તેથી અઠ્ઠાવીસ ભેદોવાળાં તત્વો છે, ભોગ કરનાર પોતે અને ભક્તિ એવા ત્રીસ ભેદો થયા. તેઓના રસનો[૧૧] ભગવાન પોતે જ અનુભવ કરે છે. એવો અર્થ છે. જ્ઞાન[૧૨] સાથેના રૂપ વિગેરે જીવને સંપૂર્ણ રીતે પોતાનું સમર્પણ કરતા નથી, પણ થોડા ભાગથી અને કોઈ વાર જ કરે છે. તેવું ભગવાન પ્રતિ કરતા નથી એમ 'છ ગુણોના ઈશ' શબ્દથી કહેલું છે, અને ઈશ હોવાથી તેમને વશ રાખનાર હોવાનું[૧૩] કહેલું છે.૩૬

૧.જગતના રચનાર વિગેરે પ્રકારે વર્ણન ન કરે.(પ્ર)

૨.'ગયા અધ્યાયના ૩૦ મા શ્લોકમાં લીલા કહેલી છે તેથી તે ફરી કહેવાનું પ્રયોજન નથી અને તેથી છ પ્રશ્નના ઉત્તર પૂરા થતા નથી' એમ જણાય તેથી આ બીજા પ્રકારે અર્થ કરેલ છે.(પ્ર)

૩.આ શબ્દ પ્રસિદ્ધ અર્થ (ભગવાન) જણાવનારો છે, ચાલતા વિષયને લગતો નથી, એવા અભિપ્રાયથી 'પુરુષોત્તમ' એમ કહેલ છે.(પ્ર)

૪.ફલ પ્રાપ્ત ન થવાથી વ્યર્થ થાય. ભગવાનની પેઠે તે સદા સફલ લીલા કરનાર ન હોવાથી ફલ સિદ્ધ ન

થાય.(પ્ર)
૫.તેથી ભગવાનને સારી રીતે જણાય છે.(પ્ર)
૬.સૂત પોતાનો અનુભવ કહે છે એવો અર્થ છે.(પ્ર)
૭.ભગવાન ન દેખાય તેનું કારણ તે અંકુશરહિત છે.(પ્ર)
૮.'ભક્ષણ કરે છે' શબ્દથી ભોગ કહેલો હોવાથી તે જીવ સમાન થાય.(પ્ર)
૯.પદાર્થો થઈ રહે એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા ભોગનો પ્રકાર કહે છે.(પ્ર)
૧૦.એવા કારણથી 'ગંધ લે છે' એમ કહેલું છે. માત્ર ધર્મ જ ગ્રહણ કરાય એવું અનુભવથી જણાય છે. તેથી ધર્મનું જ ગ્રહણ થાય એવું જણાવનારો શબ્દ યોજેલ છે. તેથી અહીં લક્ષણા નથી. 'એષ' 'જ' શબ્દથી જીભ વિગેરે ઈંદ્રિયો માત્ર ધર્મનું ગ્રહણ કરનારી નથી, પણ ધર્મોનું જ ગ્રહણ કરનારી છે એમ જણાવેલ છે.(પ્ર)
૧૧.'રસ' એટલે સાર થએલ અંશ. તેથી ભોગનો પ્રકાર જૂદો હોવાથી ભગવાન જીવની સમાન નથી. અને બેને ભોગ કરવાની વસ્તુઓ જૂદા પ્રકારની હોવાથી, તે વસ્તુઓ થઈ રહેતી નથી.(પ્ર)
૧૨.જ્ઞાન મુખ્ય રીતે મનથી ગ્રહણ થાય તેવું છે, તેથી રૂપ વિગેરેને અહીં જ્ઞાન સાથેના કહેલાં છે.(પ્ર)
૧૩.આ વૃંદાવન પ્રેસની પ્રત પ્રમાણે પાઠ લઈ અર્થ કર્યો છે. બીજી પ્રતમા 'તદધીનત્વંચ' શબ્દો વધારે છે. તેનો અર્થ 'ભગવાન રસને અધીન છે' એવો પ્રકાશ કરે છે. ભગવાનને અહીં 'ઈશ' કહેલા હોવાથી તે અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. પાઠ હોય તો પણ 'તદનધીનત્વંચ' પાઠ જોઈએ એમ જણાય છે.

એમ ઘણી જ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી પદાર્થ (ભગવાન)નું નિરૂપણ કર્યું. વાસ્તવિક રીતે તો તે સારી રીતે જાણવામાં આવતા જ નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

ન ચાસ્ય કશ્ચિન્નિપુણેન ધાતુરવૈતિ જન્તુઃ કુમનીષ ઊતીઃ ।
નામાનિ રૂપાણિ મનોવચોભિઃ સન્તન્વતો નટચર્યામિવાજ્ઞઃ ।।૩૭।।

અને કોઈ પણ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની જંતુ, નટના આચરણની પેઠે મન અને વાણી સાથે નામો અને રૂપોનો વિસ્તાર કરનારા આ સૃષ્ટિ રચનારની લીલાઓ ઉત્તમ પ્રમાણથી પણ જાણતો નથી.૩૭

આ પ્રમાણે અભિપ્રાય છે. ભગવાન સર્વ રસોનો ભોગ કરે છે એમ કહ્યું; અને તે રસો પોતાથી,[1] આધારને[2] લીધે અથવા અધિકારીના[3] જૂદાપણાને લીધે ઉત્તમ અથવા અધમ હોય છે, અને ભગવાન તેમનો અનુભવ (ભોગ) કરે છે કે નહીં, એવો સંદેહ છે. સર્વ વસ્તુઓમાં રસના રૂપથી ભગવાને જ પ્રવેશ કરેલો હોવાથી તેમના પોતાના પ્રતિ તે રસોનું ઉત્તમપણું અથવા અધમપણું નથી. (ભગવાન આધાર અને અધિકારી) સર્વરૂપ હોવાથી બીજો પક્ષ[4] પણ નથી. 'ચ' 'અને' શબ્દથી બીજાં પ્રમાણ પણ ન હોવાનું (જણાવેલ છે). એવું નિરૂપણ કરતાં ભક્તિથી ભગવાન પ્રકટ થવાથી તેમનાં દર્શન કરતાં 'આમની' એમ કહે છે. 'આમની' એટલે શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ કોઈ પણ એટલે બ્રહ્મા પણ ઉત્તમ જ્ઞાન કરાવનાર પ્રમાણથી પણ જાણતા નથી. 'સૃષ્ટિ રચનાર' શબ્દથી તેનું કારણ કહેલું છે, કારણકે ભગવાન સર્વને ઉત્પન્ન કરનારને સર્વનાં ભૂતમયપણાનું જ્ઞાન છે. ભગવાને કોને કયા પ્રયોજનથી કેવી

રીતે ઉત્પન્ન કર્યો તે બીજો કેમ જાણે? તે બીજો પણ 'જંતુ' કીડા જેવો, સંશય અને તેનું નિવારણ કરવાની ચતુરાઈ વિનાનો છે. વળી ભગવાનની ક્રિયાઓ પણ સ્વાભાવિક નહીં, પરંતુ લીલાઓ (કેમ જાણે)? અને 'ઊતીઃ' એ અનિયમિત રૂપ ભગવાનની લીલાના પેટાભેદો કોઈ જાણતું નથી એમ જણાવવા યોજેલું છે. મન અને વાણી સાથે, નામો એટલે વેદો અને રૂપો એટલે વિષયોનો 'સન્તન્વતઃ' વિસ્તાર કરનારા એ વિશેષણથી સંપૂર્ણ પ્રકારે અજ્ઞાન હોવાનું કારણ કહેલું છે.

ચતુર્ભિશ્ચ મહારોગૈઃ વ્યાપ્તા ઊતીર્ન જાનતે ।
નટવચ્ચાપિ કરણમ્ અન્યથા પ્રતિભાસનાત્ ।।૧૫।।

અને ચાર મોટા[૫] રોગોથી ઘેરાએલા ભગવાનની લીલાઓ જાણતા નથી. અને લીલાઓનું જુદા પ્રકારે ભાન કરાવવા ભગવાન નટની પેઠે આચરણ કરે છે.કા.૧૫

કારણકે પ્રમાણના બલથી જ્ઞાન થાય. પ્રમાણનો લોપ કરાવવા જ નટના જેવી પ્રવૃત્તિ ભગવાન કરે છે એમ 'નટના' 'આચરણની પેઠે' શબ્દથી કહેલું છે. અજ્ઞાની જરાએ ન જાણે, પુષ્ટિમાર્ગને ન જાણનારો એવો (અજ્ઞાનીનો) અર્થ છે.૩૭

૧.કેરી વિગેરે અને કાકડી વિગેરે પોતાથી જ ઉત્તમ અને હલકાં છે.(પ્ર)
૨.દુધ વિગેરે જેવા વાસણમાં ભર્યા હોય તેવાં ઉત્તમ અથવા હલકાં થાય છે.(પ્ર)
૩.કીડાઓથી ખરાબ થએલાં થાય છે.(પ્ર)
૪.'બીજો પક્ષ' એટલે ભગવાન અનુભવ કરતા નથી એવો પક્ષ. ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી બીજા રૂપથી અનુભવ કરે છે, પોતાના રૂપથી કરતા નથી.(પ્ર)
૫.(૧)'રચનાર' શબ્દથી સૂચવેલ જીવોનું અર્વાચીનપણું, (૨)જંતુપણું, (૩)દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા હોવાપણું અને (૪)અજ્ઞાનીપણું.(પ્ર) (એ ચાર મોટા રોગ જણાવેલ છે).

'ત્યારે ઉદ્ધાર કેમ થાય? એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે :

સ વેદ ધાતુઃ પદવીં પરસ્ય દુરન્તવીર્યસ્ય રથાઙ્ગપાણેઃ ।
યોઽમાયયા સન્તતયાઽનુવૃત્યા ભજેત તત્પાદસરોજગન્ધમ્ ।।૩૮।।

જે માયારહિત સદાની અનુવૃત્તિથી ભગવાનના ચરણકમલની ગંધનો આશ્રય કરે છે તે, અનંતવીર્યવાળા, રથનું અંગ જેમના હસ્તમાં છે તેવા પર સૃષ્ટિ રચનારના માર્ગને જાણે છે.૩૮

'સૃષ્ટિ રચનારના' શબ્દનો અર્થ પહેલા[૧] પ્રમાણે. ભગવાન તો ન જણાય તેવા સ્વરૂપવાળા હોવાથી તેમનું જ્ઞાન થતું જ નથી. તેમનું કાર્ય તો લૌકિક[૨] છે. તેમના માર્ગનું[૩] જ્ઞાન થાય ત્યારે સમાગમ થવાનું જાણીને સાથે[૪] રહેવાથી કાર્યોનું તત્વ જાણવામાં આવે એવા વિચારથી તેમની ગતિનો માર્ગ જાણવો જોઈએ. લૌકિક અને વૈદિક પ્રમાણોથી તેમનું જ્ઞાન ન થવાનું કારણ 'પર' વિશેષણથી કહેલું છે. તે સર્વ પ્રમાણોથી દૂર રહેલા છે, એવો તેનો અર્થ છે. 'કોઈક સમયે'[૫] અશક્તિ થાય ત્યારે તે થોડું ચાલે, ત્યારે ત્યાં રહેનારાઓને તે જણાય' એવી

શંકા થાય, તેથી 'અનંતવીર્યવાળા' એમ કહેલું છે. દુષ્ટ છે અતં જેમના વીર્યનો (તેવા હોવાથી તેમનું) પરાક્રમ કોઈ પણ સમયે પૂરૂં થતું જ નથી. [૬]પૂરૂં થાય તો પ્રલય જ[૭] થાય તેથી તેનો અંત નથી. પ્રલય થયા પછી તો કોઈ જાણનાર રહેતો જ નથી એવો ભાવ છે.

વળી[૮] કાલની પેઠે તેમનું જ્ઞાન થાય, અને તે કાલનું ચક્ર જેમના હસ્તમાં છે તેવા ભગવાન છે. કાલને પણ સ્થિર કરીને રહે છે. અથવા બધુંએ જગત્ રથ છે, ચક્ર તેની પણ નીચે હોય છે. તે ચક્ર જેમના હસ્તમાં છે તેવા ભગવાન છે. તેથી હસ્ત ચલાવવાથી જગદ્રૂપ રથ ચાલે છે અને હસ્તના આધારવાળો છે. તે રથ ગાડીમાં[૯] બેઠેલાથી કેમ જણાય?

તેથી ભગવાનની અનુવૃત્તિજ (તેમનું) જ્ઞાન થવાનું કારણ છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. લાંબા સમય સુધીના આદર અને સદાની સેવાથી માયારહિત થવું તે પણ (ભગવાનના જ્ઞાનનું) અંગ છે, કારણકે સર્વ લૌકિક અને વૈદિક માયાથી ભગવાનનું ભજન કરે છે, કારણકે 'આમ કરવામાં આવશે ત્યારે આ અમને આ આપશે' એવી બુદ્ધિથી ભગવાન પાસેથી પદાર્થો લેવા ભગવાનને ઠગવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. ભગવાન તો તેથી પણ ચતુર છે. તેથી માયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પોતાના ભોગનો[૧૦] વિચાર (કરે છે). માયા તેનું બીજું નામ છે. 'સન્તતા' એટલે સદાની 'અનુ' પાછળ 'વૃત્તિ' રહેવું તે, એમ (ભગવાનની) ગતિની પાછળ સ્થિતિ (કરવાનું) કહ્યું, તેથી લાંબા સમય (ની સેવા) અને આદર જણાવેલા[૧૧] છે માર્ગનું જ્ઞાન થવામાં ચરણ (પગલાં) નું જ્ઞાન કારણ છે, તે (ચરણ) જ કમલ છે. તેની ગંધનો આશ્રય કરવો. ભગવાન શયન કરે ત્યારે ચરણ ચાંપતાં, ઉપલો ભાગ ઊંચો રહેલ હોય તેવા ચરણને સૂંઘતાં (તેની) ગંધનો અનુભવ થાય છે. જેઓના હૃદયમાં ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી શયન કરે છે તેમને તેમ (ગંધનો અનુભવ થાય છે), અને ગંધથી ખેંચાએલી બહારની ઈંદ્રિયો પણ તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને તે ભગવાનનો માર્ગ જાણે છે, એવો જ્ઞાનનો પક્ષ છે.

ભક્તિના પક્ષમાં[૧૨] તો તે ભગવાનનું ચરણ ભક્તિમાર્ગ[૧૩] છે, અને તે શુદ્ધ સ્વચ્છ અંતઃકરણમાં પ્રકટ થએલું કમલ છે. તેમાંની ગંધ એટલે સંત પુરુષો અથવા પ્રેમ, તેનું ભજન એટલે તેનું સદાનું સેવન. ૩૮

૧. 'પહેલાં પ્રમાણે' ગયા શ્લો. ૩૭ માં કર્યો તે પ્રમાણે.

૨. 'રચનાર હોવાથી જ્ઞાન ન થાય તો પણ તેમનાં કાર્યરૂપ ચિહ્નથી તેમનું જ્ઞાન થશે' એમ જણાય તેથી આ કહેલ છે. કાર્ય તો લોકની અંદર થએલું છે, તેથી તેનાથી જેવું તેવું જ્ઞાન થાય, પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. તેમના માર્ગનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે કાર્યથી જ્ઞાન થાય, એવો અર્થ છે. આથી 'પદવી' શબ્દ મૂકવાનું તાત્પર્ય કહ્યું છે. તેમનો માર્ગ ભક્તિ છે. (પ્ર)

૪. 'સાથે રહેવાથી' એટલે ગતિ સાથે રહેવાથી ગતિનો આધાર થએલ માર્ગ કાર્યરૂપ થએલ છે, તેથી ગતિનું જ્ઞાન થતાં તેનો આધાર બનેલ કાર્યનું જ્ઞાન અનુમાનથી ધૂમાડાથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય તેમ થાય છે. તેથી માર્ગનું જ્ઞાન જરૂરી છે. (પ્ર)

૫. 'વૈકુંઠમાં રહેનારાઓએ ભગવાન સંબંધી ઉપદેશ કરવો જોઈએ' એવી શંકા છે. (પ્ર)

૬.ભગવાનનો ઘણો વેગ હોવાથી, તે સાકાર હોવા છતાં પણ તેમનું જ્ઞાન થતું નથી. અને આપણો અધિકાર ન હોવાથી કોઈ ઉપદેશ કરતું નથી, એવો અર્થ છે.(પ્ર)
૭.જગતને અનુકૂલ ક્રિયા ન હોવાથી પ્રલય થાય.(પ્ર)
૮.'ગતિ કાલ છે એ વાક્ય પ્રમાણે કાલ ગતિ હોવાથી, તેની પેઠે બીજી ગતિનું પણ અનુમાન કરવાથી જ્ઞાન થવાનું' એવી શંકા થાય, તેથી કાલ પણ જાણી શકાય તેવો નથી, તેથી તેના દષ્ટાંતથી બીજી ગતિનું પણ જ્ઞાન થાય તેમ નથી, તેથી ગતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો ઉપદેશ કરવો જરૂરી છે.(પ્ર)
૯.ગાડું=જગત્(પ્ર)
૧૦.'યુક્તિં' ને બદલે 'ભુક્તિ' પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં છે, તે લીધો છે.
૧૧.'સદાની' અને 'અનુવૃત્તિ' શબ્દોથી જણાવેલા છે.(પ્ર)
૧૨.આ પક્ષમાં પરોક્ષવાદ હોવાથી લક્ષણા દોષરૂપ નથી.(પ્ર) જુઓ પૂ.૪,કા.૬
૧૩.૧૦.૨.૩૧ માં કહ્યા પ્રમાણે.(પ્ર)

એ પ્રમાણે પ્રસંગને લીધે નીકળેલી કથા કહીને નીચેના શ્લોકમાં જૂદા આરંભથી ચાલતો પ્રસંગ કહે છે :

અથેહ ધન્યા ભગવન્ત ઈત્થં યદ્વાસુદેવેઽખિલલોકનાથે ।
કુર્વન્તિ સર્વાત્મકમાત્મભાવં ન યત્ર ભૂયઃ પરિવર્ત ઉગ્રઃ ।।૩૯।।

હવે આ સંસારમાં (તમો) ભગવાનનો ધન્ય છો, કારણકે સર્વ લોકના નાથ વાસુદેવમાં આવી રીતે સંપૂર્ણ આત્મભાવ કરો છો, જેમાં ભયંકર સંસારમાં ફરી આવવાનું રહેતું નથી.૩૯

તમારા પ્રશ્નથી એમ જણાય છે કે તમો ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળા છો, આ સંસારમાં 'જે જેમાં શ્રદ્ધાવાળો હોય તે તેજ છે' (ભ.ગી.૧૭,૩) એ વચન પ્રમાણે તમો ભગવાનો છો. 'ધન્ય' એટલે 'ધન' ભગવાનની ભક્તિ અથવા જ્ઞાન માટે 'અર્હન્તિ' યોગ્ય હોય તે ધન્ય. 'આવી રીતે' એટલે હલકાનું[1] પણ સંબોધન કરીને (શ્રવણનો) અવસર ન હોય તેને પણ અવસર કરીને તેના મુખથી પણ ઘણો આદર કરીને શ્રવણ કરવું એવા પ્રકારે. 'વાસુદેવ' શબ્દથી બીજા દેવનું ભજન કરતા નથી, એમ જણાવ્યું. 'સર્વ લોકના નાથ' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે તેમને સર્વના ઈશ્વર અને વેદાન્તોથી જણાય તેવા જાણીને (તેમનામાં આત્મભાવ કરો છો). એવી રીતે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને ઘણો દઢ સ્નેહ વાસુદેવમાં છે એમ જણાવવા બે વિશેષણો કહીને, જે કારણથી તેમને કથામાં રુચિ છે એમ જણાવવા 'આત્મન્'[2] શબ્દ યોજીને, તેમનામાં 'ભાવં' દેવ તરીકે પ્રેમ કરો છો તેથી ધન્ય છે, એમ પહેલાના 'ધન્ય' શબ્દ સાથે સંબંધ છે. મોટા વમળરૂપ કાલરૂપી સંસારના ચક્રમાં ફરી પડવાનું ન રહે તે આનું ફલ છે. 'પુનઃ' 'ફરીથી' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે આ દેહના અંત સુધી જેમ થતું હોય તેમ થાઓ. આ સંસારચક્રનો અનાદર કરતો નથી એમ જણાવવા 'ભયંકર' શબ્દ યોજેલ છે.૩૯

૧.'હલકાનું' એટલે સૂતનું.(પ્ર)
૨.અહીં 'સર્વાત્મકે આત્મનિ' એવો પાઠ લેવો, કારણકે 'વેદાન્તોથી જણાય તેવા' કહેલા છે. સર્વરૂપ હોય તે

જ વેદાન્તથી જણાય, કારણકે 'આકાશ' વિગેરે શબ્દો વેદાન્તમાં યોજાએલા છે.(પ્ર) આવો પાઠભેદ કરવાનું યોગ્ય જણાતું નથી, કારણકે 'વાસુદેવ' અને 'સર્વ લોકના નાથ' એ બે વિશેષણોથી માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને સુદઢ સ્નેહ અનુક્રમે જણાવેલા હોવાનું સુબોધિનીમાં કહેલું છે. સર્વલોકના નાથમાં દઢ સ્નેહ થાય.

'આ ક્યાંથી કાઢ્યું?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

ઈદં 'ભાગવતં' નામ પુરાણં વેદસમ્મિતમ્ ।
ઉત્તમશ્લોકચરિતં ચકાર ભગવાનૃષિઃ ।।૪૦।।

જેમાં ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત છે તેવું વેદતુલ્ય આ ભાગવત નામનું પુરાણે ભગવાન ઋષિએ રચેલું છે.૪૦

ભગવાનના સર્વ સંબંધવાળું હોય તે ભાગવત. 'નામ' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ કહી છે. (તે) પુરાતન (જૂનું) છે, અથવા 'પુરાણ' એ (તેની) જાતિનો શબ્દ[1] છે. (તે) વેદની સાથે સંપૂર્ણ પ્રકારે મળતું આવે છે, બીજા મતોની પેઠે આમાં વેદનો વિરોધ નથી 'જેમાં ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત્ર છે' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે પ્રસંગને લીધે કહેલી કથા પણ પુરુષોત્તમની જ કથા છે. ઉત્તમશ્લોકનું ચરિત્ર છે જેમાં (તેવું આ છે). ભગવાન વેદવ્યાસે ઋષિના જ્ઞાન (સમાધિ) થી અનુભવ કરીને આ કહેલું છે.૪૦

૧.પુરાણપણું જાતિ છે, એવો અર્થ છે.(પ્ર)

નિઃશ્રેયસાય લોકાનાં ધન્યં સ્વસ્ત્યયનં મહત્ ।
તદિદં ગ્રાહયામાસ સુતમ્ આત્મવતાં વરમ્ ।।૪૧।।

લોકોના કલ્યાણ માટે ધન પ્રાપ્ત કરાવનાર કલ્યાણના સ્થાનરૂપ ઉત્તમ (પુરાણ રચ્યું શ્લોક ૪૦). તે આ પુરાણ જિતેંદ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ પોતાના પુત્રને ભણાવ્યું.૪૧

સર્વત્ર રહેલ ભક્ત[1] લક્ષ્મી શ્રવણ કરતી હોવાથી સર્વની મુક્તિ થાય, (સર્વને) ધનપ્રાપ્તિ અને કલ્યાણ થાય તે માટે (આ) ગ્રંથની પ્રવૃત્તિ (થએલી). પોતાથી[2] ગુણથી અને અર્થથી ઉત્તમ (હોવાનું) 'ઉત્તમ' વિશેષણથી કહ્યું. (સૂતને) પોતાને જ્ઞાન (કેવી રીતે થયું તે) જણાવવા પરંપરા કહે છે. વ્યાસે શુકને વેદની પેઠે (તે) જણાવ્યું. છૂપું રાખવા યોગ્ય હોવાથી 'પુત્રને' ભણાવ્યું. જિતેંદ્રિયપણું અને જ્ઞાન આમા અંગ છે. તે (ગુણ) ઉત્તમ હોય તો ભાગવત ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવા અભિપ્રાયથી જિતેંદ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ 'એમ કહેલું છે.'૪૧

૧.'લક્ષ્મી શ્રવણ કરે તેથી કલ્યાણ કેમ થાય?' તે જણાવવા 'ભક્ત' એમ કહેલ છે. ભક્ત શ્રવણ કરે તેથી ભક્તિથી કલ્યાણ થાય, એવો અર્થ છે.(પ્ર)

૨.'સાર સાર કાઢેલો છે' (૧.૩.૪૨) એમ કહેલ હોવાથી પોતાથી ઉત્તમ છે, વાસ્તવ વસ્તુ તેનાથી જણાય છે (૧.૧.૨), તેથી ગુણથી ઉત્તમ છે, અર્થ ભગવાન હોવાથી અર્થથી ઉત્તમ છે.(પ્ર)

બીજા પ્રમાણ સંબંધી ચિંતા ન કરવી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ

સર્વવેદેતિહાસાનાં સારં સારં સમુદ્‌ધૃતમ્ ।
સ ચ સંશ્રાવયામાસ મહારાજં પરીક્ષિતમ્ ।
પ્રાયોપવિષ્ટં ગંગાયાં પરીતં પરમર્ષિભિઃ ।।૪૨।।

સર્વ વેદો અને ઈતિહાસોનો સાર સાર કાઢેલું (ભણાવ્યું શ્લોક ૪૧), અને તેમણે ગંગાના કાંઠે અન્ન તજી મરવા બેઠેલા, ઉત્તમ ઋષિઓથી વીંટાએલા મહારાજ પરીક્ષિતને તે સંભળાવ્યું.૪૨

ત્રણ વર્ણવાળાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વેદ છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઈતિહાસ છે. ભાગવતમાં તે બંનેનો સાર કાઢેલ હોવાથી તે સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારૂં છે. 'અને તેમણે...' શબ્દોથી પરંપરા કહે છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે. 'પ્રાયઃ' એટલે મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ. 'ગંગાકાંઠે' શબ્દથી દેશનું ઉત્તમપણું કહેલ છે. 'ઉત્તમ ઋષિઓથી વીંટાએલા' શબ્દથી સત્સંગ કહેલ છે.૪૨

'ધર્મ કોના શરણે ગયો?' એ છટ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી કહે છે :

કૃષ્ણે સ્વધામોપગતે ધર્મજ્ઞાનાદિભિઃ સહ ।
કલૌ નષ્ટદશામેષ પુરાણાર્કોઽધુનોદિતઃ ।।૪૩।।

ધર્મ જ્ઞાન વિગેરે સાથે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ધામમાં પધાર્યા ત્યારે કલિમાં ઢંકાઈ ગએલી દૃષ્ટિવાળાઓ માટે હમણાં આ પુરાણરૂપ સૂર્ય ઉગ્યો છે.૪૩

ધર્મ તો ભગવાનની સાથે જ ગયો. અહીં રહ્યો હોત તો કોને શરણ (ગયો તે) ની ચિંતા રહે. કલિ અંધકાર સમાન છે. તેનાથી જેઓની દૃષ્ટિ ઢંકાઈ ગએલી છે. પરંતુ જેઓ આંધળા નથી, (અને) પોતાથી દુષ્ટ નથી, (તેઓને) ફરી ધર્મ વિગેરેનું જ્ઞાન કરાવવા હમણાં આ પુરાણરૂપ સૂર્ય ઉગ્યો છે. પહેલાં હતો તે જ લોકમાં પ્રકટ થયો છે, એવો અર્થ છે.૪૩

પોતાને ભાગવતની પ્રાપ્તિ થવાનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

તત્ર કીર્તયતો વિપ્રા વિપ્રર્ષેર્ભૂરિતેજસઃ ।
અહં ચાઽધ્યગમં તત્ર નિવિષ્ટસ્તદનુગ્રહાત્ ।
સોઽહં વઃ શ્રાવયિષ્યામિ યથાધીતં યથામતિ ।।૪૪।।

અને હે વિપ્રો! ત્યાં ઘણા તેજવાળા વિપ્રર્ષિ કહેતા હતા ત્યારે તેમની કૃપાથી ત્યાં બેઠેલો હું તે ભણ્યો. તે હું જેવું ભણ્યો તેવાનું મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તમને શ્રવણ કરાવીશ.૪૪

'હે વિપ્રો!' એ સંબોધનથી એમ જણાવ્યું છે કે શુક સર્વને પૂર્ણ કરનારા હોવાથી પ્રથમ તેમણે પૂર્ણ કર્યો. અને હવે તેનું ફરી સ્મરણ કરાવીને તમે પૂર્ણ કરો છો. શુક લૌકિક ન હતા એમ જણાવવા 'ઋષિ' કહેલ છે, અને ભવિષ્યમાં તેનો પ્રકાશ થાય તે માટે સંદેહ વિનાનો અર્થ કહ્યો. તેથી 'ઘણા તેજવાળા' એમ કહેલું છે. ઘણો હતો 'તેજઃ' જ્ઞાનનો પ્રકાશ જેમનો

તેવા હતા, અથવા સર્વજ્ઞ હતા એમ જણાવવા બ્રહ્મ જાણનાર તરીકે તેમનું ઉત્તમ તેજ જણાવવા ('ઘણાં તેજવાળા' કહેલા છે). પછી ભાગવત સર્વના જાણવામાં આવ્યું એમ 'અને ત્યાં બેઠેલો હું ભણ્યો' શબ્દોથી કહેલ છે બધાએ ભણ્યા અને હું પણ ભણ્યો. ત્યાં ઉપદેશ થતો હતો તે સભામાં પ્રસંગને લીધે મેં શ્રવણ કર્યું ન હતું, પરંતુ શુકની કૃપાથી ત્યાં બેસીને, તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં બેઠેલાએ મેં શ્રવણ કર્યું હતું. ઉપદેશથી જેને ભાગવત પ્રાપ્ત થયું છે તેવો હું 'વઃ' તમને અધ્યયનમાં દોષ ન રહે તેવી રીતે તેની અંદર 'યથામતિ' મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે શ્રવણ કરાવીશ. આ વાક્યથી સૂતને ગર્વ ન હોવાનું જણાવ્યું, અને તેના કહેલાથી પણ અધિક આનો[૧] અર્થ છે એમ જણાવ્યું.૪૪

૧.'આનો' એટલે ભાગવતનો.(પ્ર)

ઇતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી
શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો
ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.